

ԱՐԱ ՊԱՊՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՄԱՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

և

հարակից հարցեր

ԵՐԵՎԱՆ - 2024

ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԱ ՊԱՊՅԱՆ

Modus Vivendi

ԱՐԱ ՊԱՊՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետության տարածքային
ամբողջականության վերականգման
իրավական հիմունքները
և
հարակից հարցեր

Երևան - 2024

Գիրքը հրատարակվել է մեկենասությամբ՝ Տոքթ. Յակոբ Այնթապեանի

Պապյան Ա. Հայրենատիրություն. Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգման իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր, Երևան, 2024, 106 էջ:

Սույն աշխատությունը բաղկացած է նախաբանից, վեց գլխից և հավելվածից:

Գիրքը վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգման հարցերին և փաստաթղթերին: Փաստաթուղթ առ փաստաթուղթ քննության առարկա են դարձել 19-րդ և 20-րդ դարի այն միջպետական գործիքները, որոնք առնչվում են Հայաստանի և Հայաստանի Հանրապետության տարածքին, սահմաններին և կարգավիճակին:

Աշխատությունը յուրօրինակ ուղեցույց է Հայկական հարցով զբաղվող տարբեր մասնագետների (թուրքագետներ, արևելագետներ, դիվանագետներ, միջազգայնագետներ, պատմաբաններ, քաղաքագետներ և այլք), ինչպես նաև նույն հարցով հետաքրքրվող լայն հասարակության համար:

Modus
Vivendi

ara.papian@gmail.com

<http://www.modusvivendicenter.org/>

facebook.com/modus.vivendi.center

Տպագրատուն «ԼԻՈՆ ՓՐԻՆԹԻՆԳ ՍԵՐՎԻՍ» ՍՊԸ
Printing House "LION PRINTING SERVICE" LLC

WILSONIAN
HERITAGE

ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ. Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր

© Արա Պապյան, 2024

HAYRENATIRUTYUN (Reclaiming the Homeland): Legal Bases for the Armenian claims and Related Issues [in Armenian]

© Ara Papian, 2024

Հայկական հարցը սկզբնավորվելով որպես Օսմանյան կայսրության հպատակ հայերի անհատական և հավաքական անվտանգության և արժանապատվության հարց՝ աստիճանաբար վերաճել է հայոց պետականության և այդ պետականության ոտնահարված իրավունքների վերահաստատման հարցի:

Ներկա փուլում Հայկական հարցն արդի Հայաստանի Հանրապետությանը միջազգային իրավունքով հատկացված կամ վերապահված տարածքային, նյութական և բարոյական իրավունքների վերականգնումն է:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ VII

ԳԼՈՒԽ Ա - Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման քաղաքական հրամայականը 1

ԳԼՈՒԽ Բ - Հայաստանի և Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի, տարածքի և սահմանների հստակեցման իրավաքաղաքական նախընթացը 27

ԳԼՈՒԽ Գ –

Մաս I - Հայաստանի կարգավիճակի, տարածքի և սահմանների հստակեցման պատմական նախընթացը (Արևելյան Հայաստանում մինչև Առաջին աշխարհամարտը) 41

Մաս II – Հայաստանի կարգավիճակի, տարածքի և սահմանների հստակեցման պատմական նախընթացը (Արևմտյան Հայաստանում մինչև Առաջին աշխարհամարտը) 52

ԳԼՈՒԽ Դ – Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի և սահմանների հարցը Լոնդոնի առաջին համաժողովի ժամանակ (12 փետրվարի – 10 ապրիլի, 1920թ.) 69

ԳԼՈՒԽ Ե – Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի և սահմանների հարցը Սան Ռեմոյի համաժողովի ժամանակ (18 – 26 ապրիլի 1920թ.) 86

ԳԼՈՒԽ Զ – Վուդրո Վիլսոնի Իրավարար վճիռը Թուրքիա-Հայաստան սահմանի վերաբերյալ (պատմական հենքը, իրավական առումները և միջազգային ընդգրկումը) 104

ՀԱՎԵԼՎԱԾ – Հարաբերությունների ձևավորումը, զարգացումը և անկումը Երիտթուրքերի և բուլղարների միջև 1919 - 1922թթ. (Էնվեր փաշայի գործունեության լույսի ներքո) 129

Օգտագործված աղբյուրներ և գրականություն 145

ԱՐԱ ՊԱՊՅԱՆԻ կենսագրությունը 150

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հաշվի առնելով ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության ներսում և նրա շուրջ ստեղծված իրավաքաղաքական վիճակը, ինչպես նաև անվտանգային միջավայրի էական քայքայումն ու ահագնացող ռազմական սպառնալիքները, խիստ կարևոր է հասկանալ՝ որո՞նք են Հայաստանի Հանրապետության սահմաններն ըստ միջազգային իրավունքի, ի՞նչ միջազգային փաստաթղթերով են դրանք ամրագրված, դրանց առնչվող միջազգային իրավունքի ո՞ր գործիքներն են օրինական ու ուժի մեջ առ այսօր և, վերջապես, որո՞նք են մեր անելիքները:

Սա անելու համար անհրաժեշտ է անաչառ քննության ենթարկել Հայաստանի կարգավիճակի և սահմանների հարցի պատմական հենքը, միջազգային հարաբերություններում դրանց ընգրկվածության ծավալը և բնույթը, իրավական հիմունքներն ու այն խարիսխը, որի վրա կառուցվել է ներկա Միջին արևելքի և Հարավային Կովկասի աշխարհակարգը, ինչպես նաև վերլուծել քաղաքական բոլոր այն գործոնները, որոնք ազդել և շարունակում են ազդել վերոնշյալ հարցերի վրա:

Միջազգային հարաբերությունների մեջ տարածքային վեճերը եղել են եւ շարունակելու են լինել, քանի դեռ աշխարհում գոյություն ունեն տարբեր պետություններ եւ ազգեր: Ըստ այդմ, միջպետական հարաբերությունները կարգավորող իրավունքը՝ այն է միջազգային իրավունքը, պետք է գտներ այն ընդհանրական չափորոշիչը, որով որոշվելու եւ ամրագրվելու էր տվյալ տարածքի իրավատիրությունը: Նման չափորոշիչ է հանդիսանում տարածքի միջազգային իրավական կարգավիճակը: Ավելի պարզ ասած՝ միջազգային իրավական փաստաթղթով ո՞ր պետության տիտղոսն է ամրագրված տվյալ տարածքի նկատմամբ:

Սույն աշխատության մեջ Հայաստանի, հետագայում Հայաստանի Հանրապետության, տարածքի և սահմանների հարցը քննության է ենթարկված երեք դիտանկյունից՝ քաղաքագիտական, իրավագիտական, պատմագիտական:

Ըստ այսմ, ներկա աշխատությունը բովանդակային և ժամանակագրական առումով ունի հետևյալ ընդգրկումը.

ԳԼՈՒԽ Ա - Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման քաղաքական հրամայականը: Սույն գլխի մեջ անդրադարձ է կատարվել Հայկական հարցի լուծման բուն նպատակին, հրամայականին, հրատապությանը, ուղուն, փուլայնությանը, բաղադրիչներին, ձևախեղման վտանգին, դրսևորման ձևերին և այլ հարակից հարցերի:

ԳԼՈՒԽ Բ - Հայաստանի և Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի, տարածքի և սահմանների հստակեցման իրավաքաղաքական նախընթացը:

Աշխատության այս գլխում քննության առարկա են դարձել 1918-1923թթ. այն պայմանագրերը, որոնք վերաբերում են Հայաստանի Հանրապետության

սահմաններին: Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից քննվել են դրանց օրինականության և վավերականության հարցերը: Դրանք են, ըստ ժամանակագրական կարգի, Բրեստ-Լիտովսկի (3.03.1918թ.), Սևրի (10.08.1920թ.), Ալեքսանդրապոլի (3.12.1920թ.), Մոսկվայի (16.03.1921թ.), Կարսի (13.10.1921թ.) և Լոզանի (24.07.1923թ.) պայմանագրերը:

ԳԼՈՒԽ Գ –

Մաս I - Հայաստանի կարգավիճակի, տարածքի և սահմանների հստակեցման պատմական նախընթացը (Արևելյան Հայաստանում մինչև Առաջին աշխարհամարտը): Երրորդ գլխի առաջին մասը նվիրված է Ռուսաստանի կայսրության կողմից Արևելյան Հայաստանի տարածքների նվաճման փուլերին՝ Գեորգիևսկի տրակտատին (1783թ.), Գյուլիստանի պայմանագրին (1813թ.), Թուրքմենչայի պայմանագրին (1828թ.) և Սան-Ստեֆանոյի (1878թ.) ու Բեռլինի պայմանագրերին (1878թ.): Առանձին ուսումնասիրության հարց է դարձել Հայկական մարզի (1828-1840թթ.) ստեղծումն ու դրա նշանակությունը:

Մաս II - Հայաստանի կարգավիճակի, տարածքի և սահմանների հստակեցման պատմական նախընթացը (Արևմտյան Հայաստանում մինչև Առաջին աշխարհամարտը)

ԳԼՈՒԽ Դ - Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի և սահմանների հարցը Լոնդոնի առաջին համաժողովի ժամանակ (12 փետրվարի – 10 ապրիլի, 1920թ.):

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած Փարիզի վեհաժողովը այն հարթակն էր, որտեղ քննարկվում էին պարտված երկրների, այդ թվում նաև Օսմանյան կայսրության, ճակատագրերը, որի հիման վրա ստեղծվում էր նոր աշխարհակարգ: Լոնդոնի համաժողովում Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների ճակատագրի հարցը քննարկման հիմնական նյութն էր: Այդտեղ վերջնական որոշում ընդունվեց ստեղծել մեկ, միասնական հայոց պետականություն:

ԳԼՈՒԽ Ե - Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի և սահմանների հարցը Սան Ռեմոյի համաժողովի ժամանակ (18 - 26 ապրիլի 1920թ.):

Սան Ռեմոյի համաժողովում պաշտոնական կերպավորում ստացավ մանդատային համակարգը, ինչպես նաև որոշվեց դիմել ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին իրավարարությամբ որոշելու Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը:

ԳԼՈՒԽ Զ - Վուդրո Վիլսոնի Իրավարար վճիռը Թուրքիա-Հայաստան սահմանի վերաբերյալ (պատմական հենքը, իրավական առումները և միջազգային ընդգրկումը): Այս գլխում միջազգային իրավունքի տեսանկյունից հանգամանալից ուսումնասիրության է ենթարկվել Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը (22.11.1920թ.):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ – Ռուս-թուրքական (բոլշևիկա-երիտթուրքական) հարաբերությունները 1919 - 1922թթ. (էնվեր փաշայի գործունեության լույսի ներքո):

ԳԼՈՒԽ Ա

Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման քաղաքական հրամայականը

*Եւ եղիցին գործք արդարութեան խաղաղութեամբ. եւ կալցի արդարութիւն
զհանգիստ. եւ յուսացեալքն եղիցին՝ մինչեւ յավիտեան:*

Մարգարէութիւն Եսայեայ, գլ. ԼԲ:17՝

*Եւ արդարության գործը կլինի խաղաղություն, և արդարության արդյունքը՝
հանգիստ ու հավիտյան ապահովություն:*

Եսայիայի մարգարեությունը, գլ. ԼԲ:17

Ա.1 Պետականության խորհուրդը.

Պետականությունը հասարակության կազմակերպման բարձրագույն ձևն է: Ազգային պետականությունը՝ ազգի՝ կազմակերպման բարձրագույն ձևը, ազգի առջև ծառացած խնդիրների լուծման հնարավորությունը, նրա դեմ ուղղված անվտանգության մարտահրավերների չեզոքացման ամենաարդյունավետ միջոցը: Ազգային պետությունն է տվյալ ազգի լինելիության գրավականը, ազգային ինքնության պահպանման ու տնտեսական զարգացման անսասան հիմքը:

Ըստ այդմ, երբ ազգային գոյության, ինքնության պահպանման և տնտեսական զարգացման տեսանկյունից ենք քննում արդի հայոց պետականությունը, ապա ակնհայտ է դառնում, որ առանց Հայկական հարցի լուծման՝ այն է առանց Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման և հայ ժողովրդի իրավունքների հնարավորինս ընդգրկուն վերահաստատման, հայոց արդի պետականությունը ներկա սահմաններով և ներկա ձևով ոչ միայն ի զորու չէ և ի զորու չի լինելու երաշխավորելու վերոհիշյալ գործառույթների իրագործումը, այլև խիստ խնդրահարույց է մնալու նրա՝ որպես պետական ինքնիշխան և ինքնուրույն միավորի հարատևելու հնարավորությունը:

¹ Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր կտակարանաց ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց, Կ.Պոլիս, տպագրութիւն Գ. Պաղտատլեան, 1895, էջ 733:

Ա. 2 Հայկական հարցի լուծման բուն նպատակը.

Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած է լրջագույն մարտահրավերների և գոյութենական սպառնալիքների առջև: Ըստ այդմ, Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնումը և հայ ժողովրդի իրավունքների հնարավորինս ընդգրկուն վերահաստատումը, հետայսու՝ Հայկական հարցի լուծումը, ինքնանպատակ չէ: Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես քաղաքական ինքնուրույն և արժանապատիվ միավոր, կամ կարող է գոյություն ունենալ իր անօտարելի և անժամանցելի իրավունքների հաստատումով, կամ ընդհանրապես չի կարող գոյություն ունենալ:

Ըստ այդմ, ներկայումս Հայկական հարցի լուծման բուն նպատակը հայոց կենսունակ պետականության սրտեղծումն է, անվտանգության և զարգացման համար անհրաժեշտ նվազագույն պայմանների ապահովման ճանապարհով հայերի՝ որպես մարդկության անբաժանելի և ինքնատիպ հատվածի հարատևման ապահովումը:

Ա. 3 Հայկական հարցի լուծման հրամայականը.

Առանց Հայկական հարցի լուծման հայոց պետականությունը կմնա քաղաքականապես անհաստատ, ռազմականապես խոցելի, տնտեսապես կախյալ և հոգեբանորեն վեհերոտ: Հարցականի տակ կդրվի հայոց պետականության ինքնին իմաստը, քանի որ այն կունենա զուտ ձևական բնույթ և չի լուծի պետականության հիմնական խնդիրները, այն է.

- Պետության ինքնիշխանության և այդ պետության քաղաքացիների անվտանգության ապահովում,
- Երկրի տնտեսական զարգացման և այդ երկրի քաղաքացիների բարեկեցության համար նպաստավոր պայմանների ստեղծում,
- Նախորդ երկուսի հենքի վրա՝ այսինքն՝ ապահով և բարեկեցիկ երկրի մեջ, ազգային ինքնության և մշակույթի զարգացում:

Ընդսմին, Հայկական հարցի լուծումը կենսական կարևորություն ունի ոչ միայն հայոց պետականության համար, այլև աշխարհասփյուռ հայության ազգային գոյության և սեփական հայրենիքում որպես հավաքական հանրություն ապրելու հայ ժողովրդի ընդհանրական իրավունքի կենսագործման համար:

Ա.4 Հայկական հարցի լուծման հրատապությունը.

Այսօր Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառացել են լրջագույն մարտահրավերներ, առանց որոնց հաղթահարման երկիրը չի կարող հասնել կայուն կենսապահովման: Հայկական հարցի որոշակի լուծումը հնարավորություն կտա.

- Չեզոքացնել կամ գոնե, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական կամքից լուրջ կախվածության մեջ դնել, մեր երկիրը շրջանցել ու մեկուսացնել ձգտող տարանցման բազմաթիվ նոր ծրագրեր և երթուղիներ, ինչպես նաև արդեն իսկ գոյություն ունեցողները՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղը և Կարս-Ախալքալաք-Թբիլիսի երկաթուղին:
- Նվազագույնի հասցնել Թուրքիայի բացասական ներգրավվածությունը հայ-ադրբեջանական հակամարտության մեջ և ստիպել նրան առավելապես կենտրոնանալ սեփական խնդիրների վրա:
- Առանց քաղաքական կամ այլ զիջումների, ըստ անհրաժեշտության, բացել, այսպես կոչված, հայ-թուրքական սահմանը: Անվճար կամ արտոնյալ սակագներով ապահովել դեպի Սև և Միջերկրական ծովերի նավահանգիստներ տանող ճանապարհների օգտագործումը:
- Հայ-վրացական հարաբերություններին հաղորդել նոր բնույթ: Բեռնափոխադրումների հարցում, համարժեք լծակի միջոցով, Հայաստանը դուրս բերել Վրաստանից ունեցած միակողմանի կախվածությունից: Էական լծակներ ձեռք բերել Վրաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունների վրա:
- Հիմքեր ստեղծել տարածաշրջանում Հայաստանի առաջանցիկ տնտեսական զարգացան համար՝ ապահովելով ներդրումների և եկամուտների նոր, ոչ ավանդական աղբյուրներ: Մասնավորապես, դառնալով Հնդկաստան-Իրան-Հայաստան-Վրաստան-Եվրոպա երթուղու կարևորագույն օղակներից:
- Հաշվի առնելով ամերիկա-թուրքական ներկա լարվածությունը՝ այն դարձնել, եթե ոչ անշրջելի, ապա գոնե տևական: Ամերիկա-թուրքական հարաբերությունների մեջ ներդնել նոր գործոն:
- Վերարծարծել ԱՄՆ, Եվրոպական և ոչ Եվրոպական մի շարք ազդեցիկ երկրների՝ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ իրավական, քաղաքական և բարոյական պարտավորությունների հարցը:
- Հաշվի առնելով Թուրքիայի շարունակական ձգտումը անդամակցելու Եվրոպական Միությանը և ԵՄ մի շարք երկրների՝ դրան ընդդիմանալու բացահայտ կամ ծածուկ ճիգերը, Եվրոպացիների գործածության համար

քաղաքական շրջանառության մեջ մտցնել Թուրքիայի անդամակցության նոր չափորոշիչներ:

- Իրավական և քաղաքական հիմքեր նախապատրաստել, որպեսզի աշխարհաքաղաքական հետագա և անխուսափելի տեղաշարժերից ոչ միայն չտուժենք, այլև օգտվենք:

Ա.5 Հայկական հարցի լուծման ուղին.

Հայկական հարցի լուծումն ունի միայն մեկ ուղի. դա խաղաղ միջոցներով, փոխզիջումների ճանապարհով, հետևողական և շարունակական աշխատանքի շնորհիվ, արդյունքի հասնելու ուղին է: Միևնույն ժամանակ, հաշվի առնելով, որ Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի հավաքական ներուժը քաղաքական, տնտեսական կամ ռազմական ոլորտներում զիջում է և դեռ զիջելու է Թուրքիայի ու Ադրբեջանի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական հոլովույթի մեջ աքցանված Վրաստանի, ընդհանուր ներուժին, անհրաժեշտ է պայքարի ու դիմակայության ողջ գործընթացը տեղափոխել այլ ոլորտ, ուր Հայաստանի Հանրապետությունը ոչ միայն չի զիջում նրանց, այլև ունի շոշափելի առավելություն:

Այսինքն, անհրաժեշտ է Հայաստանի Հանրապետության և նրա իրավունքները ոտնահարած երկրների միջև եղած հարաբերությունները տեղափոխել միջազգային իրավունքի դաշտ և այդ հարաբերություններում առկա բոլոր խնդիրներին տալ իրավական ձևակերպումներ և լուծումներ:

Ա.6 Հայկական հարցի էությունը ներկա փուլում.

Որպես միջազգային հարց և քաղաքական խնդիր՝ Հայկական հարցն ունեցել է մի քանի փուլ: Սկզբնավորվելով որպես Օսմանյան կայսրության հպատակ հայերի անհատական և հավաքական անվտանգության և արժանապատվության հարց՝ այն աստիճանաբար վերաճել է հայոց պետականության և այդ պետականության ոտնահարված իրավունքների վերահաստատման հարցի:

Ներկա փուլում Հայկական հարցն արդի Հայաստանի Հանրապետությանը միջազգային իրավունքով հատկացված կամ վերապահված տարածքային, նյութական և բարոյական իրավունքների վերականգնումն է:

Ա.7 Հայկական հարցի լուծման փուլայնությունը.

Հայկական հարցի լուծման ողջ գործընթացը կարելի է բաժանել երեք հաջորդական և փոխլրացնող փուլերի.

ա. Նախնական փուլ. Հայկական հարցի լուծմանը նպատակամղված փաստաթղթերի հավաքման, հետազոտման, համադրման, դասակարգման փուլ: Այս փուլի վերջնական արդյունքը պետք է լինի Հայկական հարցին վերաբերող և հայոց պահանջատիրությունը հիմնավորող փաստաթղթի ժողովածուների պատրաստումը, այդ ժողովածուների տարածն և բազմալեզու հրապարակումը, այդ թվում դրանց հանրայնացնումը մասնագիտական հատուկ հարթակների և կայքերի միջոցով: Մասնավորապես՝ www.papersforarmenia.org կայքով:

բ. Միջին փուլ. Այս փուլում անհրաժեշտ կլինի ներգրավել միջազգային իրավունքի, դատական վարույթի և ընթացակարգերի հեղինակավոր մասնագետների, միջազգային իրավունքի գործող, փորձառու մասնագետների: Փուլի վերջնական արդյունքը պետք է լինի միջազգային իրավունքի տարբեր ոլորտների խորագետ մասնագետների մասնակցությամբ ՄԱԿ-ի Միջազգային արդարադատության դատարանում դատաքննական գործի պատրաստումն ու անցկացումը ընդդեմ Թուրքիայի և Ադրբեջանական Հանրապետությունների: Այս փուլում նպատակահարմար կդառնա համահայկական ներկայացուցչական համագումարի գումարումը և մասնագիտական աշխատանքային կառույցների ստեղծումը:

գ. Վերջնական փուլ. Դատական հայցի առաջադրման և դատընթացի սկզբնավորման այս փուլում պետք է ապահովել Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես հայոց պահանջատիրության հիմնական իրավունքների առաջնային կրողի, լիակատար ընդգրկումը գործընթացի մեջ: Առաջնային նպատակ ունենալ Թուրքիայի և Ադրբեջանական Հանրապետությունների կողմից միջազգային իրավունքը ոտնահարելու և ստանձնած միջազգային պարտավորությունները չկատարելու հարցի

Արդարադատության միջազգային դատարանի կանոնադրությունը, հոդված 36.2.

Սույն Կանոնադրությանը կողմ հանդիսացող պետությունները կարող են ցանկացած ժամանակ հայտարարել, որ իրենք, առանց հատուկ համաձայնության ipso facto, նույն պարտավորությունը ստանձնած ցանկացած այլ պետության հանդեպ, սույն դատարանի իրավազորությունը ճանաչում են պարտադիր, բոլոր այն իրավական վեճերում, որոնք վերաբերում են.

ա. պայմանագրի մեկնաբանմանը.

բ. միջազգային իրավունքի ցանկացած հարցի.

գ. ցանկացած փաստի առկայության, որը, եթե հաստատվի, կհամարեր միջազգային հանձնառության խախտում.

դ. միջազգային պարտավորության խախտման համար կատարվող հատուցման բնույթը կամ չափը:

ներառումը ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանի օրակարգում՝ տվյալ կառույցի Կանոնակարգի #36 հոդվածի 2-րդ մասի իրավազորության

Statute of the International Court of Justice, Article 36.2:

The states parties to the present Statute may at any time declare that they recognize as compulsory ipso facto and without special agreement, in relation to any other state accepting the same obligation, the jurisdiction of the Court in all legal disputes concerning:

- a. the interpretation of a treaty.*
- b. any question of international law.*
- c. the existence of any fact which, if established, would constitute a breach of an international obligation.*
- d. the nature or extent of the reparation to be made for the breach of an international obligation.*

շրջանակում: Փուլի վերջնական արդյունքը պետք է լինի ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում (ՄԱԿ-ի Կանոնադրության # 34 հոդվածի և # 35 հոդվածի առաջին մասի շրջանակում) Թուրքիայի և Ադրբեջանական Հանրապետությունների ստանձնած

Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն, հոդված 34.

Անվտանգության խորհուրդը կարող է հետաքննել ցանկացած վեճ կամ ցանկացած իրավիճակ, որը կարող է հանգեցնել միջազգային բախումների կամ վեճի առիթ դառնալ՝ որոշելու, թե արդյոք վեճի կամ իրավիճակի շարունակությունը կարող է վրանգել միջազգային խաղաղության և անվտանգության պահպանումը:

United Nations Charter, Article 34:

The Security Council may investigate any dispute, or any situation which might lead to international friction or give rise to a dispute, in order to determine whether the continuance of the dispute or situation is likely to endanger the maintenance of international peace and security.

Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն, հոդված 35.

1. Միավորված ազգերի կազմակերպության ցանկացած անդամ կարող է Անվտանգության խորհրդի կամ Գլխավոր ասամբլեայի ուշադրությանը ներկայացնել ցանկացած վեճ կամ 34-րդ հոդվածում նշված բնույթի ցանկացած իրավիճակ:

United Nations Charter, Article 35:

1. Any Member of the United Nations may bring any dispute, or any situation of the nature referred to in Article 34, to the attention of the Security Council or of the General Assembly.

միջազգային պարտավորությունների չկատարման հետևանքով տարածաշրջանային խաղաղությանն ու անվտանգությանը սպառնացող վտանգների հարցի քննարկումը, ինչպես նաև գործնական քայլերի նախաձեռնումն իրավիճակը շտկելու ուղղությամբ:

Ա.8 Հայկական հարցի բովանդակությունը ներկա փուլում.

Հայկական հարցը ներկա փուլում ունի 3 հիմնական բաղադրիչ՝ *տարածքային, նյութական և բարոյական*: Հետևաբար, Հայկական հարցը կարելի է լուծված համարել միայն նշյալ 3 բաղադրիչներից բխող խնդիրների լուծման, այն է՝ ամբողջական կամ մասնակի հատուցման դեպքում:

ա. Հայկական հարցի տարածքային բաղադրիչը

Վերոնշյալ եռամիասնության մեջ տարածքային բաղադրիչն ամենաէականն է: Թեև 1920-23թթ. Հայաստանի Հանրապետությունն ունեցել է տարածքային զգալի կորուստներ, այսուհանդերձ դրանք ոչ թե *de jure*, այլ միայն *de facto* կորուստներ են: Այսինքն՝ չնայած այդ տարածքները բռնազավթվել են (occupied) օտար ուժերի կողմից և հետագայում բռնակցվել են (annexed) այլ երկրների կողմից՝ բայցևայնպես ՀՀ-ն շարունակում է պահպանել դրանց տիտղոսը և դրանց նկատմամբ իր ունեցած օրինական իրավունքները, քանի որ ՀՀ տարածքային իրավունքները խարսխված են միջազգային իրավունքի անբեկանելի սկզբունքների, պետությունների կողմից ստանձնած պարտավորությունների, ինչպես նաև կատարման համար պարտադիր վճիռների և իրավական փաստաթղթերի վրա:

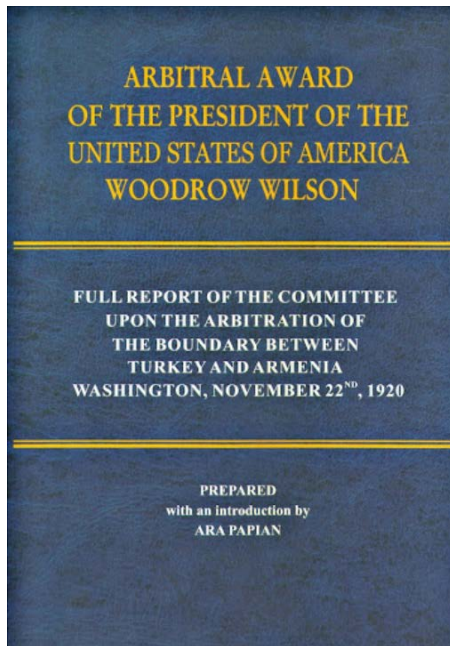
ՀՀ տարածքային իրավունքները հստակեցնող և տիտղոսն ամրագրող փաստաթղթերից կարևորագույնը ԱՄՆ նախագահ Վուդրո թոմաս Վիլսոնի՝ Հայաստանի Հանրապետության և

Թոմաս Վուդրո Վիլսոն [Thomas Woodrow Wilson] (1856 – 1924թթ.) - ամերիկացի պետական և քաղաքական գործիչ, իրավագետ, Փրիսթոնի համալսարանի ռեկտոր (1902 – 1910), Նյու Ջերսիի նահանգապետ (1911 – 1913), ԱՄՆ 28-րդ նախագահ (1913 -1921):

Թուրքիայի միջև սահմանը որոշող Իրավարար վճիռն է (Arbitral Award)՝ կատարված և ուժի մեջ մտած 1920թ. նոյեմբերի 22-ին:

Սույն իրավական փաստաթղթով ՀՀ տիտղոսը ճանաչվել և իրավունքները հաստատվել են հայության բնօրրան-հայրենիքի մի փոքր մասի՝ նրա հյուսիս-արևելյան հատվածի վրա: Իրավարար վճիռն իր կայացման և ուժի մեջ մտնելու իսկ

Վուդրո Վիլսոնի Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը որոշող իրավարար վճիռի առաջին և միակ ամբողջական հրապարակությունը, Երևան, 2011, A4 ձևաչափ, 304 էջ:

պահից (22 նոյեմբերի, 1920թ.) կատարման համար անսակարկ, պարտադիր, իրավական տեսանկյունից անբեկանելի և իրավական հետևանքների առումով անժամանցելի փաստաթուղթ է: Իրավարար վճիռների վերջնական և անբեկանելի լինելը ամրագրված է (codified) միջազգային իրավունքի մեջ: Ի մասնավորի՝ Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման Հաագայի կոնվենցիայի (*The Hague Convention for the Pacific Settlement of International Disputes*), 1899թ. խմբագրման #54 և 1907թ.

խմբագրման #81 հոդվածներում.

1899թ. Հոդված 54. Վճիռը, որը պատշաճ կերպով հայտարարվել և ծանուցվել է հակոբյնյա կողմերի գործակալներին, վերջ է դնում վեճին վերջնականապես և ենթակա չէ բողոքարկման:

1907թ. Հոդված 81. Վճիռը, որը պատշաճ կերպով հայտարարվել է և ծանուցվել կողմերի գործակալներին, լուծում է վեճը վերջնականապես և ենթակա չէ բողոքարկման:

1899 edition. Article 54: The Award, duly pronounced and notified to the agents of the parties at variance, puts an end to the dispute definitively and without appeal.

1907 edition. Article 81: The Award, duly pronounced and notified to the agents of the parties, settles the dispute definitively and without appeal.

Քանի որ Իրավարար վճիռը կայացվել է երկու փաստաթղթերի՝ այն է Դաշնակից ուժերի անունից հանդես եկող Գերագույն խորհրդի (Բրիտանական կայսրություն, Ֆրանսիա և Իտալիա)՝ 26 ապրիլի, 1920թ. թվակիր իրավարարության հայցադիմումի (compromis) և Սևրի դաշնագրի մեջ 89-րդ հոդվածի տեսքով ներառված իրավարարության հայցադիմումի հիման վրա, ուստի Իրավարար վճիռը նշյալ երկու փաստաթղթերի կողմ հանդիսացող երկրների և նրանց իրավահաջորդ պետությունների համար անսակարկ իրավական պարտավորություն է և անխուսափելի քաղաքական հանձնառություն:

Գերագույն խորհրդի հայցադիմումը ներառված նախագահ Վուդրո Վիլսոնին հասցեագրված նամակի մեջ.

“Գերագույն խորհուրդը համապատասխանաբար որոշեց.

«բ) [ԱՄՆ] Նախագահին հրավիրել, անկախ այն բանից, թե ինչպիսի՞ն կլինի Ամերիկայի կառավարության պատասխանը մանդատի հարցում, որոշելու Հայաստանի սահմանը՝ ըստ հողվածի նախատրինակում նկարագրվածի”:

Աղբյուրը. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը (անգլ.), Երևան, 2011թ. [հավելված 1, հմր. 10, էջ 139]:

The compromis included in the letter by the Supreme Council addressed to President Woodrow Wilson:

“The Supreme Council has accordingly decided:

“(b) To invite the President, whatever be the reply of the American Government with regard to the mandate, to arbitrate the frontiers of Armenia as described in the draft article”.

Source: Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson, Yerevan, 2011. [appendix 1, no. 10, p. 139].

Սևրի պայմանագիր, հոդված 89.

Թուրքիան եւ Հայաստանը, ինչպես նաեւ Բարձր պայմանավորվող մյուս կողմերը համաձայն են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահի իրավարարությանը ներկայացնել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթներում Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ամրագրվելիք սահմանի հարցը, և ընդունել նրա որոշումն անմիջապես, ինչպես նաեւ ցանկացած պայման, որը նա կարող է հանձնարարել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու, եւ նշված սահմանին հարող թուրքական տարածքի ցանկացած հատվածի ապառազմականացման համար:

The Treaty of Sevres, Article 89.

Turkey and Armenia as well as the other High Contracting Parties agree to submit to the arbitration of the President of the United States of America the question of the frontier to be fixed between Turkey and Armenia in the vilayets of Erzerum, Trebizond, Van and Bitlis, and to accept his decision thereupon, as well as any stipulations he may prescribe as to access for Armenia to the sea, and as to the demilitarisation of any portion of Turkish territory adjacent to the said frontier.

Ըստ այսմ.

- Քանի որ Բրիտանական կայսրության վարչապետը, իր համաձայնությունը տալով Իրավարար վճռի՝ 26 ապրիլի, 1920թ. թվակիր հայցադիմումին, հանդես էր գալիս այդ ժամանակ Բրիտանական կայսրությանը մաս հանդիսացող կամ նրա քաղաքական ենթակայության տակ գտնվող բոլոր երկրների անունից, ինչպես նաև նկատի ունենալով, որ իրավահաջորդ երկիրը շարունակում է կրել տարածքի միջազգային հարաբերությունների պատասխանատվությունը, ուստի ՀՀ և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22 նոյեմբերի, 1920թ.) կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ է (legally binding document) Բրիտանական կայսրության իրավահաջորդ բոլոր երկրների համար: (այդ երկրների ցանկը տես՝ սույն գլխին առդիր աղյուսակ I, սյունակ № 2):

Պայմանագրերի հարցում պետությունների իրավահաջորդության մասին 1978թ. Վիեննայի կոնվենցիա, հոդված 2, 1(բ).բ)

«Պետությունների իրավահաջորդություն» նշանակում է մեկ պետության փոխարինում մյուսով՝ տարածքի միջազգային հարաբերությունների պատասխանատվության հարցում:

Vienna Convention on Succession of States in respect of Treaties 1978, Article 2, 1(b).b)

“succession of States” means the replacement of one State by another in the responsibility for the international relations of territory.

- Քանի որ Ֆրանսիայի Հանրապետության վարչապետը, իր համաձայնությունը տալով Իրավարար վճռի՝ 26 ապրիլի, 1920թ. թվակիր հայցադիմումին, հանդես էր գալիս այդ ժամանակ Ֆրանսիայի երրորդ հանրապետությանը մաս հանդիսացող կամ նրա քաղաքական ենթակայության տակ գտնվող բոլոր երկրների անունից, ինչպես նաև նկատի ունենալով, որ իրավահաջորդ երկիրը շարունակում է կրել տարածքի միջազգային հարաբերությունների պատասխանատվությունը, ուստի Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22 նոյեմբերի, 1920թ.) կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ է Ֆրանսիայի Հանրապետության և Ֆրանսիայի 3-րդ հանրապետության իրավահաջորդ բոլոր երկրների համար (այդ երկրների ցանկը տես՝ սույն գլխին առդիր աղյուսակ I, սյունակ № 3):
- Քանի որ Դաշնակից ուժերի (Անտանտ) Գերագույն խորհուրդը՝ Մեծ եռյակը, լիազորված էր հանդես գալու և հանդես էր գալիս բոլոր դաշնակից ուժերի

անունից, ուստի Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22 նոյեմբերի, 1920թ.), կատարված նաև Իրավարար վճռի 26 ապրիլի, 1920թ. թվակիր հայցադիմումի հիման վրա, հանդիսանում է կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ Դաշնակից ուժերի և նրանց իրավահաջորդ բոլոր երկրների համար (այդ երկրների ցանկը տես՝ սույն գլխին առդիր աղյուսակ I, սյունակ № 4):

- Քանի որ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22 նոյեմբերի, 1920թ.) կատարվել է նաև Սևրի դաշնագրի (10 օգոստոսի, 1920թ.) մեջ 89-րդ հոդվածի տեսքով ներառված իրավարարության հայցադիմումի հիման վրա, ուստի Իրավարար վճիռը կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ է Սևրի դաշնագիրը ստորագրած բոլոր երկրների և նրանց իրավահաջորդ պետությունների համար (այդ երկրների ցանկը տես՝ սույն գլխին առդիր աղյուսակ I, սյունակ № 5):
- Քանի որ Կենտրոնական ուժերից (Central Powers) յուրաքանչյուրը՝ Գերմանիան, Ավստրիան, Հունգարիան և Բուլղարիան, իրենց կնքած խաղաղության պայմանագրերի մեջ կանխավ պարտավորվել էին ճանաչել *«բոլոր այն պայմանագրերի և համաձայնությունների լիազորությունները, որոնք ուժի մեջ կմտնեն ապագայում... և ճանաչել դրանցով որոշվող սահմանները»*, ապա ՀՀ և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22.11.1920թ.) կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ է նաև բոլոր վերոնշյալ երկրների համար (այդ երկրների ցանկը տես՝ սույն գլխին առդիր աղյուսակ I, սյունակ № 6):

Ամփոփում

– Նկատի ունենալով, որ ներկա Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության սահմանը հստակորեն և հանգամանալից նկարագրված ու ամրագրված է ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի՝ 22 նոյեմբերի, 1920թ. թվակիր Իրավարար վճռի մեջ:

– Ընդունելով, որ թեև հայ ժողովրդի իրավունքները պատմականորեն հաստատված են Հայկական բարձրավանդակի և նրա հարակից տարածքների մի մասի վրա, այսուհանդերձ, ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանությունն ու տիրույթը անբեկանելիորեն ճանաչված են և իրավականորեն սահմանափակվում են միայն նախկին Օսմանյան կայսրության Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների մի մասի վրա:

ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի՝ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22 նոյեմբերի, 1920թ.) կարարման համար պարտադիր փաստաթուղթ է ներկայումս ՄԱԿ-ի 193 անդամ պետություններից 143-ի, այդ թվում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մշտական 5 անդամներից 4-ի համար՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Միացյալ Թագավորություն և Չինաստան:

Այսպիսով, սա *աննախադեպ* երևույթ է միջազգային հարաբերությունների և միջազգային իրավունքի մեջ. *չկա մի որևէ այլ պետական սահման, որը խարսխված լինի նման իրավական ամուր հիմքի վրա, որքան Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության de jure սահմանը*:

բ. Հայկական հարցի նյութական բաղադրիչը

Ի սկզբանե պետք է հստակ լինի, որ նյութական հատուցումը որևէ կապ չունի «արյան գնի» հետ: Նյութական հատուցումն առաջին հերթին պետք է ընդգրկի հայության և Հայաստանի Հանրապետության կրած ուղղակի նյութական կորուստները, որոնք զանազան հաշվարկներով և ներկա փոխարժեքային դրսևորմամբ կազմում են հարյուրավոր միլիարդ ԱՄՆ դոլար:

Քանի որ հատուցման ընդհանուր սկզբունքն առնվազն նախնական վիճակի վերականգնումն է, ուստի հատուցումը պետք է նախատեսի հայության ամենացավագին կորստի՝ մարդկային կորուստների վերականգնման ծրագիր: Թուրքական իշխանությունները, միջազգային հանրության և կառույցների վերահսկողության ներքո, պետք է ստեղծեն հատուկ հիմնադրամ, որն, անկախ քաղաքացիությունից, կխրախուսի հայերի բազմազավակությունը և նյութական զգալի աջակցություն կցուցաբերի Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների ժառանգների բազմազավակ ընտանիքներին:

Նյութական հատուցումը պետք է ընդգրկի Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում առկա հայկական ժառանգության՝ թուրքական իշխանությունների կողմից միտումնավոր ոչնչացված կամ վնասված հայկական հուշարձանների և այլ ժառանգության վերականգնման ծախսերը: Թուրքական իշխանությունները օրինական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին, պետք է վերադարձնեն թանգարաններում, արխիվներում և այլ, այդ թվում նաև մասնավոր հավաքածուներում պահվող հայ ժողովրդի ժառանգությունը հանդիսացող արվեստի նմուշները, առարկաներն ու նյութերը:

Առանձին քննարկման առարկա պետք է դառնան.

- Օսմանյան կայսրությանը պատկանող կամ նրա տարածքում գործած բանկերում՝ հայերի ի պահ տված գումարների հարցը,
- հայերից բռնագրավված ոսկու, այլ թանկարժեք մետաղների ու թանկարժեք քարերի հարցը,
- հայերի կյանքի, առողջության և գույքի ապահովագրական գումարների հարցը,

– թուրքական պետության և անհատ թուրքերի կողմից հայ համայնքին և անհատ հայերին պատկանած անշարժ գույքի (տներ, դպրոցներ, եկեղեցիներ և այլն) և հողամասերի անօրինական գործածության (1920թ. նոյեմբերից առ այսօր) վարձավճարների հատուցման հարցը,

– Օսմանյան կայսրության հայազգի քաղաքացիական և զինվորական անձանց ապօրինի աշխատանքի դիմաց չվճարված գումարների հարցը,

– նյութական կորուստների այլ դրսևորումները:

Մասնավոր քննության առարկա պետք է դառնա.

- Գերմանիայի՝ որպես Օսմանյան կայսրության կառավարման մեջ ներգրավված, հետևաբար և հանցակից երկրի,
- Ֆրանսիայի՝ որպես Կիլիկիայի մանդատը ստանձնած, սակայն միջազգային պարտավորությունը չկատարած, ինչպես նաև ներպետական օրենսդրության և միջազգային իրավունքի խախտումով ընթացող անօրինական շարժմանը (քեմալականներին) ռազմական օգնություն ցուցաբերած երկրի,
- Իտալիայի՝ որպես ներպետական օրենսդրության և միջազգային իրավունքի խախտումով ընթացող անօրինական շարժմանը (քեմալականներին) ռազմական օգնություն ցուցաբերած երկրի,
- Ռուսաստանի՝ որպես ներպետական օրենսդրության և միջազգային իրավունքի խախտումով ընթացող անօրինական (քեմալականների) շարժումը հրահրած, նրան լայնորեն աջակցած ու անմիջականորեն մասնակցած և տվյալ շարժմանը ռազմական օգնություն ցուցաբերած երկրի և
- այլ երկրների անօրինական գործողությունների պատճառով հայ ժողովրդի կրած վնասների հատուցման հարցը այդ երկրների կողմից:

Ամփոփում Հայաստանի Հանրապետությունը և հայ ժողովուրդը պետք է ամբողջական հատուցում ստանան իրենց կրած բազմաթիվ նյութական կորուստների համար, որպեսզի վերականգնեն կորուստներին նախորդած վիճակը, ինչպես նաև կայացնեն բնականոն զարգացման պարագայում ստեղծվելիք նյութական իրավիճակը:

գ. Հայկական հարցի բարոյական բաղադրիչը

Բարոյական հատուցումը պետք է ընդգրկի ոչ միայն Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայոց ցեղասպանության ուղղակի ճանաչումն ու աներկբա դատապարտումը, այլև, որ ավելի կարևոր է, պետք է խորանա հաշտեցման

ծրագրի իրականացմամբ: Թուրքիայի Հանրապետության իշխանությունները թուրք հասարակության համար պետք է իրականացնեն պատմական իրականությունը բացահայտող քարոզչական և ուսումնակրթական համապարփակ բազմափուլ ծրագրեր:

Ա.9 Հայկական հարցի լուծման ձևախեղման վտանգը

Վերջին 60 տարում Հայկական հարցի լուծումն ընթացել է Հայոց ցեղասպանությունն ընդունել տալու ճանապարհով, ինչը հիմնականում պայմանավորված է եղել հայոց պետականազուրկ վիճակով և գոնե որոշակի հաջողություններ գրանցելու ձգտումով: Եթե նման քաղաքականությունը որոշակի վերապահումով կարելի է արդարացնել այն ժամանակների և հնարավորությունների համար, ապա 1991թ. հայոց պետականության վերահաստատումից հետո նման քաղաքական հիմնուղին ժամանակավրեպ է և անարդյունավետ: Նմանապես, երբ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դրույթը սոսկ ընդգրկվում է Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության գերակայությունների մեջ առանց Հայաստանի Հանրապետության իրավունքների վերականգնման և Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ Թուրքիայի Հանրապետության կողմից տարածքային, նյութական և բարոյական հատուցման զուգորդման, այդպիսի քաղաքականությունն անպտուղ է և մինչև իսկ վտանգավոր: Հարցի նման առաջադրումը ստեղծում է հարցի հնարավոր լուծման պատրանքային վիճակ. այն կլանում է հսկայական մարդկային և նյութական միջոցներ և փոշիացնում է բուն նպատակին հասնելու քաղաքական կամքը: Ներկա փուլում Սփյուռքի քաղաքական բոլոր կառույցների համար հույժ կարևոր է վերաձևակերպել առաջնահերթությունները, վերասահմանել թիրախային նպատակները և, համապատասխանաբար, վերաբաշխել մարդկային ու նյութական միջոցները: Հայկական հարցի անգամ մասնակի լուծումը, այն է՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ընդլայնումը կամ Արցախի հարցի մինչև իսկ կատարելապես հայանպաստ ելքը, էապես չեն փոխելու Հայաստանի Հանրապետության աշխարհաքաղաքական վիճակը: Հայաստանը մնալու է նույնքան խոցելի և շրջափակելի, գոյատևման և զարգացման համար խիստ սահմանափակ հնարավորություններով: Հետևաբար, Հայաստանի Հանրապետության համար կենսականորեն անհրաժեշտ է, որ երկրի իշխանությունը խորապես գիտակցի պետականությանը սպառնացող մարտահրավերները, դրսևորի ինքնախաբեկանքի վիճից դուրս գալու քաղաքական կամք և, համապատասխանաբար, իրականացնի այդ վտանգները չեզոքացնելու համար Հայկական հարցի լուծմանը նպատակամղված լուրջ քաղաքականություն:

Ա.10 Հայկական հարցի լուծման դրսևորման ձևերը

Հայկական հարցի լուծումը հնարավոր է, և այն կարող է ունենալ դրսևորման բազմազան ձևեր: Այսուհանդերձ, Հայկական հարցի լուծումը հնարավոր կլինի, եթե այն խարսխված լինի իրատեսության վրա, այսինքն՝ հաշվի առնի ներկայիս ժողովրդագրական, ռազմական, քաղաքական և տնտեսական իրողությունները: Միևնույն ժամանակ, որպեսզի Հայկական հարցի լուծումն իրագործելի լինի, այն պիտի գործնականում նպաստի ողջ տարածաշրջանում կայուն խաղաղության հաստատմանը, տնտեսության բազմակողմանի զարգացմանը, գործակցական մթնոլորտի ձևավորմանը, ինչպես նաև ծառայի համաշխարհային ուժային կենտրոնների որոշակի շահերի կենսագործմանն ու նրանց՝ տարածաշրջանի հարցերի մեջ ավելի լայն ներգրավմանը:

Տարակույս չկա, որ 1920թ. նոյեմբերի 22-ից Վիլսոնի Իրավարար վճռով Հայաստանի Հանրապետության իրավատիրությանն անցած տարածքները (նախկին Օսմանյան կայսրության Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի վիլայեթների զգալի մասը) առ այսօր իրավականորեն Հայաստանի Հանրապետության մաս են կազմում: Սակայն կարծել, թե Թուրքիայի Հանրապետությունը դրանք կամավոր կամ միայն միջազգային օրենքների ճնշման տակ՝ առանց ռազմական ճնշման կվերադարձնի իրավատիրոջը, իրատեսական չէ: Ուստի, անհրաժեշտ է գտնել Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության համար երկուստեք ընդունելի, Իրավարար վճռին մաս կազմած երկրների հավանությանն արժանացած, համաշխարհային ուժային կենտրոնների շահերը հաշվի առնող և միջազգային իրավունքով ամրագրելի ձև: Ընդսմին, այդ ձևը պիտի լինի այնպիսին, որ փարատի հայկական կողմի անվտանգության մտահոգությունները, հնարավորություն ընձեռի Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությանը հարաճուն և շարունակական զարգանալու համար, ինչպես նաև երաշխավորի հայկական մշակութային արժեքների պահպանումը: Միևնույն ժամանակ, հարցի լուծումը էականորեն չպիտի ոտնահարի Թուրքիայի Հանրապետության շահերը և թուրքական կողմին պետք է հնարավորություն տա զգալու և մեկընդմիջտ հասկանալու, որ առաջարկվող լուծումը երկուստեք արժանապատիվ էլք է ստեղծված իրավիճակից:

Ըստ այդմ, Հայկական հարցի հնարավոր լուծում է խնդրո առարկա փարածքին որոշակի նոր կարգավիճակ շնորհելը փարածքային վարձակալության ճանապարհով. այդ դեպքում Հայաստանի Հանրապետության de jure իրավատիրությունը կհամադրվի Թուրքիայի Հանրապետության de facto տնօրինման հետ:

Այսինքն՝

I. Թուրքիայի Հանրապետությունը Հայաստանի Հանրապետությունից միջազգային երաշխիքներ պարունակող երկկողմ պայմանագրի հիման վրա և ողջամիտ վարձավճարով² վարձակալում է «Վիլսոնյան Հայաստանը»: Նշյալ պայմանագիրը և կից համաձայնագրերը ամրագրում են կողմերի իրավունքներն ու պարտականությունները, ինչպես նաև միջազգային կառույցների և շահագրգիռ երկրների մասնակցության ձևն ու ընդգրկվածության ծավալը խնդրո առարկա տարածքում: Վարձավճարի չափը, վճարման ձևն ու պարբերականությունը որոշվում է համապատասխան համաձայնագրով:

II. Թուրքիայի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներն, անկախ բնակության վայրից, պահպանում են իրենց քաղաքացիությունը, օգտվում են այդ քաղաքացիության ընձեռած բոլոր իրավունքներից, կատարում են իրենց քաղաքացիական պարտականությունները: Երկու երկրի բոլոր քաղաքացիները ստանում են տարածքում ազատ տեղաշարժի, բեռնափոխադրման, բնակության և տնտեսական գործունեություն ծավալելու ազատ ու անկաշկանդ իրավունք: Տարածքում գործունեություն ծավալած ընկերությունները և անձինք, բացի տեղական հարկերից ու վճարներից, համապատասխան օրենսդրությամբ նախատեսված չափով հարկեր են վճարում՝ ըստ գրանցման վայրի և քաղաքացիության:

III. Երրորդ երկրների քաղաքացի փոխադրումներից (ներառյալ նավթամուղներից և գազամուղներից) ստացած եկամուտները գնում են տեղական ենթակառուցների (ճանապարհներ, երկաթուղիներ, ընդհանուր օգտագործման հանրային տարածքներ) բարեկարգմանը և զարգացմանը:

IV. Տարածքն ապառազմականացվում է, այսինքն՝ տարածքից դուրս են բերվում «Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների մասին» պայմանագրով (Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, CFE, 1990) առանձնանշած հարձակողական բնույթի 5 զինատեսակները:³ Տարածքի վերահսկողությունը, անհրաժեշտության դեպքում՝ պաշտպանությունը, իրականացնում են համապատասխան

² Ողջամիտ կարելի է համարել Թուրքիայի Հանրապետության ՀՆԱ-ի 1%-ին համարժեք վճարը՝ 11.5 մլրդ ԱՄՆ դոլար, քանի որ այդ տարածքը կազմում է Թուրքիայի կողմից վերահսկվող տարածքի գրեթե 13%-ը (ավելի քան 100 հազ. քվմ) և այնտեղ ապրում է Թուրքիայի բնակչության ավելի քան 8%-ը (մոտավորապես 5.6 մլն մարդ): Վերոհիշյալի մեջ չեն հաշվարկված նախկին Ռուսական Կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության (1878-1918/20թթ.) Կարսի մարզի, Բաթումի մարզի հարավային հատվածի և Սուրմալուի գավառի տարածքները:

³ Այդ զինատեսակներն են՝ տանկերը, զրահամեքենաները, հրանոթները, մարտական ինքնաթիռներն ու հարձակողական ուղղաթիռները:

լիազորություններով օժտված և ՄԱԿ-ի անվտանգության հովանու ներքո գործող միջազգային խաղաղապահ ուժերը: Համայնքներում կարգուկանոնն ու անվտանգությունն ապահովում են համայնքային ոստիկանությունը, անհրաժեշտության դեպքում՝ ներքին զորքերը: Տարածքում տեղակայվում են միջազգային ռազմական և քաղաքացիական դիտորդական ու խորհրդատվական առաքելություններ:

V. Առանձին քննարկման հարց պիտի դառնա և լուծման դրսևորում պիտի ունենա նախկին Ռուսական Կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության (1878-1918/20թթ.) Կարսի մարզի, Բաթումի մարզի հարավային հատվածի և Սուրմալուի գավառի տարածքների կարգավիճակի հարցը: Ներկայումս այդ տարածքները կազմում են Թուրքիայի Հանրապետության Կարսի (9.587 քկմ, 130 հազ. բնակիչ), Արդահանի (5.661 քկմ, 120 հազ. բնակիչ), Արդվինի (7.436 քկմ, 192 հազ. բնակիչ) և Իգդիրի (3.587 քկմ, 180 հազ. բնակիչ) նահանգները: Ընդամենը՝ 26.241 քկմ (3,4%) և 779 հազ. բնակիչ (1,1%) (մանրամասները տես՝ սույն գլխին առդիր աղյուսակ N° 2): Այս տարածքների վրա, ի տարբերություն Վիլսոնյան Հայաստանի, անմիջականորեն պիտի հաստատվի հայաստանյան ուղղակի ինքնիշխանություն:

Ա.11 Հայկական հարցի լուծման գործընթացը որպես Հայաստանի Հանրապետության հզորացման միջոց և նախադրյալ.

Հայաստանի Հանրապետության անկախ ու արժանապատիվ գոյության համար կենսական նշանակություն ունի ոչ միայն Հայկական հարցի վերջնական կամ ընդունելի լուծումը, այլև լուծման գործընթացն ինքնին վճռորոշ նշանակություն ունի հայոց պետականության հզորացման, հետևաբար նաև նրա չընդմիջվող գոյության համար:

Քաղաքագիտությունը վաղուց է մշակել պետության հզորության հաշվարկի բանաձևը: Ամերիկյան քաղաքագիտության մեջ այն հայտնի է Ռեյ Քլայնի (Ray Cline)⁴ բանաձև անունով.⁵

$$P_p = (C+E+M) \times (S+W)$$

Այս բանաձևում. P_p (Perceived power) հաշվարկվող հզորությունն է, C (Critical mass: population + territory)՝ որոշիչ զանգվածը. բնակչությունը + տարածքը, E

⁴ Ռեյ Սթեյներ Բլայն (Ray Steiner Cline, 1918 – 1996թթ.) Միացյալ Նահանգների Կենտրոնական հետախուզական վարչության գլխավոր վերլուծաբան (1962-1966թթ.), Հետախուզական և հետազոտական հարցերով ԱՄՆ պետքարտուղարի տեղակալ (1969-1973թթ.):

⁵ Ray S. Cline, World Power Assessment: The Calculus of Strategic Drift, Boulder, Colo.: Westview Press 1975, p. 15. (Published in cooperation with the Center for Strategic and International Studies, Georgetown University, Washington, D.C.)

(Economic capability)՝ տնտեսական կարողությունը, M (Military capability)՝ ռազմական կարողությունը, S (Strategic purpose)՝ հեռազնա (ստրատեգիական) նպատակը, W (Will to pursue national strategy)՝ ազգային հեռազնա (ստրատեգիական) նպատակը հետապնդելու կամքը:

Բանաձևից ակնհայտ է, որ պետության հզորությունը որքան որ պայմանավորված է հեռազնա նպատակի առկայությամբ և դրան հասնելու պետական նպատակամղվածությամբ, նույնքան էլ բնակչությամբ, տարածքով, տնտեսական և ռազմական հզորությամբ:

Պետության հզորությունը որոշակի ցուցանիշների սուկական հանրագումար չէ, այլ շոշափելի, նյութական ցուցանիշների բազմապատկումն է՝ նպատակի և նպատակամղվածության գումարի ցուցանիշով: Անկախ տարածքի, բնակչության, տնտեսական և ռազմական հզորությունից, եթե պետությունը չունի նպատակ, հետևաբար և դրան հասնելու կամք, պետության հզորությունը ոչինչ է, քանի որ հայտնի է. ցանկացած թիվ գրոյով բազմապատկելիս արդյունքում գրո է ստացվում:

Այսօր Արցախի հարցը մի շարք առարկայական և ոչ առարկայական պատճառներով համազգային նպատակ չի հանդիսանում:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել տալու քաղաքական գործընթացն, ըստ էության, չի կարող լինել համազգային, առավել ևս պետական նպատակ, քանի որ բացակայում է նպատակի հստակ ձևակերպումն ու որևէ էական արդյունքի հասնելու հնարավորությունը: Հետևաբար, ոչ միայն Հայկական հարցի լուծումն է հայոց պետականության հզորացման եզակի հնարավորությունը և հայ ժողովրդի հարատևման միակ ուղին, այլև Հայկական հարցը լուծելու գործընթացն անգամ, այսինքն՝ նման նպատակի առկայությունն ու դրան հասնելու քաղաքական կամքը հայոց պետականության հզորության ամրապնդման անփոխարինելի գործոն է, քանզի. **Հայրենիքը, որ նպատակ չունի, սուկ բնակավայր է:**

Եզրակացություն.

Վերլուծելով վերոշարադրյալը, ինչպես նաև նկատի ունենալով Հայկական հարցի լուծմանը վերաբերող վերոհիշյալ հիմնադրույթները՝ կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունը.

- *Հայկական հարցի լուծումն իրատեսական է և իրագործելի:*
- *Հայկական հարցի լուծումն այլընտրանք չունի: Հայկական հարցը չլուծելու դեպքում Հայաստանի Հանրապետությունը մշտապես կախված է լինելու հարևան երկրների իրավիճակից կամ բարեհաճությունից:*
- *Հայկական հարցի լուծումը հայոց պետականության հզորացման եզակի հնարավորությունն է և հայ ժողովրդի հարատևման միակ ուղին:*

Երկրների ցանկ, որոնք գտնվում են միջազգային պարտավորության ներքո, քանի որ կողմ են հանդիսացել հայ-թուրքական սահմանին վերաբերող իրավարարությանը (հաշվարկը կատարվել է ըստ ՄԱԿ անդամության անգլերեն ցուցակի)

	Արդի անվանումը	Ըստ Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդի Սան Ռեմոյի հայցադիմումի (compromis) (26 ապրիլի, 1920թ.)			Ըստ Սկրի պայմանագրի մեջ ներառված (հ-ձ #89) իրավարարության հայցադիմումի (compromis)	Ճանոթագրություն
		Մաս են կազմել Բրիտանական կայսրությանը կամ գտնվել են նրա քաղաքական ենթակայության ներքո	Մաս են կազմել Ֆրանսիական (III) Հանրապետությանը կամ գտնվել են նրա քաղաքական ենթակայության ներքո	Մաս են կազմել Դաշնակից ուժերին		
N° 1	N° 2	N° 3	N° 4	N° 5	N° 6	N° 7
1.	Աֆղանստան					
2.	Ալբանիա			+		
3.	Ալժիր		+			
4.	Անդորրա			+		
5.	Անգոլա					որպես Պորտուգալիայի անդրծովյան տարածք
6.	Անտիգուա և Բարբուդա	+				
7.	Արգենտինա					
8.	Հայաստան			+	+	
9.	Ավստրալիա	+		+	+	
10.	Ավստրիա					ըստ Սեն Ժերմեյնի պայմանագրի, հ-ձ 87, գ 2
11.	Ադրբեջան					
12.	Բահամներ	+				
13.	Բահրեյն	+				որպես Բրիտանիայի պրոտեկտորատ
14.	Բանգլադեշ	+		+		
15.	Բարբադոս				+	
16.	Բելառուս					
17.	Բելգիա			+	+	
18.	Բելիզ	+				
19.	Բենին		+			որպես Ֆրանսիական Արևմտյան Աֆրիկայի մաս
20.	Բուտան	+				ըստ 1910թ. պայմանագրի

21.	Բոլիվիա			+		
22.	Բոսնիա և Հերցեգովինա					որպես Ավստրո-Հունգարիայի մաս
23.	Բոտսվանա	+				
24.	Բրազիլիա			+		
25.	Բրունեյ Դարեսսալամ	+				
26.	Բուլղարիա					ըստ Նեյիի պայմանագրի (հոդված 60)
27.	Բուրկինա Ֆասո		+			
28.	Բուրունդի					
29.	Կամպուչիա		+			
30.	Կամերուն					
31.	Կանադա			+	+	
32.	Քափ Վեռդե		+			
33.	Աֆրիկայի Կենտրոնական Հանրապետություն		+			
34.	Չադ		+			
35.	Չիլի					
36.	Չինաստան			+		
37.	Կոլումբիա					
38.	Կոմորներ		+			
39.	Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետություն					որպես Բելգիայի մաս
40.	Կոնգոյի Հանրապետություն		+			
41.	Կոստա Ռիկա			+		
42.	Կոտդիվուար		+			
43.	Խորվաթիա					+ որպես Հարավսլավիայի մաս
44.	Կուբա			+		
45.	Կիպրոս	+				
46.	Չեխիա			+	+	
47.	Դանիա					
48.	Ջիբութի		+			
49.	Դոմինիկա	+				
50.	Դոմինիկյան Հանրապետություն					
51.	Էկվադոր			+		
52.	Եգիպտոս	+				
53.	Էլ Սալվադոր					
54.	Հասարակածային Գվինեա					

55.	Էրիթրեա					որպես Իտալիայի գաղութ
56.	Էստոնիա					
57.	Եթովպիա					
58.	Ֆիջի	+				
59.	Ֆինլանդիա			+		
60.	Ֆրանսիա			+	+	
61.	Գաբոն		+			
62.	Գամբիա	+				
63.	Վրաստան					
64.	Գերմանիա					+ ըստ Վերսալի պայմանագրի (h-ձ 117)
65.	Գանա	+				
66.	Հունաստան			+	+	
67.	Գրենադա	+				
68.	Գվատեմալա			+		
69.	Գվինեա		+			
70.	Գվինեա-Բիսաու					որպես Պորտուգալիայի գաղութ
71.	Գայանա	+				
72.	Հայիթի			+		
73.	Հոնդուրաս			+		
74.	Հունգարիա					ըստ Տրիանոնի պայմանագրի (հոդվածներ 70 և 72)
75.	Իսլանդիա					
76.	Հնդկաստան	+		+	+	
77.	Ինդոնեզիա					
78.	Իրանի Իսլամական Հանրապետություն					
79.	Իրաք					
80.	Իռլանդիա	+				
81.	Իսրայել					
82.	Իտալիա			+	+	
83.	Ջամայկա	+				
84.	Ճապոնիա			+	+	
85.	Հորդանան					
86.	Ղազախստան					
87.	Քենիա	+				
88.	Կիրիբատի	+				
89.	Կորեայի Դեմոկրատական Հանրապետություն					+ որպես Ճապոնիայի մաս

90.	Կորեայի Հանրապետություն					
91.	Քուվեյթ	+				
92.	Ղրղզստան					
93.	Լատսի Դեմոկրատական Հանրապետություն		+			
94.	Լատվիա					
95.	Լիբանան					
96.	Լեւոտո	+				
97.	Լիբիա					
98.	Լիբիայի Արաբական Հանրապետություն					+ որպես Իտալիայի մաս
99.	Լիխտենշտեյն					
100.	Լիտվա					
101.	Լյուքսեմբուրգ					
102.	Հարավսլավիայի նախկին Հանրապետություն Մակեդոնիա					որպես Սերբիայի մաս
103.	Մադագասկար		+			
104.	Մալավի	+				
105.	Մալայզիա	+				
106.	Մալդիվներ	+				
107.	Մալի		+			
108.	Մալթա	+				
109.	Մարշալյան կղզիներ					
110.	Մավրիտանիա		+			
111.	Մավրիտիուս	+				
112.	Մեքսիկա					
113.	Միկրոնեզիայի Դաշնակցային պետություններ					
114.	Մոլդովայի Հանրապետություն					+ որպես Ռումինիայի մաս
115.	Մոնակո		+			ըստ 1918թ. հուլիսի պայմանագրի
116.	Մոնղոլիա					որպես Չինաստանի մաս
117.	Չեռնոգորիա					որպես Սերբիայի մաս
118.	Մոնակո		+			
119.	Մոզամբիկ					որպես Պորտուգալիայի գաղութ
120.	Միանմար	+		+		որպես Բրիտանական Հնդկաստանի մաս
121.	Նամիբիա					
122.	Նաուրու	+				

123.	Նեպալ	+				
124.	Նիդեռլանդներ					
125.	Նոր Զելանդիա	+		+	+	
126.	Նիկարագուա			+		
127.	Նիգեր		+			
128.	Նիգերիա	+				
129.	Նորվեգիա					
130.	Օման					
131.	Պակիստան	+		+		
132.	Փալու					
133.	Պանամա			+		
134.	Պապուա Նոր Գվինեա	+				
135.	Պարագվայ					
136.	Պերու			+		
137.	Ֆիլիպիններ			+		ըստ Ֆիլիպիններ-ԱՄՆ ակտի 1902թ.
138.	Լեհաստան				+	
139.	Պորտուգալիա			+	+	
140.	Ղաթար	+				
141.	Ռումինիա			+	+	
142.	Ռուսաստանի Դաշնություն					
143.	Ռուանդա					
144.	Սեն Քիթս և Նևիս	+				
145.	Սեն Լուչիա	+				
146.	Սեն Վինսենտ և Գրենադինս	+				
147.	Սամոա					
148.	Սեն Մարինա			+		
149.	Սաո Տոմե և Փրինսիփե					որպես Պորտուգալիայի գաղութ
150.	Սաուդյան Արաբիա					
151.	Սենեգալ		+			
152.	Սերբիա			+	+	
153.	Սեյշելներ	+				
154.	Սիերրա Լիոնե	+				
155.	Սինգապուր	+				
156.	Սլովակիա			+	+	
157.	Սլովենիա			+	+	որպես Սերբիայի մաս
158.	Սոդոմոնի կղզիներ	+				
159.	Սոմալի	+				

160.	Հարավային Աֆրիկա	+		+	+	
161.	Հարավային Սուդան	+				որպես Բրիտանիայի գաղութ
162.	Իսպանիա					
163.	Շրի Լանկա	+				
164.	Սուդան	+				որպես Բրիտանիայի գաղութ
165.	Սուրինամ					
166.	Սվազիլենդ	+				
167.	Շվեդիա					
168.	Շվեյցարիա	+				
169.	Սիրիայի Արաբական Հանրապետություն					
170.	Տաջիկստան					
171.	Տանզանիայի Միացյալ Հանրապետություն	+				
172.	Թաիլանդ	+		+		
173.	Արևելյան Թիմոր					որպես Պորտուգալիայի գաղութ
174.	Տոգո					
175.	Տոնգա	+				
176.	Տրինիդադ և Տոբագո	+				
177.	Թունիս		+			
178.	Թուրքիա				+	
179.	Թուրքմենստան					
180.	Տուվալու	+				
181.	Ուգանդա					
182.	Ուկրաինա					
183.	Արաբական Միացյալ Էմիրություններ					
184.	Մեծ Բրիտանիա	+		+	+	
185.	Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ			+		որպես Դաշնակից ուժերի մաս և իրավարար
186.	Ուրուգվայ			+		որպես Պորտուգալիայի անդրծովյան տարածք
187.	Ուզբեկստան					
188.	Վանուատու	+				
189.	Վենեսուելա					
190.	Վիետնամ		+			
191.	Եմեն	+				ըստ Սեն ժերմեյնի պայմանագրի, հ-ծ 87 և 2
192.	Զամբիա	+				
193.	Զիմբաբվե	+				

**Ներկայումս Թուրքիայի Հանրապետության կողմից վերահսկվող
Հայաստանի Հանրապետության տարածքների բնակչությունն ու մակերեսը**

*Շեղադրածները վերաբերում են նախկին Ռուսական կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության
տարածքներին (1878-1918/21թթ.):*

№	Province	Նահանգը	Տարածքը (քառ/կմ)	Բնակչություն	Բնակչության խտությունը (1/քկմ)
1.	Agri	Ադրի	11 376	571 000	50
2.	Ardahan	Արդահան	5 661	120 000	21
3.	Ardivin	Արդվին	7 436	192 000	26
4.	Bayburt	Բայբուրդ	4 043	97 400	24
5.	Bingol	Բինգյոլ	8 125	245 000	30
6.	Bitlis	Բիթլիս	6 707	414 000	62
7.	Erzurum	Էրզրում	25 066	959 000	38
8.	Giresun	Գիրեսուն	6 934	524 000	76
9.	Gumushane	Գյումուշխանե	6 575	192 000	29
10.	Igdir	Իգդիր	3 587	180 000	50
11.	Kars	Կարս	9 587	287 000	30
12.	Mush	Մուշ	8 196	489 000	60
13.	Rize	Ռիզե	3 920	362 000	92
14.	Trabzon	Տրապիզոն	6 685	1 061 000	159
15.	Van	Վան	19 069	1 013 000	53
Ը Ն Դ Ա Մ Ե Ն Ը			106 726	5 682 400	

<i>Նախկին Ռուսաստանի կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության տարածք (1878-1918/21թթ.)</i>	26 241 քկմ	779 000	30/քկմ
Ը Ն Դ Ա Մ Ե Ն Ը	132 967 քկմ	6 461 400	49/քկմ

ԳԼՈՒԽ Բ

Հայաստանի և Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի, տարածքի և սահմանների հստակեցման իրավաքաղաքական նախընթացը (միջպետական պայմանագրերի օրինակով)

Բ.1

Նախ սկսենք միջպետական պայմանագրերից: Առաժմ անդրադառնանք մի խիստ սահմանափակ, բայց վճռորոշ ժամանակահատվածի՝ 1918-1923թթ.:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին նախորդող ժամանակահատվածում և հաջորդող տարիներին կնքվել է 6 պայմանագիր, որոնք այս կամ այն չափով վերաբերել են հայ-թուրքական սահմանին:

Սա անելու համար նախ պետք է պատասխանել մի կարևոր հարցի՝ ի՞նչ բան է միջազգային պայմանագիրն ըստ միջազգային իրավունքի: «Պայմանագրերի իրավունքի մասին» Վիեննայի կոնվենցիան հետևյալ կերպ է ձևակերպում միջազգային պայմանագիրը.

«Պայմանագիր» նշանակում է միջազգային համաձայնագիր, որը կնքվում է գրավոր կերպով պետությունների միջև և կառավարվում է միջազգային իրավունքով:

“Treaty” means an international agreement concluded between States in written form and governed by international law.

Source: Vienna Convention on the Law of the Treaties, 1969, Article 2.

ՄԱԿ-ի պաշտոնական ուղեցույց-ձեռնարկ մի փոքր այլ, բայց գրեթե նույնական ձևակերպում է տալիս միջազգային պայմանագրի:

Այսինքն, պայմանագրի օրինականության համար անհրաժեշտ է, որ պայմանագիրը կնքող կողմերից յուրաքանչյուրը լինի միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, այն է՝ միջազգայնորեն ճանաչված պետության օրինական կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ: Այս տեսանկյունից էլ, ժամանակագրական կարգով, անդրադառնանք հայ-թուրքական սահմանին վերաբերող պայմանագրերից յուրաքանչյուրին և որոշենք դրանց կարգավիճակն ըստ միջազգային իրավունքի:

Միջազգային պայմանագրերը համաձայնություններ են միջազգային իրավունքի սուբյեկտների միջև, որոնց միջոցով նրանք ստեղծում, փոփոխության են ենթարկում կամ դադարեցնում են փոխադարձ իրավունքներն ու պարտավորությունները:

International treaties are agreements between subjects of international law, creating, amending or terminating their mutual rights and obligations.

Source: Manual of Terminology of Public International Law (by Paenson I.), UN, NY, 1983, p. 38.

Բ.2 Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը (3 մարտի, 1918թ.)

Ժամանակագրական առումով առաջինը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն է և նրա հավելվածը՝ կնքված 1918թ. մարտի 3-ին:

1917թ. հոկտեմբերին, զինված հեղաշրջման ճանապարհով գալով իշխանության, բոլշևիկներն արդեն մի քանի ամիս հետո հայտնվել էին ծայրահեղ ծանր վիճակում: Նրանք 1918թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում խայտառակ պարտվողական պայմանագիր կնքեցին, որով հսկայական տարածքային զիջումների գնացին Եվրոպայում: Միջին արևելքում բոլշևիկներն էական զիջումների գնացին պարտվող և կործանման եզրին կանգնած Օսմանյան կայսրությանը: Մասնավորապես, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի 2-րդ և 3-րդ պարբերություններով բոլշևիկները պարտավորվեցին թուրքերին վերադարձնել ոչ միայն պատերազմի ընթացքում գրավված Արևմտյան Հայաստանի տարածքները (կամ «Արևելյան Անադոլիայի նահանգները», ինչպես գրված է պայմանագրում), այլև 1878թ.-ից Ռուսաստանյան կայսրության մաս հանդիսացող «Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը»:

Այսու, համառոտակի քննության առնենք Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը միջազգային իրավունքի տեսանյունից: Սույն պայմանագիրն անօրինական է ու

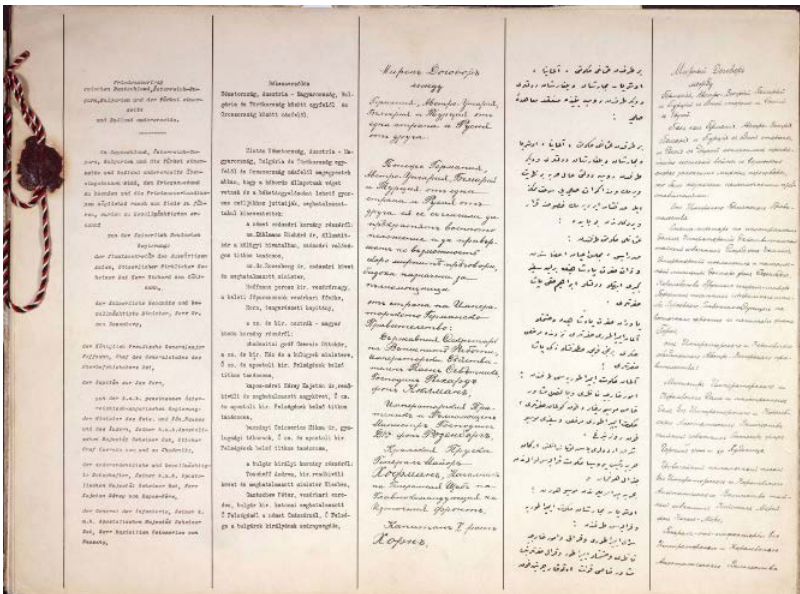
Կովկասյան ռազմաճակատի
գիծը մինչև բոլշևիկյան
հեղաշրջումը

(1917թ. սեպտեմբերի)

անվավեր, ըստ այդմ որևէ իրավական հետևանք չունի հայ-թուրքական սահմանի համար, երկու պատճառով.

ա) Բոլշևիկները 1918թ.-ին չէին հանդիսանում

Ռուսաստանի օրինավոր և ճանաչված իշխանությունները, հետևաբար՝ իրավասու չէին միջազգային հարաբերությունների մեջ մտնել, առավել ևս պայմանագիր կնքել, Ռուսաստանի անունից (այս հիմնադրույթին ավելի հանգամանալից

Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը՝ կնքված 1918թ. մարտի 3-ին, մի կողմից բոլշևիկյան Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Օսմանյան կայսրության միջև:

կանդրադառնանք Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը քննելիս);

բ) Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը չեղյալ է հայտարարվել իրենց իսկ կնքողների կողմից (Թուրքիայի կողմից 1918թ.-ի հոկտեմբերի 30-ին՝ Մուդրոսի զինանդադարի 11-րդ կետով, և Ռուսաստանի կողմից 1918թ. նոյեմբերի 13-ին:

№ 20

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ВЦИК И СНК

ОБ АННУЛИРОВАНИИ БРЕСТ-ЛИТОВСКОГО МИРНОГО ДОГОВОРА

13 ноября 1918 г.

Всем народам России,
населению всех оккупированных областей и земель

Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет сим торжественно заявляет, что условия мира с Германией, подписанные в Бресте 3 марта 1918 г., лишились силы и значения. Брест-Литовский договор (равно и дополнительное соглашение, подписанное в Берлине 27 августа и ратифицированное Всероссийским Центральным Исполнительным Комитетом 6 сентября 1918 г.) в целом и во всех пунктах объявляется уничтоженным.

Все включенные в Брест-Литовский договор обязательства, касающиеся уплаты контрибуции или уступки территорий и областей, объявляются недействительными.

Постановление ВЦИК и СНК РСФСР об аннулировании Брест-Литовского мирного договора, 13 ноября (1918).

[Декреты Советской власти. Т. IV. 10 ноября 1918 г. – 31 марта 1919 г., М., 1968, ст. 16.]

ՌՍԳՍՀ Կենտրոնական և Ժողովրդական որոշումը Բրիեստ-Լիտվսկի խաղաղության պայմանագրի չեղարկման մասին, 13 նոյեմբերի, 1918թ.

Մուդրոսի զինադադարի 11-րդ կետը

XI. Արդեն իսկ կարգադրված է թուրքական զորքերի անհապաղ դուրսբերումը հյուսիս-արևմտյան Պարսկաստանից՝ մինչև նախապատերազմական սահմանը և այն կիրականացվի: Արդեն իսկ կարգադրված է թուրքական զորքերի էվակուցիա Անդրկովկասի մի մասից՝

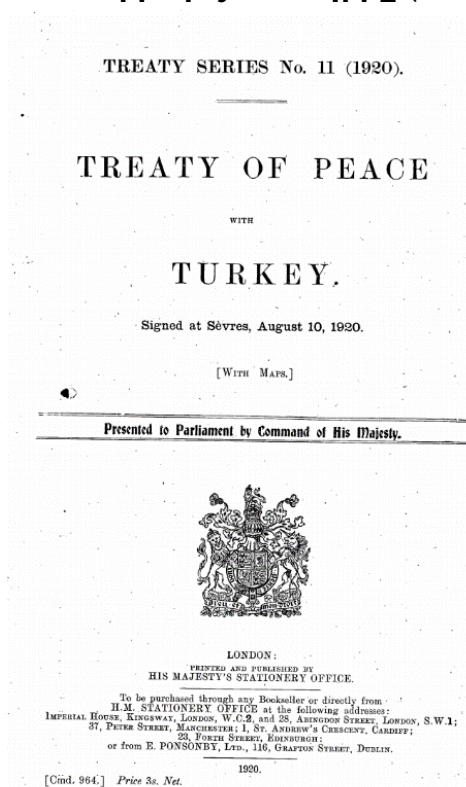
մնացածը կէվակուացվի, եթե իրավիճակը տեղում ուսումնասիրելուց հետո դաշնակիցները պահանջեն:

XI.—Immediate withdrawal of the Turkish troops from North-West Persia to behind the pre-war frontier has already been ordered and will be carried out. Part of Trans-Caucasia has already been ordered to be evacuated by Turkish troops; the remainder is to be evacuated if required by the Allies after they have studied the situation there.

XI.—Immediate withdrawal of the Turkish troops from Northwest Persia to behind the pre-war frontier has already been ordered and will be carried out. Part of Trans-Caucasia has already been ordered to be evacuated by Turkish troops; the remainder is to be evacuated if required by the Allies after they have studied the situation there.

[Source: A History of the Peace Conference of Paris, ed. By H.W.V. Temperley, vol. I, London, 1920, p. 496].

Բ. 3 Սևրի պայմանագիրը (10 օգոստոսի, 1920թ.)

ժամանակագրական առումով հաջորդ պայմանագիրը Սևրի պայմանագիրն է՝ կնքված 1920թ. օգոստոսի 10-ին: Սևրի պայմանագիրն օրինական է, քանի որ կնքող բոլոր կողմերն իրենց երկրների օրինական և ճանաչված իշխանություններն էին: Պայմանագրի շուրջ, ըստ սահմանված կարգի, ընթացել են երկարատև բանակցություններ և Օսմանյան կայսրության անունից պայմանագիրը ստորագրել է լիազոր պատվիրակությունը: Սևրի պայմանագիրը չի արժանացել լիակատար վավերացման (հետևաբար մնում է ոչ կատարյալ (unperfected), սակայն այն նաև երբևէ չեղյալ չի հայտարարվել:

Սխալ է այն տարածված պատկերացումն, իբրև Սևրի պայմանագիրն է որոշել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը: Այդպես չէ: Սևրի պայմանագրի 89-րդ հոդվածով կողմերը համաձայնվել են Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը իրավարար վճռով որոշելու խնդրանքով դիմել ԱՄՆ նախագահին և այդ վճիռն ընդունել անմիջապես: Նույն պայմանագրի 90-րդ հոդվածով Թուրքիան վերահաստատել է իր դիրքորոշումը՝ ամրագրելով. «սկսած իրավարար որոշման օրից

Թուրքիան հրաժարվում է [Հայաստանին] փոխանցվելիք տարածքի նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից և տիրույթից».

Սևրի պայմանագիր, հոդված 89.

Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես նաև մյուս Բարձր պայմանավորվող կողմերը համաձայնում են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Նախագահի իրավարարությանը ներկայացնել Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի հարցը Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում և ընդունել դրա վերաբերյալ նրա որոշում անմիջապես, ինչպես նաև ցանկացած դրույթ, որը նա կարող է սահմանել Հայաստանի համար դեպի ծով ելքի և նշված սահմանին հարող թուրքական տարածքի ցանկացած հատվածի ապառազմականացման վերաբերյալ:

Treaty of Sevres, Article 89:

Turkey and Armenia as well as the other High Contracting Parties agree to submit to the arbitration of the President of the United States of America the Question of the frontier to be Fixed between Turkey and Armenia in the vilayets of Erzerum, Trabizond, Van and Bitlis, and to accept his decision thereupon, as well as any stipulations he may prescribe as to access for Armenia to the sea, and as to the demilitarization of any portion of Turkish territory adjacent to the said frontier.

Սևրի պայմանագիր, հոդված 90.

89-րդ հոդվածի համաձայն սահմանի որոշման դեպքում, որը ներառում է նշված վիլայաթների ամբողջ տարածքի կամ որևէ մասի փոխանցումը Հայաստանին, Թուրքիան սույնով որոշման օրվանից հրաժարվում է փոխանցվելիք տարածքի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և տիրույթից:

Treaty of Sevres, Article 90:

In the event of the determination of the frontier under Article 89 involving the transfer of the whole or any part of the territory of said Vilayates to Armenia, Turkey hereby renounces as from the date of such decision all rights and title over the territory so transferred.

ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանի վերաբերյալ իրավարար վճիռը ստորագրել և հաստատել է ԱՄՆ պետական կնիքով 1920թ. նոյեմբերի 22-ին: Այսինքն, 1920թ. նոյեմբերի 22-ից իրավարար վճիռը մտել է ուժի մեջ: Այդ օրվանից նախկինում Օսմանյան կայսրության մաս կազմող Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների նկատմամբ (ընդհանուր առմամբ 103 599 քկմ) չեղյալ են հայտարարվել թուրքական իրավունքներն ու տիրույթը և *de jure* ճանաչվել են Հայաստանի Հանրապետության իրավունքներն ու տիրույթը:

ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռին, որպես հայոց իրավունքների ամենագորեղ կռիվանի, ավելի հանգամանալից կանդրադառնանք ստորև, առանձին գլխում:

Բ.4 Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը (3 դեկտեմբերի, 1920թ.)

Ժամանակագրական առումով հաջորդը Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն է՝ կնքված 1920թ. դեկտեմբերի 3-ին: Սա սովետահայ պատմագրության ամենասիրելի թեմաներից մեկն էր, քանի որ հնարավորություն էր տալիս Հայաստանի Հանրապետության առաջին հանրապետության ղեկավարներին մեղադրել դավաճանության մեջ, իսկ բոլշևիկներին ներկայացնել որպես ազգի փրկիչներ:

Detroit Free Press, Friday, December 10, 1920, p. 2. [Detroit, Michigan, USA].

Մեր խնդիրը չէ պատմական քննարկումներ կատարել: Մեր նպատակն է քննել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից: Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն անօրինական է ու անվավեր, նախ այն պատճառով, որ կնքող կողմերից և ոչ մեկը չի ունեցել դրա իրավասությունը: Պայմանագիրը հայկական կողմից կնքողներն արդեն իշխանություն չէին, իսկ Թուրքիայի կողմից կնքողները դեռևս իշխանություն չէին: Երկու կողմերն էլ գործել են *ultra vires*,⁶ այսինքն՝ գերազանցել են իրենց իրավասությունները: Հանրահայտ փաստ է, որ ՀՀ վերջին օրինական կառավարության կողմից իշխանության հանձնումը տեղի է ունեցել 1920թ.

դեկտեմբերի 2-ին՝ «ՌՄՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև» կնքված համաձայնագրով:⁷ Այս մասին տեղյակ էր նաև Քյազիմ Կարաբեքիրը, երբ դեկտեմբերի 3-ին (2-ի լույս 3-ի գիշերը)⁸

⁶ Wildhaber L. Treaty Making Power and Constitution. Basel-Stuttgart, 1971, p. 150.

⁷ Վրացեան Ս. Հայաստանի Հանրապետութիւն. Թեհրան, 1982, էջ 501-502:

⁸ Այն, որ պայմանագիրը ստորագրվել է դեկտեմբերի 3-ին վկայված է նաև Աթաթուրքի կողմից (Ataturk. A Speech delivered by Mustafa Kemal Ataturk October 15-20, 1927. Istanbul, 1963, p. 418).

ստորագրում էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն անօրինական է նաև այն պատճառով, որ ստորագրվել է միջազգային իրավունքի սկզբունքները ոտնահարող ուժի կիրառման բացահայտ սպառնալիքով:⁹

Բ.5 Մոսկվայի պայմանագիրը (16 դեկտեմբերի, 1921թ.)

Ժամանակագրական առումով հաջորդ պայմանագիրը Մոսկվայի պայմանագիրն է՝ կնքված 1921թ. մարտի 16-ին:

Ինչպես գրված է Մոսկվայի պայմանագրի նախաբանում, այն կնքվել է «*ՌՍՖՍՀ Կառավարության և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության*» միջև: Քանի որ ցանկացած պայմանագրի կարգավիճակ ածանցվում է այն ստորագրողների իրավական կարգավիճակից, ուստի առաջին հերթին անհրաժեշտ է հստակեցնել նրանցից յուրաքանչյուրի կարգավիճակը 16 մարտի, 1921թ. դրությամբ:

ա) Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության (ՌՍՖՍՀ) կարգավիճակը 1921թ.-ին.

Պայմանագիրը կնքելու պահին չկար «Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետություն» ճանաչված պետություն, հետևաբար՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Բնականաբար դրա կառավարությունը չունեի որևէ միջազգային պայմանագիր կնքելու իրավասություն: ՌՍՖՍՀ-ի, արդեն ԽՍՀՄ տարազով, միջազգային օրինական ճանաչումը սկսել է միայն 1924թ. փետրվարի 1-ից՝ Մեծ Բրիտանիայի ճանաչումով:¹⁰ Մինչև 1924թ.-ը տեղի ունեցած, այսպես կոչված, ճանաչումները, չեն առաջացրել որևէ իրավական հետևանք, քանի որ իրենց հերթին

բխել են չճանաչված երկրներից կամ վարչախմբերից: Որպեսզի ճանաչումն օրինապես համարվի այդպիսին, այն պետք է կատարվի իր հերթին օրինականորեն ճանաչված միջազգային իրավունքի սուբյեկտի կողմից:¹¹

⁹ Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969. UNO, NY, Article 52.

¹⁰ Toynbee A.J. Survey of International Affairs 1924. London, 1926, p. 491.

¹¹ Moore J.B. Digest of International Law. Washington, 1906, vol. I, p. 73.

Օրինակ, 1920թ.-ին սովետական կառավարությունը ճանաչեց Բալթյան երկրները, սակայն այդ ճանաչումը չընդունվեց Դաշնակից ուժերի կողմից այն հիմնավորմամբ, որ սովետական կառավարությունն իր հերթին օրինապես¹² ճանաչված չէ:¹³ Նման մոտեցումը երկրորդվել է դատական վճիռներով: Այսպես, ՌՍՖՍՀ-ն ընդդեմ Սիբրարիոյի (RSFSR vs. Cibrario) դատական գործում (1923թ.) ԱՄՆ դատարանը մերժել է ընդունել սովետական կառավարության հայտն այն հիմնավորմամբ, որ վերջինս ճանաչված չէ:¹⁴ Նմանատիպ վճիռ, նույն հիմնավորմամբ կայացրել է Շվեդիայի Գերագույն դատարանը Սովետական կառավարությունն ընդդեմ Էրիքսոնի (Soviet Government vs. Ericsson) դատական գործում (1921թ.):¹⁵

Վերոհիշյալ և տասնյակ այլ դատական վճիռներ ու կառավարական որոշումներ վերահաստատում են միջազգային իրավունքի այն սկզբունքը, որ առանց ճանաչման կառավարություններն իրավական տեսնակյունից գոյություն չունեն, հետևաբար որևէ իրավական գործունեություն (պայմանագրերի կնքում, քաղաքացիության շնորհում կամ զրկում, մասնակցություն դատական գործընթացին և այլն) չեն կարող ծավալել:¹⁶

բ) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կարգավիճակը 1921թ.-ին.

Ըստ էության, սովետական իշխանության և կառավարության վերաբերյալ վերն ասվածը ամբողջովին վերաբերում է, այսպես կոչված, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը, որի անունից թուրքական կողմը ստորագրել է Մոսկվայի պայմանագիրը:

¹² Մինչև 1924թ. փետրվարի 1-ը տեղի ունեցած, այսպես կոչված, ճանաչումները չեն ստեղծում որևէ իրավական հետևանք, քանի որ դրանք չճանաչված երկրների կամ իշխանությունների կողմից էին. Էստոնիա 02.02.1920; Լիտվա 30.06.1920; Լատվիա 11.08.1920; Լեհաստան 12.10.1920; Ֆինլանդիա 14.10.1920; Պարսկաստան 26.02.1921; Աֆղանստան 28.02. 1921; Թուրքիա 16.03.1921; Մոնղոլիա 05.11.1921 (Schuman F.L. American Policy toward Russia since 1917: A Study of Diplomatic History, International Law and Public Opinion, London, 1928, p. 351); The Recognition of the USSR by Great Britain, 1 Feb. 1924, Speeches and Documents on International Affairs 1918-1937, Oxford University Press, Edited with an Introduction by Arthur Berriedale Keith, v. 1, London, 1938, pp. 98-100. Обмен нотами между Союзом Советских Социалистических Республик и Великобританией об установлении дипломатических отношений. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами. Выпуск I – II: Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу до 1 января 1925 года, Издание третье, исправленное и дополненное, под редакцией А. В. Сабанина и В.О. Брауна, Издание Народного комиссариата по иностранным делам, Москва, 1935, 245 стр. Документ по. 8, стр. 17-19.

¹³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920. Washington, 1936, v. III, p. 462. (The Secretary of States (Colby) to the Ambassador in Great Britain (Davis), August 2, 1920, p. 461-463).

¹⁴ Hudson M.O. Annual Digest of Public International Law. Cambridge, 1931-1932, Case No. 28, p. 114; Chen T.-C. The International Law of Recognition. London, 1951, p. 137.

¹⁵ Chen T.-C. Ibid, p. 137; Hudson M. Annual Digest... 1919-22, Case No. 30

¹⁶ Chen T.-C. Ibid, p. 138.

The last Sultan, His Imperial Highness Mehmed VI, leaving Yıldız Palace for the last time on 17th November 1922

Հիշարժան է, որ անգամ քեմալականներն իրենք որևէ հավակնություն չունեին օրինական իշխանությունների առկայության դեպքում իրենց համարելու Թուրքիայի լիազոր ներկայացուցիչներ:

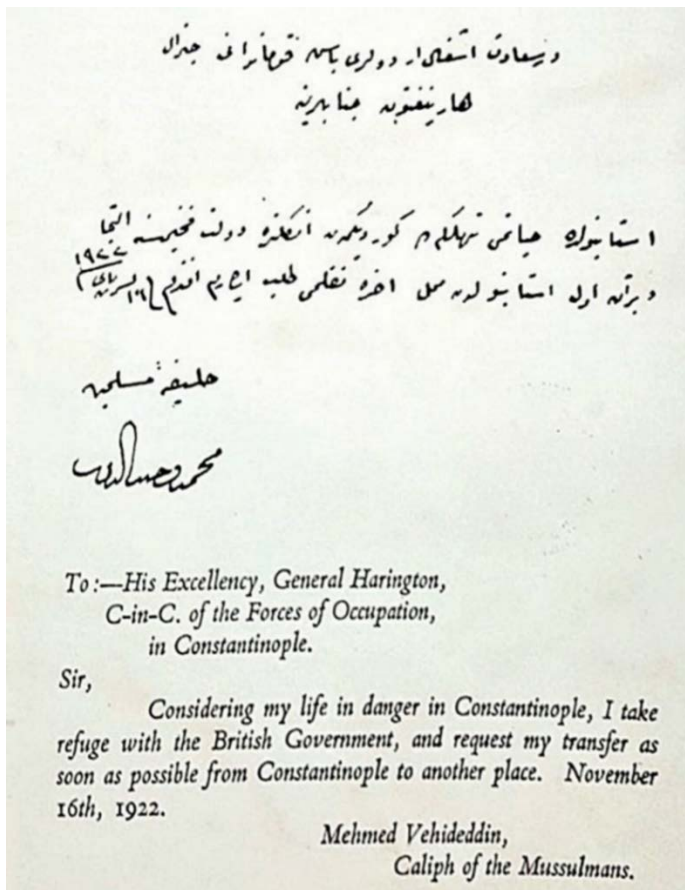
Նրանք պայմանագրերը կնքում էին ոչ թե Թուրքիայի կամ Թուրքիայի կառավարության անունից, այլ «Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողով» (Türkiye Büyük Millet

Meclisi) կոչվող կառույցի «կառավարության» անունից: Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովն իր կարգավիճակով հասարակական կազմակերպություն (NGO) էր և նրա մեջ միավորված էին նախկին պատգամավորներ, պաշտոնանկ զինվորականներ ու պաշտոնյաներ: Նախկին պաշտոնյաներ միավորող կազմակերպություններ եղել են ու կան աշխարհի զանազան երկրներում, այդ թվում նաև Հայաստանում, սակայն նրանցից և ոչ մեկն իրավունք չունի միջպետական պայմանագիր կնքելու երկրի անունից: Մուստաֆա Քեմալի վարչախումբը որևէ իրավական հիմք չուներ միջազգային հարաբերություններում ներկայացնելու թուրքական պետությունը:

Աներկբայորեն, առնվազն մինչև 1922թ. նոյեմբեր, այսինքն սուլթան Մուհամմեդ VI-ի մեկնումը Թուրքիայից, վերջինիս կառավարությանն էին վերապահված Սուլթան Մեհմեդ VI Վահիդեդդինը Mehmed VI Vahideddin 1922թ. նոյեմբերի 17-ին լքում է կայսերական պալատը, միայն սուլթանը կարող էր լիազորել որևէ անձի՝ գործելու երկրի անունից:¹⁷

Ընդհանրապես քեմալականների շարժումը սկզբնավորվել ու ընթացել է օսմանյան սահմանադրության ոտնահարումով և միջազգային իրավունքի խախտումով, որ է երկրի օրինական իշխանության՝ սուլթան-խալիֆի դեմ ապստամբությունը և Մուդրոսի զինադադարի (30 հոկտեմբերի, 1918թ.) ոտնահարումը: Քեմալը 1921թ.-ին պարզապես փախուստի մեջ գտնվող քրեական հանցագործ էր: Այդ իսկ պատճառով դեռևս 1920թ. ապրիլի 11-ին կայսրության բարձրագույն կրոնավորի՝ շեյխ-ուլ-իսլամի, ֆեթվայով (կոնդակով) Քեմալը մահվան

¹⁷ O'Connell D.P. State Succession in Municipal Law and International Law. Cambridge, 1967, v. I, p. 211.

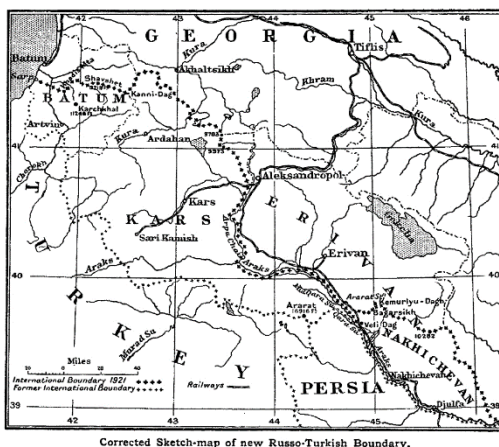
էր դատապարտվել: Նրա նկատմամբ նույն տարվա մայիսի 11-ին մահապատժի վճիռ էր կայացրել նաև թուրքական ռազմական դատարանը: Այս դատավճիռը 1920թ. մայիս 24-ին հաստատվել էր սուլթանի կողմից:

Նամակը հասցեագրված 1920-1923թթ. Կ.Պոլսի ռազմակալման ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Չարլզ Հարինգտոնին [Charles Harington]: Երկրորդի հեղինակն է Մեհմեդ VI Վահիդեդինը [Mehmed VI Vahideddin] (1861 – 1926), Օսմանյան կայսրության վերջին՝ 36-րդ, սուլթանը (1918-1922) և նախավերջին՝ 115-րդ խալիֆը:

Ի լրումն սրա, Մոսկվայի պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող մասը միջազգային իրավունքի ևս մի խախտում է, քանի որ պայմանագրերը կարող են վերաբերել միայն պայմանագիրը ստորագրող կողմերին և որևէ պարտավորություն կամ իրավունք չեն ստեղծում պայմանագրին մաս չկազմող երրորդ կողմի համար:¹⁸

Բ.6 Կարսի պայմանագիրը (13 հոկտեմբերի, 1921թ.)

Հայ-թուրքական սահմանին վերաբերող հաջորդ պայմանագիրը Կարսի պայմանագիրն է՝ կնքված 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին:

Ռուս-թուրքական սահմանն ըստ Կարսի պայմանագրի, 13 հոկտեմբերի 1921թ.

Միանշանակ է, որ Կարսի պայմանագիրն անօրինական է և անվավեր, քանի որ պայմանագիրը կնքած կողմերից և ոչ մեկը չի եղել միջազգային իրավունքի սուբյեկտ:

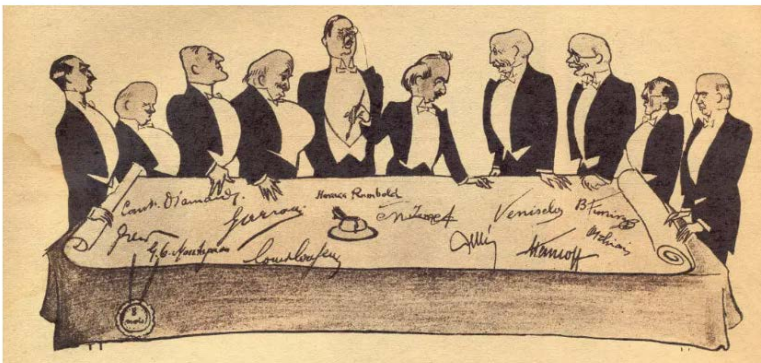
¹⁸ Jankovic B.M. Public International Law. NY, 1984, p. 302.

Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերին վերաբերող հատվածում քեմալականների մասին արդեն խոսվեց: Անդրադառնանք ՀՍՍՀ կարգավիճակին, որն էլ հանդիսացել է քեմալականների հետ պայմանագիրը կնքած կողմերից մեկը: Անվիճելի է, որ Սովետական Հայաստանը երբեք չի եղել միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Այն երբեք ճանաչված չի եղել միջազգային իրավունքի որևէ այլ սուբյեկտի կողմից, երբեք չի ունեցել այլ երկրների հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու կարողություն: Պարզ ասած՝ այն երբեք չի ունեցել դեսպանություններ և ՀՍՍՀ անունից երբևէ ոչ մի դեսպան չի հավատարմագրվել: Իսկ «այլ պետությունների հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու կարողությունը» (capacity to enter into relations with the other states) հանդիսանում է պետականության 4 չափորոշիչներից մեկը, որն ամրագրված է Մոնտեվիդեոյի պետությունների իրավունքների և պարտականությունների մասին 1933թ. (Convention on Rights and Duties of States, Montevideo, 1933) կոնվենցիայի առաջին հոդվածի 4-րդ կետում: ԽՍՀՄ կազմում պարզապես եղել է «ՀՍՍՀ» վարչատարածքային միավորը:

Բ.7 Լոզանի պայմանագիրը (24 հուլիսի, 1923թ.)

Ժամանակագրական առումով վերջին պայմանագիրը, որին հարկ ենք համարում անդրադառնալ, Լոզանի պայմանագիրն է՝ կնքված 1923թ. հուլիսի 24-ին:

Նախ մի շատ տարածված մոլորության մասին: Լոզանի պայմանագրի կնքումով Սևրի պայմանագիրը չեղյալ չի հայտարարվել: Որևէ պայմանագիր կամ միջազգային պարտավորություն նոր պայմանագիր կնքելու պարագայում

DERSO AND KELÉN'S CARICATURE OF THE SIGNING.

ինքնըստինքյան չեղյալ չի լինում: Պայմանագիրը չեղյալ է դառնում ոչ այլ կերպ, քան չեղյալ հայտարարումով: Ընդ որում, պայմանագիրը կարող է չեղյալ հայտարարվել միմիայն նախորդ պայմանագրի մաս հանդիսացող բոլոր, կրկնում եմ բոլոր, կողմերի համաձայնությամբ՝ դրա մասին հստակ հայտարարումով և այդ իրողության ամրագրումով հաջորդ պայմանագրի մեջ: Լոզանի պայմանագիրը չեղյալ չի

Ալոիս Դերսոն [Alois Derso] (1888 - 1964) և Էմերի Կելենը [Emery Kelén] (1896-1978) հունգարական ծագումով երկու միջազգայնորեն հայտնի ծաղրանկարիչներ և քաղաքական երգիծաբաններ էին, որոնք տասնհինգ տարի աշխատել են Ազգերի լիգայում: Նրանք նկարել են Ազգերի լիգայի պատվիրակների ու քաղաքական գործիչների ծաղրանկարները, ինչպես նաև նշանակալից իրադարձություններ, ինչպիսին Լոզանի համաժողովն է:

հայտարարել Սևրի պայմանագիրը: Լոզանի պայմանագրի մեջ ընդհանրապես որևէ հիշատակում չկա Սևրի պայմանագրի մասին: Այո՛, ըստ միջազգային իրավունքի, պայմանագիրը կնքած երկրներն իրավասու են հաջորդ պայմանագրով վերատեսության ենթարկել նախորդ պայմանագրի դրույթները: Սակայն փոփոխված կամ նորամուտ դրույթներն իրավական ուժ ունեն միայն նոր պայմանագիրը ստորագրած երկրների համար, իսկ մնացածների համար շարունակում են ուժի մեջ մնալ նախորդ պայմանագրի դրույթները: Սա հստակորեն ամրագրված է Վիեննայի Պայմանագրերի իրավունքի մասին կոնվենցիայի 39, 40 և 41-րդ հոդվածներում: Սևրի պայմանագիրը ստորագրել է 18 երկիր, իսկ Լոզանի պայմանագիրը՝ ընդամենը 7-ը: Այսինքն, Լոզանին չմասնակցած երկրների համար իրավական է Սևրի պայմանագիրը, իսկ Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած երկրների համար իրավական են Սևրի պայմանագրի այն դրույթները, որոնք չեն փոփոխվել Լոզանի պայմանագրում:

Ավելին, Լոզանը ոչ միայն չեղյալ չի հայտարարել հայոց իրավունքները, այլև 16-րդ հոդվածով վերահաստատել է դրանք: Այսպես, Լոզանի պայմանագիրն անդրադառնում է թուրք-բուլղարական, թուրք-հունական և թուրք-սիրիական

Լոզանի պայմանագիր, հոդված 16

Սույնով Թուրքիան հրաժարվում է բոլոր այն տարածքների ու կղզիների տիրոջից և դրանց նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից, որոնք գտնվում են սույն պայմանագրով գծած սահմաններից դուրս, ի բացառյալ նրանց, որոնց նկատմամբ սույն պայմանագրով ճանաչվել է նրա ինքնիշխանությունը, այս տարածքների և կղզիների ապագան լուծվել են կամ կլուծվեն շահագրգիռ կողմերը»,

Սույն հոդվածի դրույթները չեն ներառում բարիդրացիական հարաբերություններից բխող այն հատուկ պայմանավորվածությունների վրա, որոնք կայացել են կամ կարող են կայացվել Թուրքիայի և սահմանակից երկրներից որևէ մեկի միջև:

Treaty of Lausanne, Article 16.

Turkey hereby renounces all rights and title whatsoever over or respecting the territories situated outside the frontiers laid down in the present Treaty and the islands other than those over which her sovereignty is recognised by the said Treaty, the future of these territories and islands being settled or to be settled by the parties concerned.

The provisions of the present Article do not prejudice any special arrangements arising from neighbourly relations which have been or may be concluded between Turkey and any limitrophe countries.

սահմաններին, ըստ այդմ՝ հստակեցնում Թուրքիային պատկանող տարածքները միայն երկրի այդ հատվածներում: Իսկ քանի որ Լոզանի պայմանագրի 16-րդ

հողվածը հայտարարում է, որ Թուրքիան հրաժարվում է բոլոր այն տարածքներից, որոնց վրա Լոզանի պայմանագրով չի ճանաչվել Թուրքիայի ինքնիշխանությունը, իսկ Վիլսոնի իրավարար վճռով Հայաստանին հատկացված տարածքների վրա Լոզանի պայմանագիրը չի ճանաչել թուրքական ինքնիշխանությունը, հետևաբար Թուրքիան մեկ անգամ ևս հաստատել է վիլսոնյան Հայաստանից իր հրաժարումը:

Հիմա ամփոփենք մեր քննության արդյունքները և անդրադառնանք բազմիցս հիշատակված և իմ համոզմամբ հայոց տարածքային պահանջատիրության հիմնասյունն ու նրա հաջողության գրավականը հանդիսացող ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռին:

Սակայն, մինչ այդ հստակեցում:

Ճիշտ է, որ Պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի կոնվենցիան ընդունվել է 1969թ.-ին և հետագայում ուժ չունի, ինչպես հայտարարված է կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածում, այնուամենայնիվ հստակ է, որ բոլոր այն չափորոշիչային հիմնադրույթները, որոնցով քննության առանք վերոնշյալ պայմանագրերը,

ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ ՎԻԵՆՆԱՅԻ ԿՈՆՎԵՆՑԻԱ, ստորագրվել է 1969թ. մայիսի 23-ին

Հոդված 53. Պայմանագիրն անվավեր է, եթե կնքելու պահին հակասել է միջազգային ընդհանուր իրավունքի որևէ անբեկանելի հիմնադրույթի (jus cogens):

VIENNA CONVENTION ON THE LAW OF TREATIES, signed on May 23, 1969

Article 53: The treaty is void if, at the time of its conclusion, it conflicts with a peremptory norm of general international law.

միջազգային իրավունքում առկա են եղել և գործել են դարեր ի վեր, այսինքն, լատիներեն ասած, եղել են jus cogens, այն է՝ բոլորի համար պարտադիր ու անբեկանելի: Դրանք պարզապես վերամրագրվել են Վիեննայի կոնվենցիայի մեջ: Եւ ինչպես հաստատում է նույն կոնվենցիայի 53-րդ հոդվածը, պայմանագիրն անվավեր է, եթե կնքելու պահին ոտնահարվել է միջազգային իրավունքում ճանաչում գտած որևէ անբեկանելի հիմնադրույթ, այսինքն՝ որևէ jus cogens:

Հետևաբար, վերը քննության առած 6 պայմանագրից 4-ն անվավեր են, քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրը կնքվել է միանգամից մի քանի jus cogens-ների ոտնահարմամբ:

Անվավեր պայմանագրերն են.

- Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը,
- Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը,
- Մոսկվայի պայմանագիրը և
- Կարսի պայմանագիրը:

Սևրի պայմանագիրն օրինական է և վավեր, սակայն կեսկատար է (unperfacted treaty), քանի որ լիովին չի վավերացվել:

Իսկ վավերական ու օրինական Լոզանի պայմանագիրը, ինչպես ասվեց, Հայաստանին վերաբերում է անուղղակիորեն:

ԳԼՈՒԽ Գ, մաս I

Հայաստանի կարգավիճակի, տարածքի և սահմանների

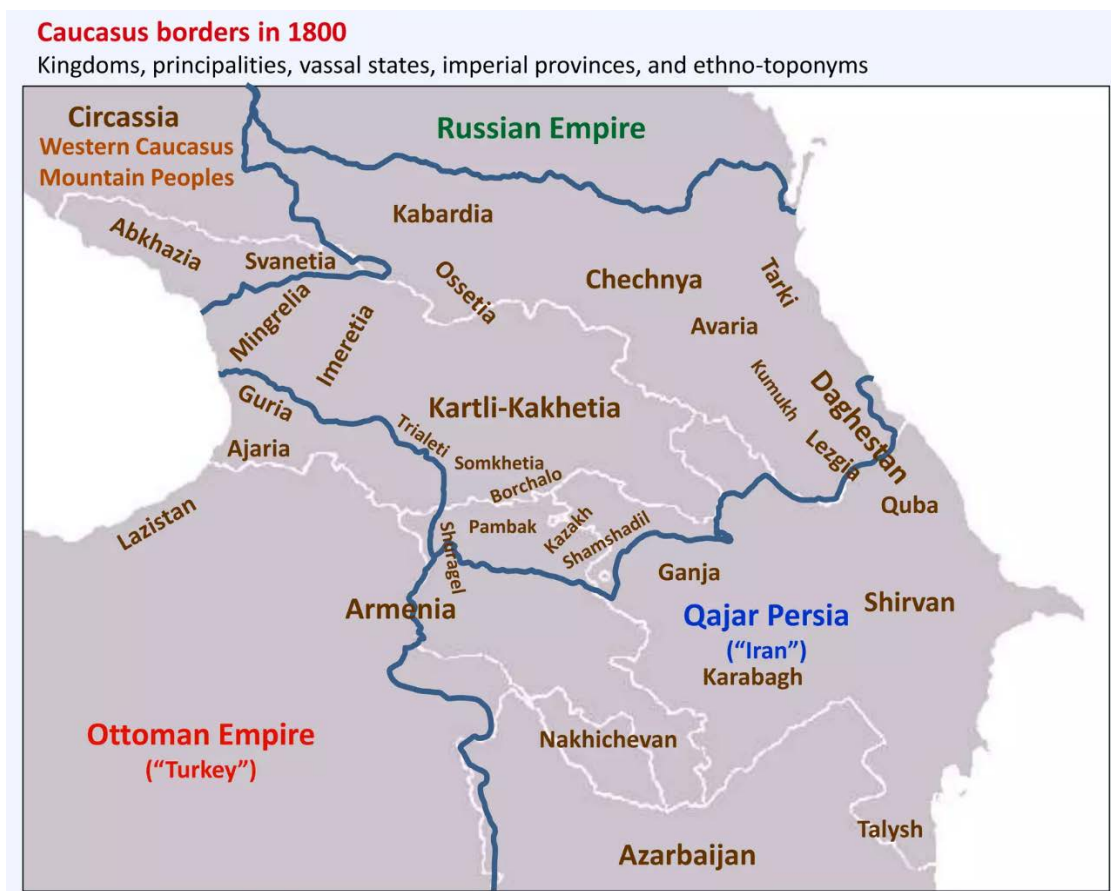
հստակեցման պատմական նախընթացը

(Արևելյան Հայաստանում մինչև Առաջին աշխարհամարտը)

Գ. I (1) Վրաստանի հետ Հայաստանի որոշ տարածքների միացումը Ռուսաստանին.

Բուն Հայքում 19-դարի սկզբին՝ հայոց պետականության կորստից հետո (1064թ.) և 16-17-րդ դարերի թուրք-պարսկական երկարատև ու արյունալի պատերազմների հետևանքով, հաստատվել էր որոշակի կայունություն: Հայաստանի տարածքը 1639թ. Ղասր-ե Շիրինի պայմանագրով բաժանված էին Օսմանյան և Պարսկական կայսրությունների միջև, որտեղ ոչ հայաստանյան տարածքները և ոչ էլ հայ ժողովուրդը որևէ առանձնահատուկ կարգավիճակ չունեին:

18-րդ դարում Հարավային Կովկասում ի հայտ է գալիս նոր ուժ՝ Ռուսաստանի կայսրությունը, որն էլ 19-րդ դարի սկզբից սկսում է նվաճումներ արձանագրել

Հարավային Կովկասում և արդեն 19-րդ դարեվերջին գերիշխող դիրք գրավել Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում:

Հայաստանի որոշ տարածքներ Ռուսաստանի կազմում են հայտնվում 1801թ.-ից հետո՝ 1783թ.-ի Գեորգիևսկի տրակտատով Ռուսաստանի կայսրության հովանուն ներքո հայտնված վրացական միացյալ Քարթլի-Կախեթի թագավորության պաշտոնական լուծարումով (18 հունվարի, 1801թ.):¹⁹

Գ.1 (2) Գյուլիստանի պայմանագրով (1813թ.) Հայաստանի որոշ տարածքների միացումը Ռուսաստանին²⁰

Հայաստանի շատ ավելի մեծ տարածքներ են անցնում Ռուսաստանին՝ ռուս-պարսկական 1804-1813թթ. պատերազմից հետո: Գյուլիստանի պայմանագրի 3-րդ

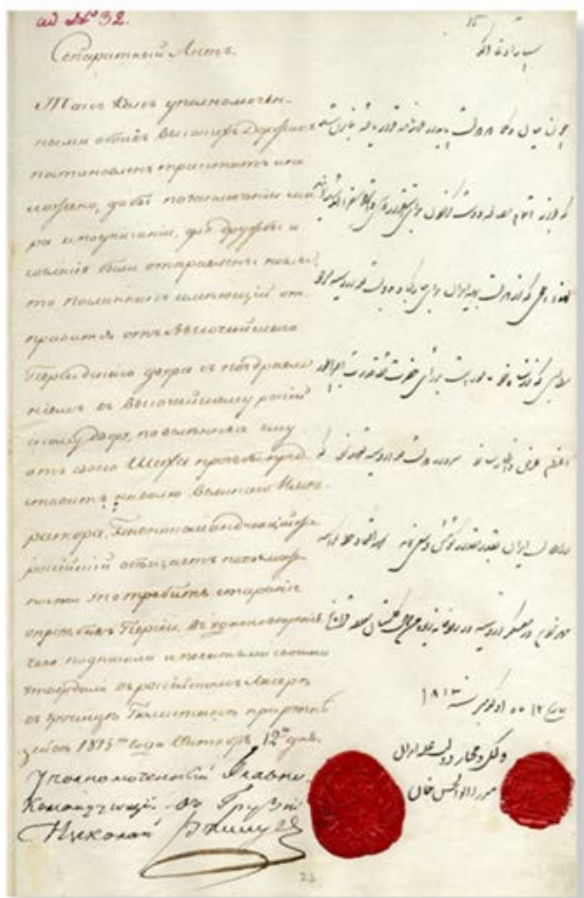

Fig. 4: Treaty of Gulistan, 12 October 1813 (Last page)

Գյուլիստանի պայմանագրի վերջին էջը

հողվածով Ռուսաստանն իր ինքնիշխանությունն է ամրագրում Ղարաբաղի, Գյանջայի, Շեքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի և Թալիշի խանությունների վրա:

¹⁹ Манифест. О присоединении Грузинского Царства к России, закон № 19721, 18 января 1801г. [Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, Первое собрание, том XXVI, 1800–1801, Санкт-Петербург, 1830, сс. 502–503.]

²⁰ Գյուլիստանի (նախնական տարբերակով Գոլիստանի) պայմանագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս՝ Трактаат заключённый в Гюлистане, 12 октября, 1813г., [Договоры России с Востоком, политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефович, С. Петербург, 1869, сс. 208–214.]

Գյուլիստանի պայմանագիր, հոդված III.

Նորին Մեծություն Շահը, որպես ապացույց Նորին Մեծություն Համայն Ռուսիո կայսրի հանդեպ իր անկեղծ սիրո, սույնով ինչպես իր, այնպես էլ պարսից գահի բարձր ժառանգորդների անունից հանդիսավոր կերպով ճանաչում է Ղարաբաղի և Գյանջայի խանությունները, որոնք այժմ վերածվել են Ելիսավեպոլ գավառի, ինչպես նաև Շեքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Կուբանի, Բաքուի և Թալիշի խանություններն Ռուսական կայսրության իշխանության տակ գտնվող իրենց հողերով, պարկանող Ռուսաստանի կայսրությանը: Ներառյալ, ամբողջ Դաղստանը, Վրաստանը՝ Շուրագել գավառով, Իմերեթին, Գուրիան, Մինգրելիան և Աբխազիան, ինչպես նաև բոլոր փրորույթներն ու հողերը, որոնք գտնվում են ներկայումս հաստատված սահմանի և կովկասյան գծի միջև՝ այս վերջինիս և Կասպից ծովի ափամերձ հողերով և ժողովուրդներով:

Treaty of Gulistan, article III.

To prove friendly attitude to the MAJESTY of All Russia EMPIROR, on behalf of himself and HIGH SUCCESSORS of IRAN THROWN HIS MAJESTY King solemnly accepts that the following belong to the property of Russian Empire: Karabakh khanate and Yelizavetpol province (former Ganja khanate), the khanates of Sheki, Shirvan, Derbend, Guba, Baku and Talish (territories under Russian Empire), Dagestan, Georgia (together with the province of Shuragol), Imperiya, Guriya, Mingrelia and Abkhaziya, and all the properties and lands between established Caucasus line borderline (with people and lands related with the Caspian).

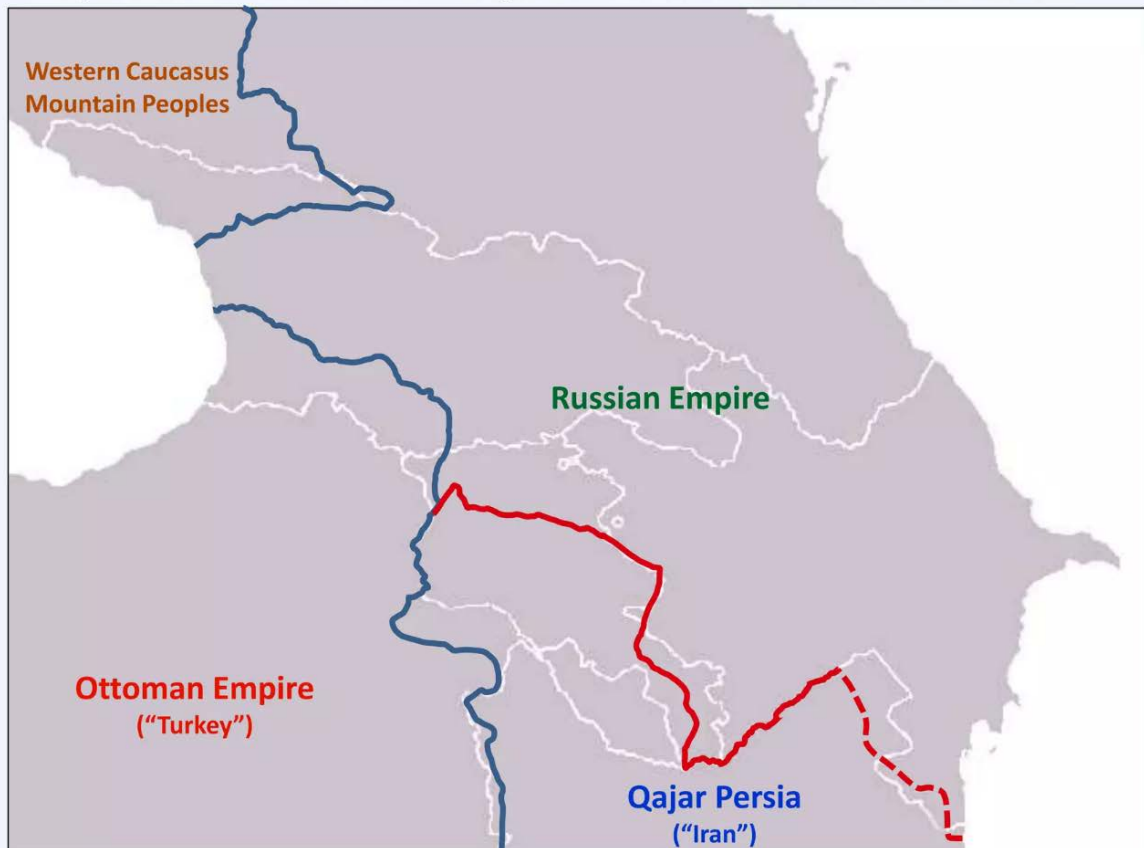
Гюлистанский договор, ст. III.

Его Шахское Величество, в доказательство искренней приязни Своей к Его Величеству Императору Всероссийскому, сим торжественно признает, как за Себя, так и за Высоких Преемников Персидского Престола, принадлежащими в собственность Российской Империи Ханствы: Карабагское и Гянджинское, обращенное, ныне в провинцию под названием Елисаветпольской; так же Ханствы: Шекинское, Ширванское, Дербентское, Кубинское, Бакинское и Талышенское с теми землями сего Ханства, кои ныне состоят во власти Российской Империи. При том весь Дагестан, Грузию с Шурагельскою провинциею, Имеретию, Гурию, Мингрелию и Абхазию, равным образом все владения и земли, находящиеся между постановленную ныне границу и Кавказскою линиею, с прикосновенными к сей последней и к Каспийскому морю землями и народами.²¹

²¹ Мирный трактат заключённый в Голистане, 12/ октября, 1813г., док. 109, ст. 104.

1813 Treaty of Gulistan

Treaty between the Russian and Persian empires to conclude the 1804–1813 Russo-Persian War

Գ. I (3) Թուրքմենչայի պայմանագրով (1828թ.) Հայաստանի որոշ տարածքների միացումը Ռուսաստանին²²

Գյուլիստանի խաղաղության պայմանագրի ստորագրումից մեկուկես տասնամյակ հետո՝ 1828թ.-ին, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև ստորագրվում է հերթական խաղաղության պայմանագիրը: Թուրքմենչայի պայմանագիրը վերջ է դնում պատմականորեն ռուս-պարսկական վերջին՝ 1826-1828թթ., պատերազմին: Նշյալ պայմանագրի 3-րդ հոդվածով Պարսկաստանը Ռուսաստանի է զիջում Երևանի և Նախիջևանի խանությունները:

²² Թուրքմենչայի պայմանագրի ռուսերեն տեքստը տե՛ս՝ Тратат заключённый в Туркменчае, 10 февраля, 1828г., [Договоры России с Востоком, политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефович, С. Петербург, 1869, сс. 214–222.] [Под стягом России: Сборник архивных документов. М., Русская книга, 1992, сс. 314–324.]

Թուրքմենչայի պայմանագրի ֆրանսերեն տեքստը տե՛ս՝ Traité de Paix et d'Amitié entre Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies et Sa Majesté Le Schah de Perse, 10/22 Février, 1828. British and Foreign State Papers, v. 15, 1827-1828, London, 1829, pp. 669-675.]

Թուրքմենչայի պայմանագիր, հոդված III

Նորին գերազանցություն Պարսկաստանի շահն իր անունից և իր ժառանգների ու իրավահաջորդների անունից Ռուսական կայսրությանը զիջում է Արաքսի այս և այն կողմում գտնվող Էրիվանի խանությունը և Նախիջևանի խանությունը՝ որպես լիիրավ սեփականություն: Այս զիջման արդյունքում Նորին գերազանցություն շահը պարտավորվում է սույն պայմանագրի ստորագրումից ոչ ուշ, քան վեց ամիս հետո, Ռուսաստանի իշխանություններին հանձնել վերոհիշյալ երկու խանությունների կառավարմանը վերաբերող բոլոր արխիվներն ու հանրային փաստաթղթերը:

Туркманчайский договор, статья III

Е.в. шах персидский от своего имени и от имени своих наследников и преемников уступает Российской империи в совершенную собственность ханство Эриванское по сию и по ту сторону Аракса и ханство Нахичеванское. Вследствие сей уступки е.в. шах обязуется не позже шести месяцев, считая от подписания настоящего договора, сдать российским начальствам все архивы и публичные документы, относящиеся до управления обоими вышеозначенными ханствами.

Fig. 5: Treaty of Turkmenchay, 22 February 1828 (Last page)

Թուրքմենչայի պայմանագրի բնօրինակը,
22 փետրվարի, 1828թ.

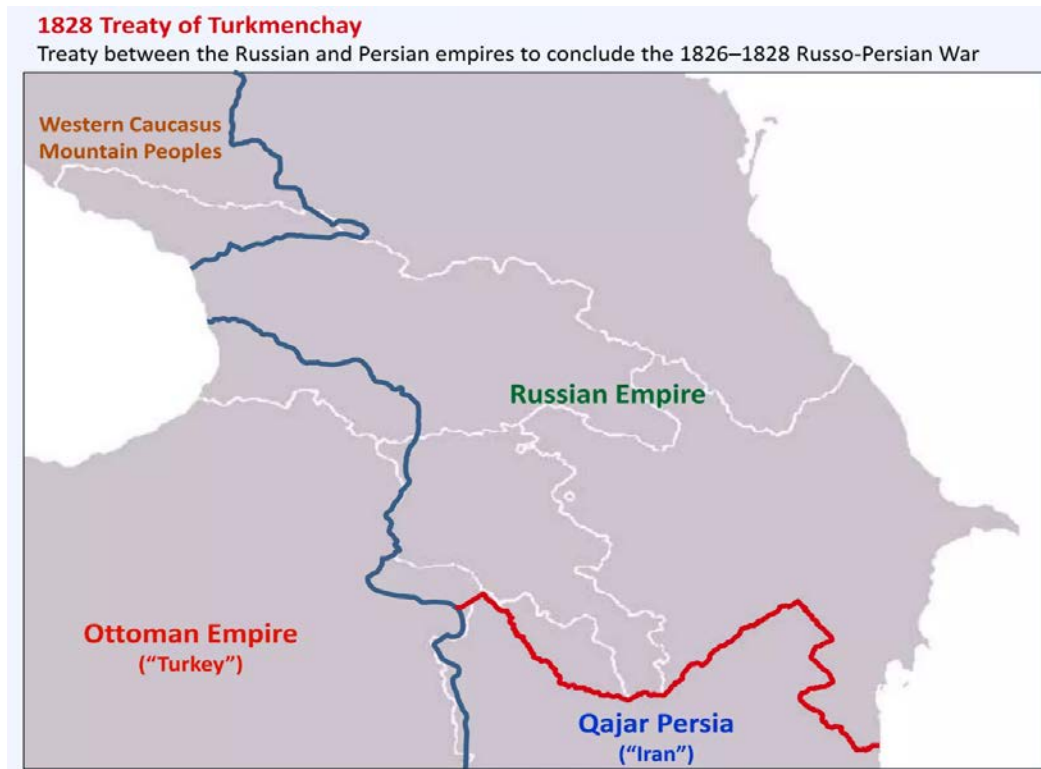
Ի. Պասկևիչը և արքայազն Արաս-Միրզա
Խաղաղության պայմանագրի
ստորագրման պահին:

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև նոր սահմանազատումը (դեկլիմիտացիան) տրված է պայմանագրի 4-րդ հոդվածում. *(Այս երկարաշունչ մերջբերումը բերված է լուկ որպես օրինակ ներկա որոշ քաղաքական գործիչների՝ որպեսզի հասկանան, որ դեռ երկու դար անց ինչպես էր կատարվում օրինական սահմանազատումը)*:

Туркманчайский договор, статья IV.

С согласия обеих высоких договаривающихся сторон постановляется границею между обоими государствами следующая черта: начиная с той точки от границы оттоманских владений, которая всех ближе в прямом направлении отстоит от вершины Малого Арарата, граничная черта пойдет до вершины сей горы; оттуда по покатости ее сойдет к верховью реки Нижнего Карасу, вытекающей с южной стороны Малого Арарата; потом сия граничная черта продолжится по течению той реки до впадения оной в Аракс против, Шерура; от сего пункта она пойдет по руслу реки Аракса до крепости Аббас-Абада; здесь около внешних укреплений сей крепости, находящихся на правом берегу Аракса, будет обведена окружность шириною в пол-агача, т.е. в 3½ российских версты, во всех направлениях, и пространство земли, содержащееся в сей окружности, сполна будет принадлежать исключительно России и имеет быть отрезано с величайшей точностью в течение двух месяцев, считая от сего числа. Начиная с того места, где означенная окружность с восточной стороны примкнется к берегу Аракса, пограничная черта пойдет паки по руслу сей реки до Едибулукского брода; оттуда персидское владение будет простираться по руслу реки Аракса на 3 агача, т.е. на 21 российскую версту; потом граница пойдет прямо чрез Муганскую степь до реки Болгару к месту, лежащему 3-мя агачами, т.е. 21 верстою, ниже соединения двух речек: Одинабазар и Саракамыш. Оттуда граница продолжится по левому берегу реки Болгару вверх до соединения помянутых речек Одинабазар и Саракамыш; потом по правому берегу восточной реки Одинабазар до ее верховья, а отселе до вершины Джикойрских высот, так, что все воды, текущие с сих высот к Каспийскому морю, будут принадлежать России, а все воды, изливающиеся на сторону Персии, будут принадлежать Персии.

Поелику же здесь граница между обоими государствами определяется гребнем гор, то положено, что покатость их к морю Каспийскому должна принадлежать России, а противоположная покатость имеет принадлежать Персии. От гребня Джикойрских высот граница пролегает до вершины Камаркуя по горам, отделяющим Талышь от округа Арши. Горные верхи, разделяющие течение вод на обе стороны, будут составлять здесь пограничную черту точно так же, как выше было сказано о пространстве между верховьем Одинабазара и Джикойрскими вершинами. Далее пограничная черта, с непрерывным наблюдением вышеизложенного правила относительно течения вод, будет следовать от Камаркуйской вершины по хребту гор, разделяющих округ Зуванта и округ Арши, до границы округа Велькиджи. Таким образом, округ Зувант, за исключением части, лежащей на противной стороне от вершин помянутых гор, присоединится к России. От границы округа Велькиджи пограничная между обоими государствами черта, в постоянной сообразности с вышеозначенным правилом течения вод, будет следовать по вершинам Клопуты и по главной цепи гор, пролегающих по округу Велькиджи, до северного истока реки Астары, оттуда по руслу сей реки до впадения ее в Каспийское море, где и оканчивается пограничная черта, имеющая отделять российские владения от персидских.

Իսկ պայմանագրի 5-րդ հոդվածով Պարսկաստանն առանձին հրաժարվում է Ռուսաստանի փոխանցված և փոխանցվելիք տարածքի տիտղոսից:

Թուրքմենչայի պայմանագիր, հոդված 5.

Նորին վսեմություն պարսկական շահը, որպես առիավապշյա նորին գերազանցություն ռուսաստանյան կայսեր հանդեպ իր անկեղծ բարեկամության, սույն հոդվածով ինչպես իր անունից, այնպես էլ իր ժառանգների և պարսկական գահի ժառանգորդների անունից, բոլոր այն հողերն ու բոլոր կղզիները, որոնք ընկած են վերոհիշյալ սահմանանգծի և Կովկասի լեռների ու Կասպից ծովի միջև, ինչպես նաև բոլոր քոչվոր և այլ ժողովուրդներին, հանդիսավոր ճանաչում է մեկընդմիջ ռուսաստանյան կայսրությանը պարկանոդ:

Туркманчайский договор, статья V:

Е.в. шах персидский, в доказательство искренней своей дружбы е.в. императору всероссийскому, настоящею статьею как от своего имени, так и от имени своих наследников и преемников персидского престола признает торжественно все земли и все острова, лежащие между пограничною чертою вышеозначенною и между хребтом Кавказских гор и Каспийским морем, как равно и всех кочующих и других народов, в тех странах обитающих, принадлежащими на вечные времена Российской империи.

Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը ամրագրում է մեկ տարվա ընթացքում Ռուսաստան ներգաղթելու իրավունքը:

Թուրքմենչայի պայմանագիր, հոդված XV.

Ավելին, այդ պաշտոնյաներին և բնակիչներին կտրվի մեկ տարի ժամկետ՝ սկսած այս օրվանից, իրենց ընտանիքներով պարսկական շրջաններից ռուսական տարածքներ շարժական գույքի արտահանման և վաճառքի համար ազատ տեղափոխվելու համար՝ առանց կառավարության կողմից որևէ խոչընդոտի և տեղական ինքնակառավարման մարմինները և առանց բացահայտելու վաճառվողներին կամ այդ անձանց կողմից արտահանվող գույքն ու իրերը ենթակա են որևէ տուրքի կամ հարկի:

Туркманчайский договор, статья XV:

Сверх того, будет предоставлен тем чиновникам и жителям годичный срок, считая от сего числа, для свободного перехода со своими семействами из персидских областей в российские, для вывоза и продажи движимого имущества, без всякого со стороны правительства и местных начальств препятствия и не подвергая продаваемые или вывозимые сими лицами имущества и вещи какой-либо пошлине или налогу.

Գ. I (4) Ռուսաստանի կայսրությանն անցած հայկական տարածքների կարգավիճակի հարցը.

Եթե մինչև Թուրքմենչայի պայմանագիրը Ռուսաստանի կայսրությանն անցած պատմական Հայաստանի տարածքները պարզապես տարալուծվում էին Ռուսաստանի կայսրության վարչատարածքային կազմի մեջ, ապա Երևանի և Նախիջևանի խանությունների ճակատագիրն այլ եղավ: Այդ տարածքները, թեկուզև կարճաժամկետ, ստացան որոշակի առանձնահատուկ կարգավիճակ, որտեղ հստակորեն ընդգծված էր այդ տարածքների հայկական բնույթը:

1888. — Марта 21. (**). Именный, деп-
ный Сенату.—О именовании присоединен-
ных къ Россіи Ханствъ Эриванскаго и
Нахичеванскаго Областію Армянскою.
Силою Трактата, съ Персіею заключенна-
го, присоединенныя къ Россіи отъ Персіи
Ханство Эриванское и Ханство Нахичеванское,
Повелѣваемъ во всѣхъ дѣлахъ именовать от-
нынѣ Областію Армянскою и включить оную
въ Титулъ Нашъ.

**1888թ. – մարտի 21. Սենատին տրված
հանձնարարական – Ռուսաստանին միացված
Երևանի և Նախիջևանի խանությունները
Հայկական մարզ անվանակոչելու վերաբերյալ:**

Պարսկաստանի հետ կնքված պայմանագրի
ուժով հրամայում են, Պարսկաստանից
Ռուսաստանին միացած Երևանի խանությունը և
Նախիջևանի խանությունը, հետայսու բոլոր
դեպքերում անվանել Հայկական մարզ և այն
ներառել մեր տիրույթության մեջ:

Այդ տարածքների վրա 1828թ. մարտի 21-ին Նիկոլայ I-ի հրամանագրով ստեղծվեց Հայկական մարզը՝ Армянская область.²³

Դեռևս մինչևիսկ հայկական մարզի ստեղծումը, Նիկոլայ I-ինն իր մանիֆեստում հստակորեն ամրագրել էր այդ տարածքների պատմականորեն հայկական լինելը. «Ханство Эриванское по обе стороны Аракса и Ханство Нахичеванское – часть древней Армении – пали во власть Победителя.»²⁴

Մանիֆեստ - Պարսկաստանի հետ պարերազմի ավարտի և Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև խաղաղության կնքման մասին: № 1887. Մարտի 21 [1828]

Հարկավոր էր ուժով ելք մղել ուժը: Թշնամու կողմից ավերված և գրեթե անանցանելի երկրում, հետապնդելով նրան և միաժամանակ կռվելով բնության ուժերի դեմ, հաղթահարելով ամառվա կիզիչ շոգն ու ձմռան դաժանությունը, մեր քաջարի բանակը անհամար ջանքերից հետո նվաճեց մինչ այժմ անառիկ էրիվանը, իսկ Արարատից այն կողմ, Արարատի բարձունքների վրա, հաստատեց իր դրոշակները և խորանալով Պարսկաստանի ներքին տարածքներում, փրեց հենց Թավրիզին և հարևան երկրին՝ էրիվանի խանությանը Արաքսի երկու կողմերում և Նախիջևանի խանությանը - հին Հայաստանի մի մասը - ընկավ հաղթողի իշխանության տակ:

Манифест – Об окончании с Персией войны, и о заключении между Россией и Персией мира. № 1887. Марта 21 [1828].

Надлежало отразить силу силою. — Въ странѣ, непріятелемъ опустошенной и почти непроходимой, преслѣдуя его и въ тоже время борясь съ силою природы, преодолая и палищій зной лѣта и жестокость зимы, храброе воинство Наше послѣ несчетныхъ усилій покорило Эривань, дотолѣ непрístupный, и за Араксомъ на высотахъ Арарата утвердило свои знамена и, углубляясь далѣе во внутренность Персіи, овладѣло самымъ Тавризомъ и страпою ему сопредѣльною. Ханство Эриванское по обѣ стороны Аракса и Ханство Нахичеванское — часть древней Арменіи — пали во власть Побѣдителя.

²³ Закон № 1888. Высочайший указ правительствующему Сенату от 21 марта 1828 года, Полное собрание законов Российской Империи, Собрание второе. т. 3, от 1677 до 2574, 1828г., Санкт-Петербург, 1830г., ст. 272-273. Հրապարակված է Սենատի կողմից 1828թ. մարտի 27-ին:

²⁴ Манифест – Об окончании с Персией войны, и о заключении между Россией и Персией мира. № 1887. Марта 21 [1828]. Полное собрание законов Российской Империи, Собрание второе). т. 3, законы от 1677 до 2574, 1828, Санкт-Петербург, 1830, ст. 271.

Մեկ այլ հրամանագրով՝ № 1897, 25 մարտի, 1828թ., Նիկոլայ I-ը ստանձնում է «Հայկական մարզի տեր և տիրակալ» (Повелитель и Государь Армянской Области) տիտղոսը:²⁵ «Повелитель и Государь Иверской, Карталинской, Грузинской и Кабардинской земли, и Армянской Области.».

*Նիկոլայ 1-ին (1796-1855) Ռուսաստանի կայսր
(1825-1855):*

*Николай I Павлович (1796-1855) - император
Всероссийский (1825-1855).*

Մի քանի տարի հետո՝ 1833թ. փետրվարի 27-ին, Ռուսաստանի միապետը հաստատում է Հայկական մարզի զինանշանը:²⁶ Զինանշանի հեղինակն էր Ալեքսեյ Օլենինը:²⁷

Զինանշանի նկարագրությունը.

Հայկական մարզի զինանշանը 1828-1840թթ.

Герб Армянской Области 1828-1840

Զինանշանը վահանաձև է: Զինանշանի կենտրոնում՝ ավելի փոքր վահանի երկնագույն հենքի վրա, պատկերված է արծաթագույն Արարատ լեռը, որի գագաթին պատկերված է ոսեգույն տապանը: Ներքևի աջ անկյունում՝ կարմիր հենքի վրա, պատկերված է հայոց թագավորների հնագույն թագը: Թագը ոսկեգույն է, ունի արծաթագույն աստղ և մարգարտաշար: Ներքևի

²⁵ Закон № 1897). Высочайше утвержденный Титул Его Императорского Величества, от 25 марта 1828г. Հրապարակվել է Սենատի կողմից ապրիլի 9-ին: [Полное собрание законов Российской Империи, Собрание второе, т. 3, от 1677 до 2574, 1828г., Санкт-Петербург, 1830, сс. 330-331.]

²⁶ Маргарита Цугунян, К истории создания герба Армянской области, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1983, # 3, էջ 100

²⁷ Алексей Николаевич Оленин (1763-1843թթ.) - Կայսերական ակադեմիայի անդամ (1786թ.), Կայսերական հանրային գրադարանի տնօրեն (1811թ.), Ռուսաստանի կայսրության պետքարտուղար (1814—1827թթ.), Գեղարվեստի կայսերական ակադեմիայի նախագահ (1817թ.), Պետխորհրդի անդամ (1830թ.):

ծախ կողմում, կանաչ դաշտում, պատկերված է Էջմիածնի տաճարը՝ պատկերն արծաթագույն է, խաչերը ոսկեգույն: Զինանշանի վերևի մասում՝ ոսկեգույն հենքի վրա, պատկերված է Ռուսաստանի արծիվը, որը պահում է ինչպես կենտրոնադիր վահանը, այնպես էլ զինանշանի ներքևի երկու հատվածները: Զինանշանը պսակված է կայսերական թագով:²⁸

Զինանշանի պատկերից և նկարագրությունից միանշանակորեն ակնհայտ է, որ նորաստեղծ վարչական միավորը ստեղծվել և ընկալվում էր որպես Ռուսաստանի կայսրության կազմում գոյություն ունեցող հայկական միավոր:

Սակայն Հայկական մարզը երկար գոյություն չի ունենում: Արդեն 1840թ. ապրիլի 10-ին, Նիկոլայ I-ը նոր հրամանագրով՝ «Учреждение для управления Закавказским краем», լուծարում է այն:²⁹

Ամփոփում և եզրակացություն.

1. Պատմական Հայաստանի տարածքների անցումը Ռուսաստանի կայսրությանը տեղի է ունեցել չորս փուլով՝ Վրաստանի հետ (Գեորգիևսկի տրակտատ, 1783թ.), Գյուլիստանի պայմանագրով (1813թ.), Թուրքմենչայի պայմանագրով (1828թ.) և Բեռլինի պայմանագրով (1878թ.):
2. Չնայած այն հանգամանքին, որ Ռուսաստանը բազմաթիվ անգամներ՝ առնվազն սկսած Պետրոս Մեծի ժամանակներից, խոստացել է վերականգնել հայոց պետականությունը՝ երբեք տեր չի կանգնել իր խոստմանը: Այդ խոստումների նպատակը եղել է ստանալ հայերի տնտեսական և ռազմական աջակցությունը դեպի Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության խորքերը:
3. Ռուսաստանի կայսրությանն անցած հայկական տարածքները, բացառությամբ մի կարճ ժամանակահատվածի՝ 1828-1840թթ. և խիստ սահմանափակ տարածքի՝ Երևանի և Նախիջևանի խանությունների, որևէ առաձնահատուկ կարգավիճակ չեն ունեցել: Այս կարգավիճակն էլ եղել է զուտ անվանական, քանի որ Հայկական մարզի ոչ կառավարման ձևի, ոչ էլ բովանդակության մեջ որևէ հայկական բան չի եղել: Այդուհանդերձ, վարչական այդ միավորի և՛ անվանումը և՛ զինանշանն ընդգծել են տարածքի հայկականությունը:

²⁸ Герб Армянской области. А. Худабашев, Обзорение Армении, в географическом, историческом и литературном отношениях, Санкт-Петербург, 1859, сс. 461-462.

²⁹ Закон № 13368. Высочайше утверждённое учреждение для управления Закавказским краем Полное собрание законов Российской империи. Т. 15, 1841, с. 237—261.

ԳԼՈՒԽ Գ, մաս II

Հայաստանի կարգավիճակի, տարածքի և սահմանների

հստակեցման պատմական նախընթացը

(Արևմտյան Հայաստանում մինչև Առաջին աշխարհամարտը)

Գ. II (1)

Այն, ինչ պայմանականորեն անվանում ենք Արևմտյան Հայաստան, օսմանյան կայուն տիրապետության տակ է հայտնվել XVI դարի առաջին կեսին: Հայկական տարածքները որևէ առանձնահատուկ կարգավիճակ չեն ունեցել Օսմանյան կայսրության կազմում: Նույնը վերաբերում է ժողովրդին: Հայ ժողովուրդը, ինչպես մյուս ոչ մուսուլման փոքրամասնություններն, ունեցել է էթնո-կրոնական համայնքի (millet) կազմավիճակ՝ էրմենի միլլետ (*Ermeni milleti*):

Օսմանյան կայսրության թուլացմանը և քրիստոնյաների վիճակի վատթարացմանը զուգահեռ ավելի ու ավելի է սրվում Արևմտյան երկրների պայքարը Օսմանյան ժառանգության համար: Այս պայքարի գործիքակազմի մեջ իր ուրույն տեղն ունենր պայքարը հանուն քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրության: Նման պայքարն ունենր և՛ վեհ մարդասիրական բնույթ և՛ ճղճիմ շահադիտական նկրտումներ: Այս պայքարում իրար են բախվում հատկապես Ռուսաստանի կայսրության և Բրիտանական կայսրության շահերը: Բրիտանիան սուրը խանդով էր վերաբերվում ռուսական առաջխաղացմանը Միջին Ասիայում և Միջին արևելքում: Առաջին դեպքում Բրիտանիան ռուսական տարածքային այս նվաճումները դիտարկում էր որպես ուղղակի վտանգ իր գաղութային կայսրության թագի ամենախոշոր ադամանդին՝ Հնդկաստանին: Երկրորդ դեպքում՝ վտանգ Միջին արևելքով դեպի Հնդկաստան տանող ճանապարհներին: Հետևաբար, Ռուսաստանի խորացումը դեպի Օսմանյան կայսրության խորքերը բնավ ձեռնտու չէր Բրիտանիային: Երկու կայսրությունների մրցակցությունն ու դիմակայությունն իր բարձրակետին է հասնում XIX դարում:

Ըստ այդմ, Ռուսաստանի համար խիստ կարևորվում է Օսմանյան կայսրությունում ապրող կրոնական, ապաև ազգային փոքրամասնությունների հարցը: Այս հարցի մեջ միջամուխ լինելը Ռուսաստանին Բալկաններում և Կովկասում նոր նվաճումների հնարավորություն էր տալիս, միաժամանակ ապահովելով դրանց նկատմամբ դրական վերաբերմունք մրցակից երկրների հասարակությունների մեջ, ինչպես նաև մեծ աջակցություն օսմանահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների մոտ:

Ահա այսպիսի միջավայրում է ի հայտ գալիս Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին օսմանյան լծից ազատագրելու գաղափարական հենքը

և այդ հարցը միջազգային հարաբերությունների և միջազգային իրավունքի մեջ հայտնի է Արևելյան հարց անունով:

Օսմանյան կայսրության հայերի վիճակի բարելավման հարցը սկզբնապես եղել է Արևելյան հարցի բաղադրիչներից մեկը:

Արևելյան հարցի ծագումն ու զարգացումը.

Արևելյան հարցը, այն է օտարերկրյա խնամակալության հերքո Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա համայնքների անվտանգության և բարեկեցության հարց, որպես միջազգային հարաբերությունների և միջազգային իրավունքի հարց առաջին անգամ ձևակերպվել է Քյուչուկ-Կայնարջի պայմանագրում: Քյուչուկ-Կայնարջի պայմանագիրը ստորագրվել է 1774թ. հուլիսի 10-ին:³⁰ Քյուչուկ-Կայնարջի պայմանագրով առաջին անգամ սահմանվեց ռուսական միջամտության սկիզբը թուրքական գործերին: Համաձայն այս պայմանագրի 7-րդ հոդվածի, Օսմանյան կայսրությունը խոստանում է քրիստոնեական օրենքի և նրա եկեղեցիների ամուր պաշտպանությունը.

Քյուչուկ-Կայնարջի պայմանագիր, հոդված VII.

Բարձր Դուռը խոստանում է քրիստոնեական կարգի և եկեղեցիների հաստատակամ պաշտպանությունը, ինչպես նաև թույլ տալ Ռուսաստանի կայսերական արքունիքի նախարարներին բոլոր առիթներով հանդես գալ, ինչպես 14-րդ հոդվածում նշված Կոստանդնուպոլսում կանգնեցված եկեղեցու, այնպես էլ նրա սպասավորների օգտին, խոստանալով պաշտոն կերպով հաշվի առնել նման հայտարարությունները, որոնք արվել են հարևան և անկեղծ բարեկամ տերության պաշտոնյայի կողմից:

Treaty of Peace (Küçük Kaynarca), 1774

VII. The Sublime Porte promises to protect constantly the Christian religion and its churches, and it also allows the Ministers of the Imperial Court of Russia to make, upon all occasions, representations, as well in favour of the new church at Constantinople, of which mention will be made in Article XIV, as on behalf of its officiating ministers, promising to take such representations into due consideration, as being made by a confidential functionary of a neighbouring and sincerely friendly Power.

[Source: Treaty of Peace (Küçük Kaynarca), 1774, Great Britain, Parliamentary Papers, 1854, vol. 72, pp. 171-179.]

³⁰ Трактат, заключенный при деревне Кучук-Кайнарджи (на правом берегу реки Дуная), 10 июля 1774 года. [Т. Юзефович, Договоры России с Востоком, политические и торговые, С. Петербург, 1869, ст. 24-41.]

Трактат, заключенный при деревне Кучук-Кайнарджи (на правом берегу реки Дуная), 10 июля 1774 года.

Арт. 7. Блистательная Порта обещает твердую защиту христианскому закону и церквам оного, равным образом дозволяет министрам российского императорского двора делать по всем обстоятельствам в пользу как воздвигнутой в Константинополе упомянутой в 14-м артикуле церкви, так и служащим оной разные представления и обещает принимать оные в уважение, яко чинимые доверенной особой соседственной и искренно дружественной державы.
[Под стягом России: Сборник архивных документов. М., Русская книга, 1992, ст. 82.]

Գ. II (2) Ադրիանապոլսի պայմանագիր

Ադրիանապոլսի պայմանագիրը կնքվել է 1829թ. սեպտեմբերի 2-ին, 1828-1829 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո:³¹

Ըստ պայմանագրի 4-րդ հոդվածի Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի կայսրությանն էին անցնում Ախալքալաք և Ախալցխե ամրոցները, ինչպես նաև Սև ծովի մի շարք նավահանգիստներ: Օսմանյան կայսրությանն էին վերադարձվում, Կարս, Բայազետ և Էրզրում քաղաքներն իրենց հարակից տարածքներով: Թուրքիան ճանաչում էր Վրաստանի, Իմերեթի, Մեգրելիայի ու Գուրիայի, ինչպես նաև 1828թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Երևանի և Նախիջևանի խանությունների միացումը Ռուսաստանի կայսրությանը:

Ադրիանապոլսի պայմանագիր, հոդված IV

Վերոնշյալ սահմանագծից դեպի հարավ և արևմուտք ընկած բոլոր հողերը դեպի Կարսի և Տրապիզոնի փաշալիկների կողմը Ախալցխի փաշալիկի մեծ մասով կմնան Բարձր Դռան հավերժական տիրապետության տակ: Այս գծից դեպի հյուսիս և արևելք ընկած հողերը դեպի Վրաստանի, Իմերեթիի և Գուրիայի կողմերը, ինչպես նաև Սև ծովի ամբողջ ափը՝ Կուրանի գետաբերանից մինչև Սուրբ Նիկողայի նավամատուցը ներառյալ, կմնան Ռուսական կայսրության հավերժական տիրապետությունը: Արդյունքում կայսերական ռուսական արքունիքը տալիս և վերադարձնում է Բարձր Դռանը մնացած Ախալցխայի փաշալիկի մնացած մասը, Կարս քաղաքն իր փաշալիկով, Բայազիդ քաղաքն իր փաշալիկով, Էրզրում քաղաքն իր փաշալիկով, ինչպես նաև ռուսական զորքերի զբաղեցրած և վերը նշված գծից դուրս գտնվող բոլոր վայրերը:

³¹ Պայմանագրի բնագիրը ֆրանսերենով տե՛ս՝ Traite de Paix entre la Russie et la Porte Ottomane. Signe d'Andrinople, le 14 Septembre, 1829. [British and Foreign State Papers, v. 16, 1828-1829, London, 1832, pp. 647-654.]

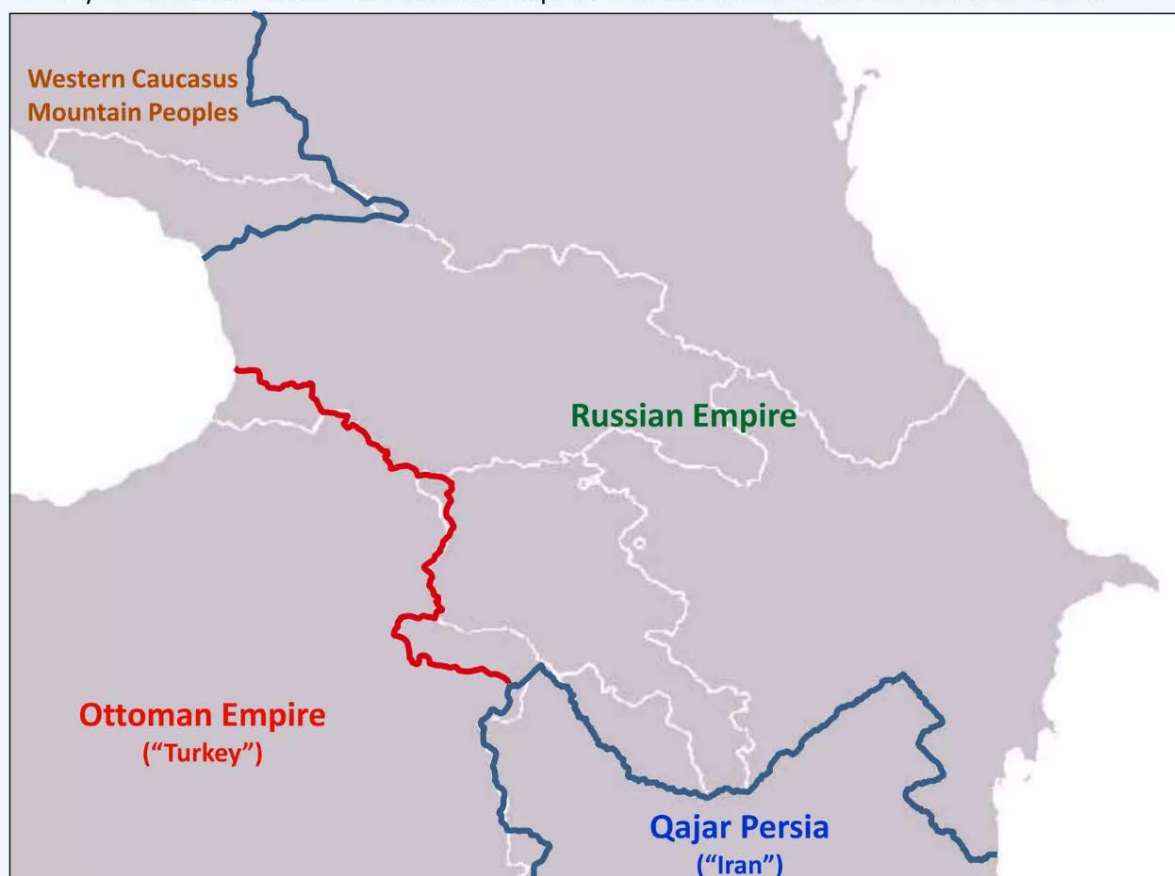
Ռուսերեն հրատարակությունը տե՛ս՝ Трактат, заключенный в Адрианополе, 2 Сентября 1829 года. [Т. Юзефович, Договоры России с Востоком, политические и торговые, С. Петербург, 1869, ст. 71-80. Так же: Трактат, заключенный в Адрианополе между Российской империей и Оттоманской Портой [Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. т. 4, 1829, от № 2575 до 3398, СПб., 1830, № 3128. ст. 622—633.]

Адрианопольский мирный договор, статья IV

Все земли, лежащие на юг и на запад от вышесказанной граничной черты к стороне Карсского и Трапезундского пашалыков с большой частью Ахалцыхского пашалыка, останутся в вечное владение Блистательной Порты; земли же, лежащие на север и на восток от оной черты к стороне Грузии, Имеретии и Гурии, а равно и весь берег Черного моря от устья Кубани до пристани Св.Николая включительно, пребудут в вечном владении Российской империи. Вследствие того императорский российский двор отдает и возвращает Блистательной Порте остальную часть пашалыка Ахалцыхского, город Карс с его пашалыком, город Баязид с его пашалыком, город Арзерум с его пашалыком, а также и все места, занятые российскими войсками и находящиеся вне вышепоказанной черты.

1829 Treaty of Adrianople

Treaty between the Russian and Ottoman empires to conclude the 1828–1829 Russo-Turkish War

Գ. II (3) Սան Ստեֆանոյի նախնական հաշտության պայմանագիր

Հայկական հարցը՝ որպես միայն հայերին վերաբերող հարց, այլ ոչ թե որպես Արևելյան հարցի մեկ բաղադրիչ, առաջին անգամ միջպետական հարաբերություններում քննության առարկա է դարձել 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտին:³²

Սան Ստեֆանոյի հաշտության նախնական պայմանագիրը ստորագրվել է 1878թ. փետրվարի 19 -ին Կ.Պոլսի մերձակայքում գտնվող համանուն բնակավայրում՝ Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրությունների միջև: Պայմանագիրը ստորագրվել է ֆրանսերեն:³³

Այս փաստաթղթի մեջ հայերին վերաբերող երեք հոդված կա՝ N°16, N°17, N°19:

Ըստ էության, Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով, ապաև նրանից ածանցվող Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով, Հայկական հարցն առանձնացվեց Արևելյան հարցից և միջազգային քննարկումների առանձին հարց դարձավ:

16-րդ հոդվածը շոշափում է ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ից **en Arménie**, ռուսական զորքերի դուրս բերելուց հետո Օսմանյան կայսրության մեջ մնացող հայերի անվտանգության ապահովման հարցը: Նոր ժամանակաշրջանի դիվանագիտական փաստաթղթերում առաջին անգամ խոսվում է, ոչ միայն հայերի ընդհանրական վիճակի, այլև ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ի վիճակի մասին: Առաջին անգամ, միջպետական հարաբերությունների նոր փուլում, տարածքն անվանվում է իր բնիկ անունով՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, և հայերը դադարում են լրդված մնալ քրիստոնյաներ ընդհանրական ձևակերպման տակ, այլ սկսում են նշվել առանձնաբար:

Ըստ այդմ, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով Թուրքիան առաջին անգամ պաշտոնապես ճանաչեց Օսմանյան կայսրության սահմաններում Հայաստան երկրի գոյությունը: Առաջին անգամ Հայկական հարցը վերածվեց քաղաքական գործոնի, տեղ գտավ միջազգային պայմանագրում և դարձավ Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը:

³² Հայաստանում ռազմական գործողությունների մասին հանազմանալից տես՝ F.V. Greene, The Russian Army and its Campains in Turkey 1877-1878, New York, 1879, Part III, The Campain in Armenia, pp. 377- 418.

³³ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի ֆրանսերեն բնագիրը հրատարակվել է հետևյալ գրքում. British and Foreign State Papers, 1877 -1878, vol. 69, Foreign Office, London, 1885, pp, 732-744. Անգլերեն պաշտոնական թարգմանությունը տպագրվել է. Woodward, E. L., The Congress of Berlin, 1878, London, Published by H.M. Stationery Office, 1920. [Handbook no. 154, prepared for the Paris Peace conference (1919-1920) under the direction of the Historical Section of the Foreign Office.] pp. 12-14.

Պայմանագրի բնագիրը ֆրանսերեն է.

*PRELIMINARY TREATY of Peace between Russia and
Turkey.—Signed at San Stefano, ^{February 19,}
March 3, 1878.*

[Ratifications exchanged at St. Petersburg, March ^{5,}
17, 1878.]

XVI. Comme l'évacuation par les troupes Russes des terri-
toires qu'elles occupent en Arménie, et qui doivent être restitués à

la Turquie, pourrait y donner lieu à des conflits et à des compli-
cations préjudiciables aux bonnes relations des deux pays, la
Sublime Porte s'engage à réaliser sans plus de retard les amélio-
rations et les réformes exigées par les besoins locaux dans les
provinces habitées par les Arméniens et à garantir leur sécurité
contre les Kurds et les Circassiens.

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիր, հոդված XVI.

Քանի որ ռուսական զորքերի դուրս բերումը Հայաստանում նրանց գրաված տարածքներից
և դրանց վերադարձը Թուրքիային, կարող է առիթ տալ բախումների և բարդությունների,
որոնք էլ կարող են վնասել երկու երկրների լավ հարաբերությունները, Բարձր Դուռը
պարտավորվում է հայաբնակ գավառներում անհապաղ կյանքի կոչել տեղական
պահանջներից բխող բարելավումներ, և բարեփոխումներ, ինչպես նաև երաշխավորել
նրանց [հայերի] անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից:

Сан-Стефанский договор, СТАТЬЯ XVI

Ввиду того, что очищение русскими войсками занимаемых ими в Армении местностей,
которые должны быть возвращены Турции, могло бы подать там повод к столкновениям
и усложнениям, могущим вредно отразиться на добрых отношениях обоих государств, –
Блистательная Порта обязуется осуществить, без замедления, улучшения и реформы,
вызываемые местными потребностями в областях, населенных армянами, и
оградить безопасность последних от курдов и черкесов.

Источник: Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917, М., Гос. изд-во
полит. литературы, 1952, ст. 159-175.

Treaty of San Stefano, Article XVI.

As the withdrawal by the Russian troops of the territory which they occupy in Armenia, and which is to be restored to Turkey, might give rise to conflicts and complications detrimental to the maintenance of good relations between the two countries, the Sublime Porte engages to carry into effect, without further delay, the improvements and reforms demanded by local requirements in the provinces inhabited by Armenians, and to guarantee their security from Kurds and Circassians.
Source: Treaty of San Stefano, Hertslet, Edward, (Sir), Doc. 518, The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814. vol. 4, 1875- to 1891, London, p. 2672-2694.

Սան Ստեֆանոյի 17-րդ հոդվածը ևս վերաբերում էր հայերին, քանի որ այն համաներում էր շնորհում "օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակներին, ովքեր մասնակցել են վերջին իրադարձություններին":

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիր, հոդված XVII.

Բարձր Դռան կողմից լրիվ և անվերապահ համաներում է շնորհվում վերջին իրադարձությունների մեջ ներգրավված օսմանյան բոլոր հպատակներին, և, հետևաբար, բանտարկված կամ աքսորված բոլոր անձինք անհապաղ պետք է ազատ արձակվեն:

Сан-Стефанский договор, СТАТЬЯ XVII

Полная и безусловная амнистия даруется Блистательной Портой всем оттоманским подданным, замешанным в последних событиях, и все лица, вследствие сего подвергнутые заключению или отправленные в ссылку, будут немедленно освобождены.

Источник: Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917, М., Гос. изд-во полит. литературы, 1952, ст. 159-175.

Treaty of San Stefano, Article XVII.

A full and complete amnesty is granted by the Sublime Porte to all Ottoman subjects compromised by recent events, and all persons imprisoned on this account or sent into exile shall be immediately set at liberty.

Source: Treaty of San Stefano, Hertslet, Edward, (Sir), Doc. 518, The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814. vol. 4, 1875- to 1891, London, p. 2686.

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 19-րդ հոդվածն անմիջականորեն առնչվում է Հայաստանի տարածքներին, քանի որ այն խոսում է ռազմավարությանքերի դիմաց և դրանց փոխարեն Օսմանյան կայսրության կողմից Կարսի, Արդահանի, Բաթումի և Բայազետի շրջանները Ռուսաստանին փոխանցելու մասին:

Treaty of San Stefano, Article XIX. <i>The war indemnity and the losses imposed on Russia which His Majesty the Emperor of Russia claims, and which the Sublime Porte has bound itself to reimburse to him, consist of:</i> <i>(...)</i> <i>Total 1,410,000,000 roubles.</i> <i>Taking into consideration the financial embarrassments of Turkey, and in accordance with the wishes of His Majesty the Sultan, the Emperor of Russia consents to substitute for the payment of the greater part of the moneys enumerated in the above paragraph, the following territorial cessions:</i> <i>(...)</i> <i>(b) Ardahan, Kars, Batoum, Bayazet, and the territory as far as the Saganlough.</i> <i>In its general outline, the frontier line, leaving the Black Sea coast, will follow the crest of the mountains which separate the affluents of the River Hopa from those of the River</i> <i>Tcharokh, and the chain of mountains to the south of the town of Artwin up to the River Tcharokh, near the villages of Alat and Bechaget ; then the frontier will pass by the peaks of Mounts Dervenikghek, Hortchezor, and Bedjiguin-Dagh, by the crest which separates the affluents of the Rivers Tortoum-tchai and the Tcharokh by the heights near Zaily-Vihine, coming down at the village Vibine-Kilissa to the River Tortoum-tchai; thence it will follow the Sivridagh Chain to the pass (col) of the same name, passing south of the village of Noriman; then it will turn to the</i>	Сан-Стефанский договор, СТАТЬЯ XIX <i>Вознаграждение за войну, а равно убытки, причиненные России, которые е.в. император всероссийский требует и которые Блистательная Порта обязалась ему уплатить, заключается в:</i> <i>(...)</i> <i>Итого 1,410,000,000 рублей.</i> <i>Принимая во внимание финансовые затруднения Турции и сообразуясь с желанием Е.В. султана, император всероссийский соглашается заменить уплату большей части исчисленных в предыдущем параграфе сумм следующими территориальными уступками:</i> <i>(...)</i> <i>б) Ардаган, Карс, Батум, Баязид и территория до Саганлуга. –</i> <i>В общих чертах граница от берега Черного моря направится по хребту гор, служащих водоразделом притоков рек Хопы и Чароха, и по горной цепи к югу от города Артвина до реки Чароха, близ селений Алата и Бешагета; затем граница направится по вершинам гор Дервеник-Геки, Хорчезора и Беджигин-дага, по хребту, разделяющему притоки рек Тортум-чая и Чароха и по высотам близ Яйлы-Вухина до селения Вухин-Килисса на реке Тортум-чае. Отсюда пограничная черта направится по цепи Сиври-дага до перевала того же имени, проходя на юг от селения Нориман; далее граница повернет к юго-востоку, последует к Зивину, откуда, – пройдя на запад от</i>
--	--

<i>south-east and go to Zivine, whence the frontier, passing west of the road which leads from Zivine to the villages of Ardozt and Horassan, will turn south by the Saganlough Chain to the village of Gilitchman ; then by the crest of the Charian-Dagh it will arrive, ten versts south of Hamour, at the Mourad-tchai defile ; then the line will follow the crest of the Alla-Dagh and the summits of the Hori and Tandourek, and, passing south of the Bayazet valley, will proceed to rejoin the old Turco-Persian frontier to the south of the lake of Kazli-gueul.</i> <i>The definitive limits of the territory annexed to Russia, and indicated on the Map hereto appended, will be fixed by a Commission composed of Russian and Ottoman delegates. This Commission in its labours will take into account the topography of localities, as well as considerations of good administration and other conditions calculated to insure the tranquillity of the country.</i> <i>(c.) The territories mentioned in paragraphs (a) and (b) are ceded to Russia as an equivalent for the sum of one milliard and one hundred million (1,100,000,000) roubles. As for the rest of the indemnity, apart from the 10,000,000 of roubles intended to indemnify Russian interests and establishments in Turkey namely 300,000,000 of roubles - the mode of payment and guarantee of that sum shall be settled by an understanding between the Imperial Government of Russia and that of His Majesty the Sultan.</i> ³⁴	<i>дороги из Зивина в селения Ардост и Хорассан, направится на юг к Саганлугской цепи, до селения Гиличман, затем по хребту Шариан-дага достигнет, в десяти верстах к югу от Хамура, Мурадчайского ущелья; потом граница пройдет вдоль по хребту Алла-дага, по вершинам Хори и Тандурека и, пройдя на юг от Баязидской долины, примкнет к прежней турецко-персидской границе к югу от Казли-Гёля.</i> <i>Окончательные границы присоединенной к России территории, обозначенные на прилагаемой при сем карте, будут установлены комиссией из русских и оттоманских делегатов, комиссия эта примет во внимание при своих работах как топографию местности, так и необходимые условия для хорошей администрации и для обеспечения спокойствия страны.</i> <i>с) Территории, означенные в параграфах а и b, уступаются России взамен суммы тысячи ста миллионов рублей. Что касается остальной части вознаграждения, за исключением десяти миллионов рублей, следующих русским учреждениям и подданным в Турции, то есть трехсот миллионов рублей, то способ их уплаты и предназначаемые к тому обеспечения будут определены последующим соглашением между российским императорским правительством и правительством е.в. султана.</i> ³⁵
--	---

³⁴ Treaty of San Stefano, Hertslet, Edward, (Sir), Doc. 518, The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814. vol. 4, 1875- to 1891, London, p. 2687-2689.

³⁵ Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917, М., Гос. изд-во полит. литературы, 1952, сс. 169-171.

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 19-րդ հոդվածին առդիր քարտեզը

*Annex to Article XIX of the Treaty of San Stefano
Reduced from the Map Communicated by Count Schouvaloff to The Earl of Derby
March 23 1878.*

Pris d'après la carte de l'Etat Major Russe.

Ad Article XIX.

Գ. II (4) Բեռլինի վեհաժողով և Բեռլինի պայմանագիր (1878թ.)

Բեռլինի վեհաժողովը տեղի է ունեցել 1878 թ. հունիսի 1-ից մինչև հուլիսի 1-ը: Այն հրավիրվել էր Մեծ Բրիտանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ջանքերի արդյունքում և նպատակ ուներ վերանայել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Բացի կազմակերպիչներից, մասնակից պետություններն էին՝ Ռուսաստանի կայսրությունը, Օսմանյան կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան և Գերմանիան:

Կոնգրեսն ավարտվել է փաստաթղթի ընդունմամբ, որը պատմության մեջ մտել է Բեռլինի դաշնադրություն (տրակտատ) Берлинский трактат անունով:³⁶ Պայմանագիրը ստորագրվել է ֆրանսերեն լեզվով:

Վեհաժողովի արդյունքներից մեկն այն էր, որ Օսմանյան կայսրության հայերի հարցը միջազգային դիվանագիտության մեջ մտավ որպես «Հայկական հարց»: Հայերին վերբերող հոդվածներն էին № 58, № 60 և №61-ը:

Բեռլինի պայմանագրի №58 հոդվածը Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության նոր սահմանի նկարագրությունն է՝ սահմանազատումը (delimitation):

Բեռլինի պայմանագիր, հոդված 58.

Բարձր Դուռը Ասիայում Ռուսաստանի կայսրությանն է զիջում Արդահանի, Կարսի և Բաթումի տարածքները, վերջինիս նավահանգստի հետ միասին, ինչպես նաև նախկին ռուս-թուրքական սահմանի և հետևյալ գծի միջև ընկած բոլոր տարածքները.

Նոր սահմանը, որը սկսվում է Սև ծովից և համընկնում Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով սահմանված գծի հետ մինչև Խորդայից հյուսիս-արևմուտք և Արդուինից հարավ ընկած մի կետ, ուղիղ գծով շարունակվում է մինչև Ճորուխ գետը, հատում է այս գետը և անցնում Աշմիչենից արևելք՝ ուղիղ գծով դեպի հարավ, որպեսզի նորից միանա Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով ռուսական սահմանին, մի կետից դեպի հարավ: Նարիմանը՝ Օլթի քաղաքը թողնելով Ռուսաստանին: Նարիմանի մոտ նշված կետից սահմանը թեքվում է դեպի արևելք, անցնում է Տեքրենեցով, որը մնում է Ռուսաստանին, և շարունակվում է մինչև Պենեկ Ցչայ: Այն հետևում է այս գետին մինչև Բարդուզ, այնուհետև թեքվում է դեպի հարավ՝ թողնելով Բարդուզն ու Ջոնիկիոյը: դեպի Ռուսաստան: Կարաուզան գյուղից դեպի արևմուտք գտնվող մի կետից սահմանը վերցնում է Մեջինգերթի ուղղությունը, ուղիղ գծով շարունակվում է դեպի Քասադաղ լեռան գագաթը և հետևում է ջրբաժանի գծին Արաքսի հեղեղապոսների միջև հյուսիսից և հյուսիսից: Մուրադ Սուլի հարավում՝ մինչև Ռուսաստանի նախկին սահմանը:

³⁶ Woodward E.L., The Congress of Berlin 1878, London, 1920, [published by H.M. Stationery office], 72 pages.

Ըստ այս հոդվածի Ռուսաստանի կայսրությանն էին անցնում Արդահանի, Կարսի և Բաթումի տարածքները:

Treaty of Berlin, Article 58: *The Sublime Porte cedes to the Russian Empire in Asia the territories of Ardahan, Kars, and Batoum, together with the latter port, as well as all the territories comprised between the former Russo-Turkish frontier and the following line:*

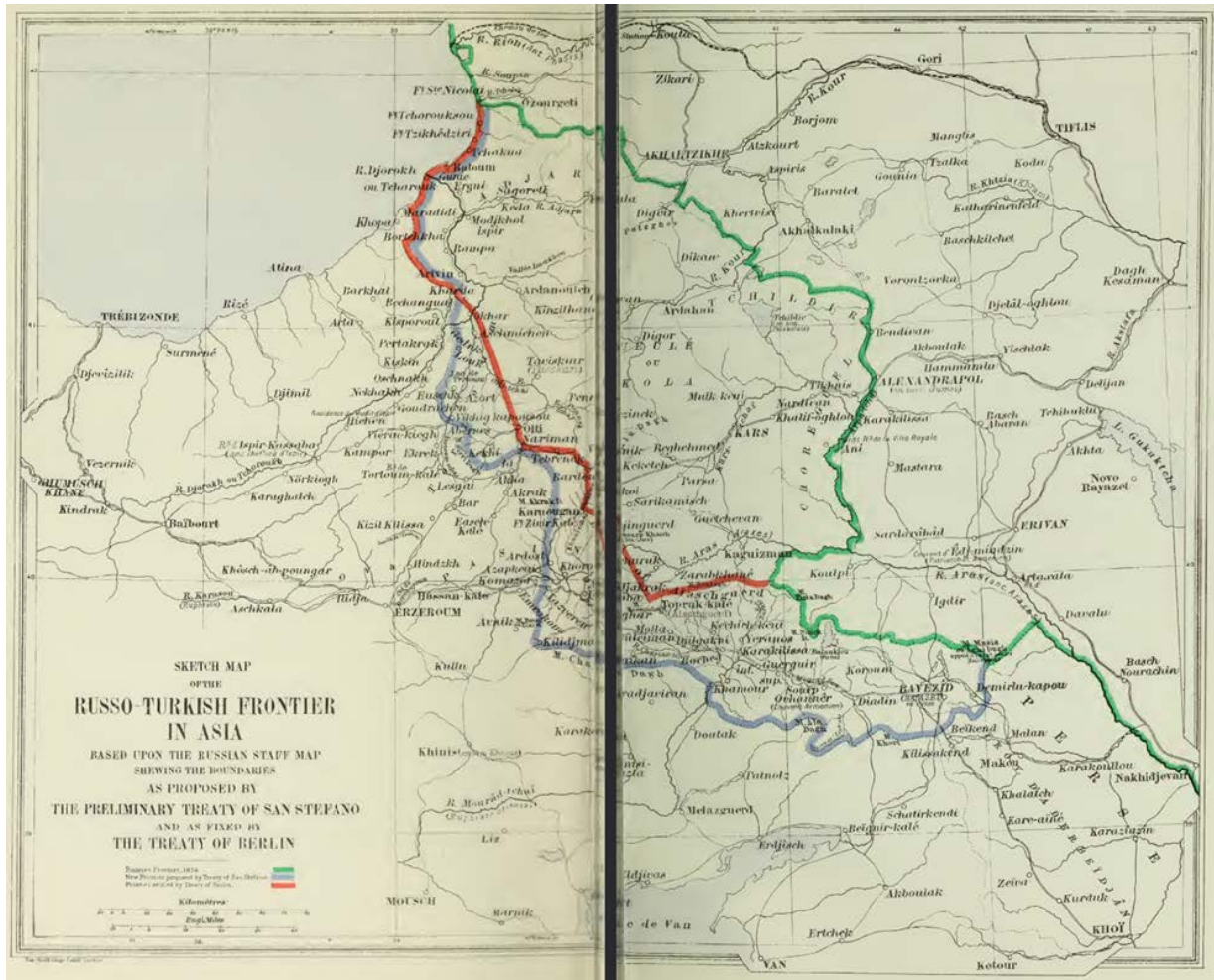
The new frontier starting from the Black Sea, and coinciding with the line laid down by the Treaty of San Stefano as far as a point to the north-west of Khorda, and to the south of Ardwin, continues in a straight line as far as the River Tchoroukh, crosses this river and passes to the east of Aschmichen, going in a straight line to the south so as to rejoin the Russian frontier indicated in the Treaty of San Stefano, at a point to the south of Nariman, leaving the town of Olti to Russia. From the point indicated near Nariman the frontier turns to the east, passes by Tebrenec, which remains to Russia, and continues as far as the Pennek Tschai. It follows this river as far as Bardouz, then turns towards the south, leaving Bardouz and Jonikioy to Russia. From a point to the west of the village of Karaougan, the frontier takes the direction of Medjingert, continues in a straight line towards the summit of the Mountain Kassadagh, and follows the line of the watershed between the affluents of the Araxes on the north and those of the Mourad Sou on the south, as far as the former frontier of Russia.

Source: Hertslet, Edward, (Sir), Doc. 530, The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814. vol. 4, 1875- to 1891, London, pp. 2794-2795.

Берлинский трактат, статья 58: *Блистательная Порта уступает Российской империи в Азии территории Ардагана, Карса и Батума, с портом последнего, равно как и все территории, заключающиеся между прежней русско-турецкой границей и следующей пограничной чертой.*

Новая граница, направляясь от Черного моря, согласно пограничной линии, определенной Сан-Стефанским договором, до пункта к северо-западу от Хорды и к югу от Артвина, продолжается по прямой линии до реки Чоруха, пересекает эту реку и проходит к востоку от Ашмишена, следуя по прямой линии к югу, на соединение с русской границей, обозначенной в Сан-Стефанском договоре, в пункте на юг от Наримана, оставляя город Ольти за Россией. От пункта, обозначенного близ Наримана, граница поворачивает к востоку, проходит чрез Тебренек, остающийся за Россией, и доходит до Пенек-Чая. Она идет по этой реке до Бардуза, потом направляется к югу, оставляя Бардуз и Ионикию за Россией. От пункта, находящегося на запад от деревни Карауган, граница направляется на Меджингерт, продолжается по прямому направлению до вершины горы Кассадаг и следует по водоразделу притоков Аракса на севере и Мурад-Су на юге до прежней русской границы.

Источник: Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1917. М., Гос. изд-во полит. литературы, 1952, ст. 204.

Ասիայում ռուս-թուրքական սահմանի քարտեզը, որը վերաբերում է Բեռլինի պայմանագրի 58-րդ հոդվածին (Պայմանագիր Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև՝ Արևելքի գործերի կարգավորման համար: Ստորագրված Բեռլինում, 1878թ. հուլիսի 13-ին:

Map of the Russo-Turkish Frontier in Asia to illustrate Article 58 of the Treaty of Berlin (TREATY between Great Britain, Austria-Hungary, France, Germany, Italy, Russia, and Turkey, for the Settlement of the Affairs of the East. Signed at Berlin, 13th, July 1878).

Source: Hertslet, Edward, (Sir), Doc. 530, The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814. vol. 4, 1875- to 1891, London, between the pages 2794-2795.

Բեռլինի պայմանագրի հայերին վերաբերող հաջորդ հոդվածը № 60 է: Հոդվածը խոսում է Սան Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրով Ռուսաստանին անցած Ալաշկերտի հովտի և Բայազետ քաղաքի Օսմանյան կայսրությանը վերադարձնելու մասին:

Բեռլինի պայմանագիր, հոդված 60.

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի XIX հոդվածով Ռուսաստանին հանձնված Ալաշկերդի հովիտը և Բայազիդ քաղաքը վերադարձվում են Թուրքիային:

Բարձր Դուռը Պարսկաստանին է զիջում Խոտուր քաղաքն ու տարածքը, ինչպես հաստատվել է Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանների սահմանազատման անգլո-ռուսական խառը հանձնաժողովի կողմից:

Treaty of Berlin, Article 60.

The valley of Alaschkerd and the town of Bayazid, ceded to Russia by Article XIX of the Treaty of San Stefano, are restored to Turkey.

The Sublime Porte cedes to Persia the town and territory of Khotour, as fixed by the mixed Anglo-Russian Commission for the delimitation of the frontiers of Turkey and of Persia.

Source: Hertslet, Edward, (Sir), Doc. 530, The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814. vol. 4, 1875- to 1891, London, p. 2796.

Берлинский трактат, статья 60.

Долина Алашкерта и город Баязет, уступленные России статьей XIX Сан-Стефанского договора, возвращаются Турции.

Блистательная Порта уступает Персии город и территорию Котур соответственно тому, как она была определена смешанной англо-русской комиссией по турецко-персидскому разграничению.

Источник: Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1917. М., Гос. изд-во полит. литературы, 1952, ст. 205.

Ալաշկերտի հովտում սահմանազատման մասին ավելի հանգամանալից տե՛ս՝ Agreement signed by the Marquis of Salisbury and Count Schouvaloff respecting the tracing of the Line of the Alashkerd, Berlin, July 12, 1878.³⁷ Նաև՝ Protocol of Conference between the British, Russian, and Turkish Commissioners, respecting the Delimitation of the Russo-Turkish Frontier in Asia, and fixing the Point West of Karaougan, in accordance with Article 58 of Treaty of Berlin, Stambul, 17th May, 1880.³⁸ Ինչպես նաև՝ Act fixing the Frontier in Asia, between Russia and Turkey, from Karaourgan to the Frontier of Russia, in accordance with Article 58 of the Treaty of Berlin (Line of the Alashkerd). Kara Kilissa (Passin), August 11, 1880.³⁹

Բեռլինի պայմանագրի ամենահայտնի հոդվածը N°61-ն է: Ըստ էության այդ հոդվածով է սկիզբ դրվում Հայկական հարցին՝ որպես միջազգային հարաբերությունների առանձին հարցի: Ռուսաստանի և Բրիտանական կայսրությունները ստանձնում են Օսմանյան կայսրության հայերի անվտանգության երաշխավորների հանձնառությունը:

Բեռլինի պայմանագիր, հոդված 61.

Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղումների իրականացնել հայաբնակ գավառներում տեղական կարիքներով պահանջվող բարենորոգումներ ու բարեփոխումները և երաշխավորել նրանց անվտանգությունը չերքեզների և քրդերի դեմ:

Այն պարբերաբար կհայտնի այդ ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը տերություններին, որոնք կվերահսկեն դրանց կիրառումը:

Treaty of Berlin, Article 61.

The Sublime Porte undertakes to carry out, without further delay, the improvements and reforms demanded by local requirements in the provinces inhabited by the Armenians, and to guarantee their security against the Circassians and Kurds. It will periodically make known the steps taken to this effect to the Powers, who will superintend their application.

Source: Hertslet, Edward, (Sir), Doc. 530, The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814. vol. 4, 1875 - to 1891, London, p. 2796.

³⁷ Hertslet, Edward, (Sir), Doc. 529, The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814. vol. 4, 1875- to 1891, London, p. 2758.

³⁸ Hertslet, Edward, (Sir), Doc. 565, The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814. vol. 4, 1875- to 1891, London, p. 2957-2958.

³⁹ Hertslet, Edward, (Sir), Doc. 574, The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814. vol. 4, 1875- to 1891, London, p. 2983-2989.

Берлинский трактат, статья 61.

Блистательная Порта обязуется осуществить, без дальнейшего замедления, улучшения и реформы, вызываемые местными потребностями в областях, населенных армянами, и обеспечить их безопасность от черкесов и курдов. Она будет периодически сообщать о мерах, принятых ею для этой цели, державам, которые будут наблюдать за их применением.

Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. М., Гос. изд-во полит. литературы, 1952, ст. 205.

Բեռլինի պայմանագրի ֆրանսերեն բնագիրը հրատարակվել է հետևյալ գրքում.
British and Foreign State Papers, 1877 -1878, vol. 69, Foreign Office, London, 1885, pp. 749 -767.

Առդիր Բեռլինի պայմանագրի հայերին վերաբերող հոդվածները բնագրի լեզվով՝ ֆրանսերեն:

British and Foreign State Papers, 1877 -1878, vol. 69, Foreign Office, London, 1885, pp. 765-766.

LVIII. La Sublime Porte cède à l'Empire Russe en Asie les territoires d'Ardahan, Kars, et Batoum avec ce dernier port, ainsi que tous les territoires compris entre l'ancienne frontière Russo-Turque et le tracé suivant :—

La nouvelle frontière partant de la Mer Noire conformément à la ligne déterminée par le Traité de San Stéfano jusqu'à un point

au nord-ouest de Khorda et au sud d'Artwin, se prolonge en ligne droite jusqu'à la Rivière Tchouk, traverse cette rivière et passe à l'est d'Aschmichen, en allant en ligne droite au sud pour rejoindre la frontière Russe indiquée dans le Traité de San Stéfano à un point au sud de Nariman, en laissant la ville d'Olti à la Russie. Du point indiqué près de Nariman la frontière tourne à l'est, passe par Tebrenek, qui reste à la Russie, et s'avance jusqu'au Pennek Tschai.

Elle suit cette rivière jusqu'à Bardouz, puis se dirige vers le sud, en laissant Bardouz et Jönikiöy à la Russie. D'un point à l'ouest du village de Karaougan la frontière se dirige sur Medjingert, continue en ligne directe vers le sommet de la montagne Kassadagh et longe la ligne du partage des eaux entre les affluents de l'Araxe au nord et ceux du Mourad Sou au sud, jusqu'à l'ancienne frontière de la Russie.

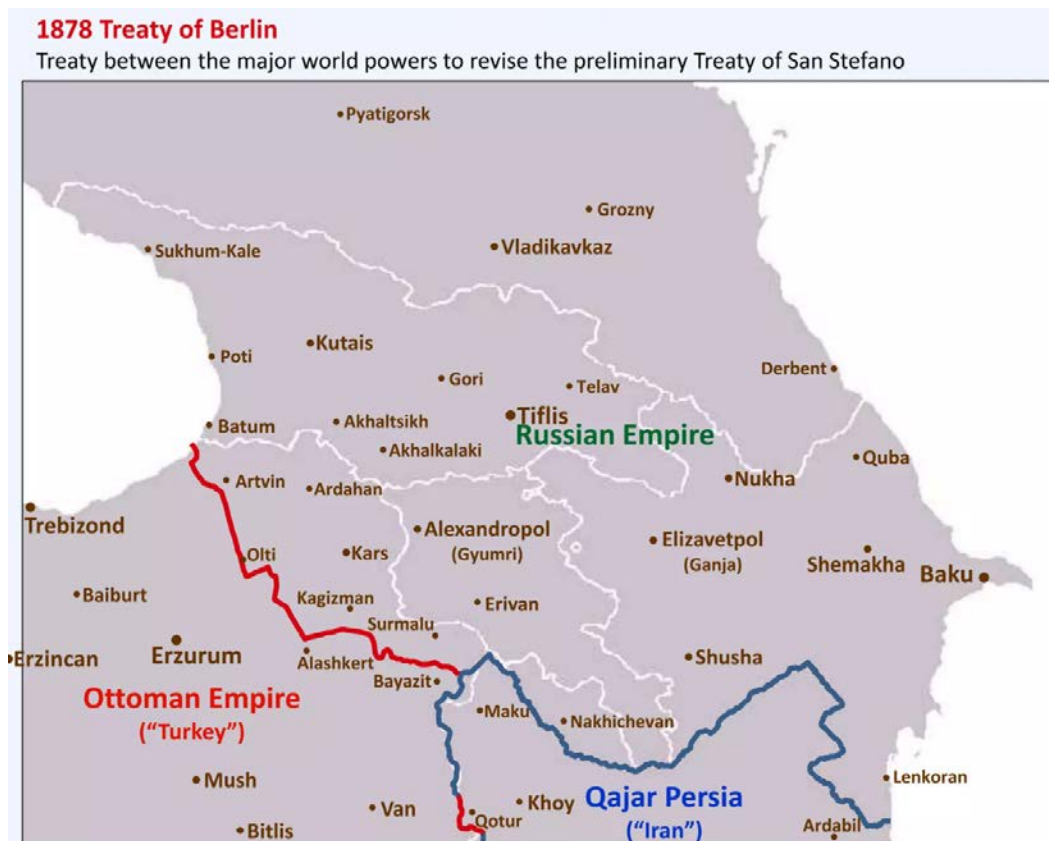
British and Foreign State Papers, 1877 -1878, vol. 69, Foreign Office, London, 1885, p. 766.

LX. La vallée d'Alaschkerd et la ville de Bayazid,* cédée à la Russie par l'Article XIX du Traité de San Stefano, font retour à la Turquie.

La Sublime Porte cède à la Perse la ville et le territoire de Khotour, tel qu'il a été déterminé par la Commission Mixte Anglo-Russe pour la délimitation des frontières de la Turquie et de la Perse.

British and Foreign State Papers, 1877 -1878, vol. 69, Foreign Office, London, 1885, p. 766.

LXI. La Sublime Porte s'engage à réaliser, sans plus de retard les améliorations et les réformes qu'exigent les besoins locaux dans les provinces habitées par les Arméniens, et à garantir leur sécurité contre les Circassiens et les Kurdes. Elle donnera connaissance périodiquement des mesures prises à cet effet aux Puissances, qui en surveilleront l'application.

ԳԼՈՒԽ Դ

Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի և սահմանների հարցը Լոնդոնի առաջին համաժողովի ժամանակ

(12 փետրվարի – 10 ապրիլի, 1920թ.)

Փարիզի վեհաժողովում (1919-1920թթ.) Մեծ տերությունների (Big Powers) համար (Բրիտանական կայսրություն, Ֆրանսիա, Իտալիա, Միացյալ Նահանգներ և Ճապոնիա) առաջնային հարցը պարտված Գերմանիայի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքումն էր։ Այդ պայմանագիրը, որն առավելապես հայտնի է Վերսալի պայմանագիր անունով, ստորագրվել է 1919 թ. հունիսի 28-ին և ուժի մեջ է մտել 1920թ. հունվարի 10-ին։ Միայն դրանից հետո է, որ Մեծ տերությունները ցանկություն և հնարավորություն են ունեցել հանգամանալից անդրադառնալու այլ հարցերի։

Օսմանյան կայսրության ապագայի հարցը խորագնին և հետևողական քննության առարկա է դարձել Փարիզի բուն վեհաժողովին հաջորդած և դրանից ածանցվող՝ Լոնդոնի առաջին համաժողովի ժամանակ (12 փետրվարի – 10 ապրիլի, 1920թ.)¹

Վիլյամ Օրպենի «Վերսալի պայմանագրի ստորագրումը, 28.06.1919թ.»:

Համաժողովի աշխատանքներն ընթացել են Փարիզի վեհաժողովում ձևավորված Գերագույն խորհրդի (Supreme Council) ձևաչափով՝ մի բացառությամբ։ Միացյալ Նահանգների պաշտոնական ներկայացուցիչները չեն մասնակցել Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագիրը նախապատրաստող համաժողովի աշխատանքներին, քանզի ԱՄՆ-ն պատերազմի մեջ չի եղել Օսմանյան կայսրության հետ։ Համաժողովի աշխատանքներին առավելապես մասնակցել են Բրիտանական

¹ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, (ed. by R. Butler and J. Bury), First Series, v. VII, London, 1958, p. III. [հետայսու՝ DBFP].

կայսրության, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարությունների ղեկավարները կամ ներկայացուցիչները և Ճապոնիայի դեսպանը: Երբեմն քննարկումներին, ըստ խնդրո առարկայի, ներկա են եղել հրավիրված երկրների ներկայացուցիչները:

Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի և սահմանների հարցը եղել է Լոնդոնի առաջին համաժողովի հիմնական խնդիրներից մեկը: Համաժողովն առաջին անգամ Հայաստանի կարգավիճակի հարցին անդրադարձել է աշխատանքների երրորդ օրը՝ 1920թ. փետրվարի 14-ին: Անդրադարձը եղել է խիստ համառոտ՝ համաժողովը պարզապես վերահաստատել է Թուրքիայի վերաբերյալ արդեն իսկ նախկինում ձեռք բերված սկզբունքային համաձայնությունները, այդ թվում՝ «անկախ Հայաստանի ստեղծելու պարտավորությունը»:²

Հայաստանի Հանրապետության սահմաններին առաջին հանգամանակից անդրադարձը տեղի է ունեցել փետրվարի 16-ի նիստին: Նիստի սկզբում նախագահողը՝ Բրիտանական կայսրության

Ջորջ Նաթանայել Քուրզոն George Nathaniel Curzon
Բրիտանական կայսրության պետական և քաղաքական, 1919-
1924թթ. արտաքին հարաբերությունների պետքարտուղար,

արտգործնախարար լորդ Քերզոնը (նաև՝ Քըրզոն, Lord Curzon), նախ հիշեցրել է, որ Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ առկա է երկու տեսակետ: Մի տեսակետի կողմնակիցները գտել են, որ պիտի ստեղծվի Մեծ Հայաստան (Greater Armenia), որն իր մեջ պիտի ընդգրկի Թուրքիայի [հայկական] վեց վիլայեթները և պիտի սփռվի

Սև ծովից մինչև Միջերկրականը: Մյուս տեսակետի կողմնակիցները հակված են եղել ավելի փոքր Հայաստան (Lesser Armenia) ստեղծելուն:³ Բրիտանական կայսրության արտգործնախարարը նաև նշել է, որ Մեծ Հայաստանի կողմնակիցները գտնում են, որ Հայաստանն իր սահմանների մեջ պիտի ընդգրկի Էրզրումի ամրոցը և Տրապիզոնի նավահանգիստը, իսկ արևելքում հարաբերությունները պիտի հստակեցնի Ադրբեջանի հետ՝ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հարցերում:⁴

Նույն քննարկման ժամանակ հատուկ ուշադրության է արժանացել Հայաստանի Հանրապետության՝ դեպի ծով ելք ունենալու խնդիրը: Նախագահող լորդ Քերզոնը շեշտել է, որ սկզբնական քննարկումներում դիտարկվել է Կիլիկիան

² DBFP, v. VII, Document № 6.2: Review of the general principals of the Turkish peace treaty, Feb. 14, 1920, p. 43.

³ DBFP, v. VII, Document № 10: Consideration of the future boundaries of Armenia: decision to appoint an Allied commission to report thereupon, Feb. 16, 1920, p. 81.

⁴ Ibid, p. 82.

Հայաստանին հանձնելու տարբերակը: Քանի որ որոշվել է Կիլիկիան թողնել Ֆրանսիային, ապա առաջարկել է քննարկել Հայաստանին դեպի Սև ծով ելք տալու հարցը և այդ կապակցությամբ քննության է դրել ստացված երկու առաջարկները: Առաջին առաջարկով Հայաստանին պիտի տրվեր Սև ծովի հարավ-արևելքում գտնվող Լազիստանը և այդ ձևով ապահովվեր Հայաստանի ծովային ելքը: Այս տարբերակի թերություն է համարվել լազերի վրացի և մուսուլման լինելը: Երկրորդ առաջարկով Բաթումը պիտի հռչակվեր ազատ նավահանգիստ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համար և հարակից արվարձաններով դրվեր Ազգերի լիգայի (League of Nations) հովանու ներքո:⁵

Նույն նիստի ժամանակ Ֆրանսիայի արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղար Ֆիլիպ Բերթելոն (Philippe Berthelot) իր

Ֆիլիպ Բերթելոն [Philippe-Joseph-Louis Berthelot] (1866-1934թթ.) ֆրանսիացի պետական գործիչ, դիվանագետ, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար (1920-1921թթ. և 1925-1932թթ.):

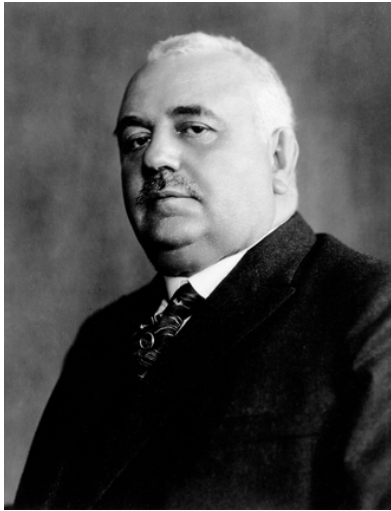
խոսքի սկզբում ընդգծել է, որ առկա է լիակատար փոխըմբռնում Ֆրանսիայի և Բրիտանիայի միջև հիմնական հարցի շուրջ, այն է՝ Ռուսական Հայաստանում ստեղծված և արդեն իսկ *de facto* ճանաչված Հայաստանը պիտի հանդիսանա հայոց նոր պետականության միջուկ (nucleus), և վերջինիս պիտի միացվեն տարածքներ Թուրքական Հայաստանից:⁶ Առկա խնդիրը միայն միացվելիք տարածքները որոշելու մեջ է, ընդգծել է նա: Բերթելոն որպես հիմնական դժվարություն առանձնացրել է այն հանգամանքը, որ նախապես Մեծ Հայաստանի մեջ ընդգրկված տարածքները, որոնք սկզբնապես հայաբնակ են եղել, ջարդերի և բռնազաղթի պատճառով քննարկման պահին հայազուրկ են: Խոսելով Կիլիկիայի մասին՝ նա նշել է, որ հայերն իրենք են հրաժարվել Կիլիկիայից և փոխարենը ավելի հակված են Տրապիզոնով դեպի Սև ծով ելք ունենալու տարբերակին: Ֆրանսիացի դիվանագետը նշել է նաև, որ իր երկիրը մտադիր չէ դիտարկելու Մեծ Հայաստանի ստեղծման տարբերակը, քանի որ չկան բավարար թվով հայ վերապրողներ, ըստ այդմ՝ նման մեծ երկրում հայերը փոքրամասնություն կլինեն՝ կկազմեն բնակչության միայն մեկ քառորդը:⁷

⁵ DBFP, v. VII, Document № 10, op. cit., p. 82.

⁶ Ibid, p. 83.

⁷ Ibid, p 84.

Նույն նիստի վերջում ելույթ է ունեցել Իտալիայի ներկայացուցիչ, վարչապետ Ֆրանչեսկո Նիտտին (Francesco Nitti): Ըստ նրա՝ Հայաստանը պիտի լիներ անկախ երկիր, սակայն այն չպիտի հասներ մինչև Միջերկրական

Francesco Saverio Nitti (1868 – 1953) was an Italian economist and political figure. A member of the Italian Radical Party, Nitti served as Prime Minister of Italy between 1919 and 1920.

ծով: Առանձնանշել է Հայաստանի սահմաններին առնչվող երեք հարց՝ էրզրում քաղաքի հարցը, որը, ըստ Նիտտիի, չպիտի տրվեր հայերին, Տրապիզոնի հարցը՝ հայերը պիտի իրավունք ունենային գործածելու նավահանգիստը, և Բաթումի հարցը՝ որն, ըստ նրա, պիտի դառնար միջազգային նավահանգիստ:⁸

Փետրվարի 16-ի նիստի ամփոփիչ խոսքով հանդես է եկել լորդ Քերզոնը: Նա շեշտել է, որ առկա է միանշանակ կարծիք Հայաստանի կարգավիճակի վերաբերյալ, այն է՝ ստեղծել անկախ հայկական պետություն: Սակայն սահմանների վերաբերյալ կան տարաձայնություններ, ուստի առաջարկել է Մեծ տերությունների մեկական ներկայացուցչի մասնակցությամբ ստեղծել փորձագիտական հանձնախումբ, որը զեկույց կպատրաստի «Հայաստանի նորանկախ պետության սահմանների վերաբերյալ»:⁹

Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 17-ին, կողմերը ներկայացրել են Հայկական հանձնախմբի (Armenian Commission) անդամության իրենց թեկնածուներին:¹⁰

Բրիտանական կայսրություն	Պրն. Վանսիթարթ գնդապետ Գրիբբոն	Mr. Vansittart Colonel Gribbon
Ֆրանսիա	Պրն. դը Ֆլորիո Պրն. Կամերեր	M. de Fleuriau M. Kammerer
Իտալիա	Պրն. Կառլո Գալլի Պրն. Նոգարա	Signor Carlo Galli Signor Nogara
Ճապոնիա	Պրն. Ի. Յաշիդա, դեսպանության առաջին քարտուղար, փոխնախագետ Կ. Աննո	Mr. I. Yashida, First Secretary of Embassy, Lieutenant-Commander K. Anno

⁸ Ibid, p. 85.

⁹ Ibid, p. 86.

¹⁰ Տե՛ս՝ DBFP, Document № 11.1(c), Terms of reference of Turkish finance, Smyrna, and Armenian Commissions, Feb. 17, 1920, p. 87.

1920թ. փետրվարի 21-ին Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի քննարկման շրջանակում Հայաստանի կարգավիճակի հարցը մեկ անգամ ևս դարձել է խնդրո առարկա: Քննարկման է ներկայացվել պայմանագրի նախօրինակը, որի չորրորդ մասի առաջին պարբերությունն ամրագրում էր. «*Թուրքիան պիտի ճանաչի Հայաստանը որպես անկախ պետություն Ազգերի լիգայի հովանու ներքո*» (Turkey shall recognize Armenia as an independent State under the League of Nations): Այդ կապակցությամբ լորդ Քերզոնը նշել է հետևյալը. Միացյալ Նահագները, Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան տարբեր ժամանակներ դիտարկվել են որպես Հայաստանի հավանական խնամատարներ (mandator), սակայն նրանցից և ոչ մեկը ի վիճակի չի եղել ստանձնելու այդ հանձնառությունը: Հետևաբար, նպատակահարմար է նկատվել խնամատարությունը (mandate) տալ մի որևէ փոքր, չեզոք երկրի: Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Բերթելոն առաջարկել է հանել քննարկվող նախադասության վերջին հատվածը՝ մինչև Հայաստանի վերջնական կարգավիճակի հարցն ավելի բազմակողմ քննության կենթարկվի ավելի ուշ:

Փոփոխված տարբերակում պայմանագրի այդ հատվածը ստացել է հետևյալ ձևակերպումը. «*Թուրքիան պիտի ճանաչի Հայաստանը որպես անկախ պետություն*» (Turkey shall recognize Armenia as an independent State):¹¹

Ուշագրավ է, որ Լոնդոնի համաժողովի հենց այդ օրերին՝ 1920թ. փետրվարի 23-ին, Բրիտանական կայսրության խորհրդարանի Արտաքին հարաբերությունների խորհուրդը, արտահայտելով Լոնդոնի համաժողովում քննարկվող հարցերի նկատմամբ իր դիրքորոշումը, բանաձև է ընդունել Հայաստանի հնարավոր սահմանների և հարակից հարցերի շուրջ:

Մասնավորապես բանաձևն առանձնանշել է.

- Հայաստանը պետք է ելք ունենա դեպի Սև ծով:
- Բրիտանիան պիտի խրախուսի Տավրոսի և Ամանոսի միջև Ֆրանսիայի հովանու ներքո ոչ թուրքական պետության ստեղծումը:
- Թուրքիայի հետ պիտի ստորագրվի պայմանագիր, ըստ որի՝ բոլոր հայերը Թուրքիայից ազատ ելքի իրավունք պիտի ստանան:¹²

Լոնդոնի համաժողովում Հայաստանին առնչվող հաջորդ քննարկումը տեղի է ունեցել փետրվարի 27-ին: Նախ որոշվել է, որ Հայաստանը, որպես անկախ երկիր, պիտի իրավունք և պարտավորություն ունենա ստորագրելու Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիրը:¹³ Ապա լորդ Քերզոնը ընթերցել¹⁴ և քննարկման է դրել

¹¹ DBFP, v. VII, Document N° 20.2: Discussion of parts III and IV of the draft synopsis of the Turkish treaty (political clauses), p. 181.

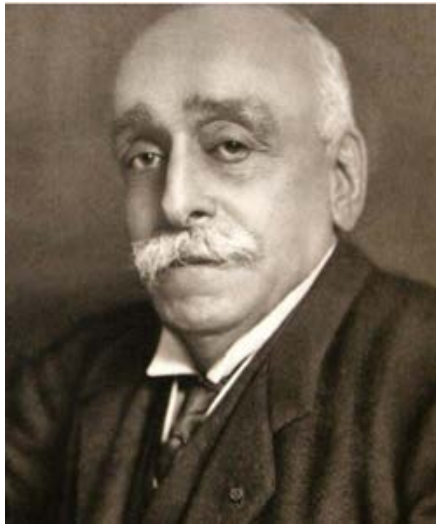
¹² Av. Aharonian, From Sardarapat to Sevres and Lausanne, Part III, The Armenian Review, March, p. 58.

¹³ DBFP, v. VII, Document N° 34.1: Question of signatory powers of Turkish peace treaty, p. 279.

¹⁴ DBFP, v. VII, Document N° 34.2: Decisions concerning Armenia, p. 280.

Հայաստանի սահմանների հարցի վրա աշխատող հանձնախմբի՝ 24 փետրվարի 1920թ. թվակիր փաստաթուղթը, վերնագրված՝ «*Զեկույց և առաջարկներ Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնախմբի*» (*Report and Proposals of the Commission for the Delimitation of the Boundaries of Armenia*):¹⁵

Զեկույցը սկսվում է Հայաստանի և Վրաստանի պատվիրակությունների հետ ունեցած հանդիպումների վկայակոչումով: Իսկապես, զեկույցը պատրաստելու ընթացքում վերոհիշյալ հանձնախումբը երկու հանդիպում էր ունեցել հայերի հետ՝ փետրվարի 21-ին և 26-ին, և մեկ հանդիպում վրացիների հետ՝ փետրվարի 25-ին:¹⁶ Հանձնախումբը մերժել էր կրկին հանդիպել Վրաստանի և ընդհանրապես Ադրբեջանի պատվիրակությունների հետ, քանզի նրանց պահանջները համարել էր «*չափազանց անհեթեթ*» (*most extravagant*):¹⁷

Պողոս Նուբար Փաշա (1851- 1930թթ.),

հայ քաղաքական գործիչ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հիմնադիրներից և առաջին նախագահը (1906-1928թթ.), Փարիզի վեհաժողովում հայոց ազգային պատվիրակության նախագահը (1919-1920թթ.):

Հայերի հետ առաջին հանդիպման ժամանակ հիմնական զեկուցողն է եղել Պողոս Նուբար փաշան, որն ընթերցել է գեներալ Գաբրիել Ղորղանյանի պատրաստած զեկույցը Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ:¹⁸

Զեկույցի սկզբնամասում հայկական պատվիրակությունը շեշտել է, որ սահմանները գծելիս առաջնային կարևորություն է տրվել ռազմավարական, ինչպես նաև տնտեսական, ազգագրական և պատմական նկատառումներին:¹⁹ Հանդիպման ժամանակ հատուկ ուշադրության է արժանացել Էրզրումի, Երզնկայի և Խարբերդի հարցը: Ըստ այդմ՝ հայկական պատվիրակությունը խոստացել և փետրվարի 23-ին

¹⁵ Սույն փաստաթուղթն ամբողջությամբ լույս է տեսել *Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson: Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia*!, Washington, November 22, 1920, Appendix I, Number 2 (prepared by Ara Papian). Yerevan, 2011, pp. 98-112 [հետայսու՝ W. Wilson, *Arbitral Award*].

¹⁶ R. Hovhannisian, *The Republic of Armenia*, v. III, Berkeley, 1996, p. 25-32.

¹⁷ Zourab Avalishvili, *The Independence of Georgia in International Politics, 1918-1921*, London, 1940, pp. 238-239.

¹⁸ Av. Aharonian, *opt. cit.*, p. 60.

¹⁹ *Armenia, Political and Ethic Boundaries, 1878-1948*!, (ed. Anita Burdett), London, 1998, չֆ 599 [Document: *Frontiers Armenia with Turkey*, Feb. 1920, pp. 599-604].

հանձնախմբին է ներկայացրել պաշտոնական տեղեկանք նշյալ շրջանների ազգագրական պատկերի մասին:²⁰

Երկրորդ հանդիպման հիմնական զեկուցողն է եղել Ավետիս Ահարոնյանը, ում զեկույցը գլխավորապես նվիրված է եղել երկու հարցի: Քննարկված առաջին հարցը վերաբերել է հայերի թվաքանակին՝ վերապրողների և հնարավոր հայրենադարձների թվին: Պատվիրակությունն իրագեկել է, որ Հարավային Կովկասում կան 200 հազար, իսկ Հյուսիսային Կովկասում՝ 60 հազար թուրքահայ գաղթականներ: Հնարավոր հայրենադարձների թիվը պատվիրակությունը հաշվել է 800 հազար:

Ավետիս Առաքելի Ահարոնյան (1866 – 1948թթ.), գրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ, 1919-1920թթ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավար:

Երկրորդ հարցը վերաբերել էր հայերի հարաբերություններին լազերի, քրդերի, թաթարների և թուրքերի հետ: Հարցը դիտարկվել էր այն տեսանկյունից, որ վերջիններս, որպես ազգային և կրոնական փոքրամասնություններ, պիտի ապրեին նորաստեղծ Հայաստանի մեջ:²¹ Ներկայացված զեկույցի հեղինակը դարձյալ գեներալ Ղորղանյանն է եղել:²² Երկրորդ հանդիպման ժամանակ հայկական պատվիրակության կազմում են եղել նաև Կ.Պոլսի պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանը²³ և բրիտանահայ հասարակական գործիչ Ջեյմս Մալքոլմը (James Malcolm):²⁴

Գաբրիել Կարգանով [Ղորղանյան] (1880 – 1954)

²⁰ Ibid, Document: Official response and policy to frontier questions as outlined by A. Aharonian, President of the Armenian Republic [delegation] and Boghos Nubar, President of the Armenian National delegation, London, 23 February 1920, [in French], pp. 605-609.

²¹ Av. Aharonian, op. cit., pp. 62-64.

²² R. Hovhannisian, op. cit., p. 29.

²³ Zaven Der Yeghiayan, My Patriarchal Memories, Barrington, 2002, p. 205.

²⁴ Av. Aharonian, op. cit., p. 62.

Վերոհիշյալ հանդիպումների, ինչպես նաև բազմաթիվ ու բազմազան աղբյուրների հիման վրա կազմված զեկույցը Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ, ինչպես արդեն նշվել է վերը, Լոնդոնի համաժողովի քննարկմանն է դրվել 1920թ. փետրվարի 27-ին:

Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Փարիզի վեհաժողովում, 1919թ.

Կազնած, ծախից աջ՝ Սիմոն Հակոբյան, Սիմոն Նարինյան, Արտավազդ Հանըմյան, Համգասյ Օհանջանյան, Մանուկ Համբարձումյան, Գարեգին Փաստրմաճյան և Զափիկ Մարիկյան:

Նստած, ծախից աջ՝ Լևոն Շանթ, Աստվածատուր Խաչատրյան, Նիկոլ Մարինյան, Ավետիս Ահարոնյան (պատվիրակության ղեկավար), Արմենակ Բարսեղյան, և Հակոբ Ներսիս:

Զեկույցի առաջին մասում առանձնանշված են Հայաստանի տարածքը որոշելիս հաշվի առնված երեք հիմնական գործոնները՝ դրանք էին.

- Վերապրող հայերի թիվը. ըստ զեկույցի՝ փրկված հայերի թիվը հազիվ 500 հազար է եղել, որոնցից 150 հազարն ապաստան է գտել Ռուսահայաստանում: Հայերի ընդհանուր թիվը զեկույցում նշվել է «երկու միլիոնից քիչ»:²⁵
- Ռազմավարական պատճառները. ելնելով պաշտպանելիության նկատառումներից՝ զեկույցում ասված է, որ «նոր պետությունը չպիտի լինի շար

²⁵ W. Wilson, *Arbitral Award*, pp. 99-100.

ընդարձակ իր բնակչության թվի համեմատ» (*the new state out not to be too extensive in proportion to its population*):²⁶ Հատկապես հաշվի առնելով Հայաստանի արևելյան սահմանին «մշտապես թշնամորեն տրամադրված Ադրբեջանի թաթարական պետության (*Tartar State of Azerbaijan*)»²⁷ գոյությունը՝ զեկույցում առաջարկվել է հնարավորինս կրճատել Հայաստանի արևելք-արևմուտք ձգվածությունը, որպեսզի դրանից լինի մի սահմանից մյուսը գործի արագ տեղափոխումը:

- Ելքը դեպի ծով. զեկույցի հեղինակները Հայաստանի գոյության համար անհրաժեշտ են համարել դեպի ծով ելք ունենալը և գտել են, որ զեկույցում եղած առաջարկները կլուծեն այդ հարցը:²⁸

Զեկույցի երկրորդ մասում արվել են մի շարք առաջարկներ, այդ թվում.

- Հաշվի առնելով զեկույցի վերոհիշյալ 1-ին և 2-րդ գործոնները՝ Երզնկան և Տրապիզոնը չընդգրկել Հայաստանի կազմի մեջ: Այսուհանդերձ, առաջարկվել է ապառազմականացնել այդ տարածքը: Միևնույն ժամանակ նախատեսվել է Հայաստանին ազատ գործածության տալ Էրզրում-Տրապիզոն և Բայբուրդ-Տրապիզոն ճանապարհները և որոշակի արտոնություններ Տրապիզոնի նավահանգստում:²⁹

- Ստեղծվելիք «Բաթումի ազատ պետության» (*Free State of Batum*) և Հայաստանի Հանրապետության սահմանի հստակեցումը թողնել տեղում միջդաշնակցային հանձնախմբի որոշմանը: Միևնույն ժամանակ Բաթում պետությունը ստեղծել հնարավորինս փոքր, իսկ Կարս-Արդահան-Բաթում ճանապարհը տալ Հայաստանին:

- Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ Հայաստանի սահմանների հարցում սպասել, որպեսզի շահագրգիռ կողմերն իրենք գան փոխընդունելի տարբերակի: Այն դեպքում, եթե կողմերը չեն հանգի որևէ համաձայնության, հարցը փոխանցել Ազգերի լիգայի իրավարարությանը (*arbitration*), որը կստեղծի միջդաշնակցային հանձնաժողով՝ տեղում որոշելու վերոնշյալ սահմանները՝ «*հաշվի առնելով, որպես սկզբունք, ազգագրական տվյալները*» (*taking into account, in principle, ethnographical data*):³⁰

Նկատի ունենալով վերը բերված գործոններն ու առաջարկները՝ զեկույցն առաջարկել է Հայաստանի հետևյալ սահմանները.

- Բաթում ազատ պետության հետ սահմանը պիտի անցնի Ճորոխ գետի հովտով, որտեղով էլ պիտի անցնի կառուցվելիք Կարս-Բաթում երկաթգիծը: Բաթումը պիտի լինի ազատ նավահանգիստ ողջ Անդրկովկասի, այդ թվում՝ Հայաստանի համար: Առաջարկվում էր նաև Բաթումից արևմուտք ստեղծել ինքնավար Լազիստան

²⁶ Ibid, p. 100.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid, pp. 99-100.

²⁹ Ibid, p. 104.

³⁰ Ibid, p. 102.

պետություն Հայաստանի անվանական գերիշխանության ներքո (autonomous State of Lazistan under the nominal suzerainty of Armenia):³¹

- Վրաստանի հետ սահմանն այնպես պիտի գծվի, որ Արդահանի և Արդվինի վրայով անցնող Կարս-Բաթում ճանապարհը ամբողջովին լինի Հայաստանի տարածքում, ընդամին՝ այն հյուսիսում պիտի ունենա բավարար պաշտպանական գոտի:³²

Հայաստանի մյուս սահմանները հանգամանալից նկարագրված էին զեկույցին կից հավելվածի մեջ, ինչպես նաև հստակորեն գծված առդիր քարտեզում (տե՛ս Իրավարար վճռի №1 քարտեզը):³³ Արևմտյան սահմանագիծը սկսում էր Սև ծովի ափամերձից, ապա Տրապիզոնի և Էրզրումի վիլայեթների վարչական սահմանի երկայնքով հարավ, անցնում էր Մուշից 20 կմ արևմուտք՝ Հայաստանին թողնելով Մուշն ու Բինգյոլը: Հարավային սահմանը սկսում էր Մուշից հարավ, անցնում էր Վանա լճի հարավով դեպի Պարսկաստանի սահմանը՝ Կոտուր (Kotur) քաղաքը:

Ինչպես նշվեց վերը, հանձնախումբը Հայաստանի և Վրաստանի ու Ադրբեջանի սահմանները որոշելու համար որպես հիմք էր առաջարկել «ազգագրական տվյալները»: Ըստ այդմ՝ հանձնախումբը, հաշվի առնելով 1920թ. Հարավային Կովկասում տիրող ազգագրական վիճակը, Հայաստանի Հանրապետության տարածք էր համարում ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղն ամբողջությամբ, այլև Գարդմանքի զգալի մասը, ինչպես նաև Ջավախքը, ինչն իր համապատասխան արտացոլումն էր գտել նաև զեկույցին կից քարտեզում (տե՛ս Իրավարար վճռի վերոհիշյալ №1 քարտեզը): Զեկույցի մեջ քննության են առնվել նաև հարակից այլ հարցեր:

Ամփոփելով Հայաստանի վերաբերյալ Լոնդոնի համաժողովի առաջին զեկույցը՝ կարելի է նշել, որ այն ուներ հետևյալ կետերը.

- Չընդգրկել Տրապիզոնը և Երզնկան Հայաստանի կազմում,
- Հայաստանի և Բաթումի սահմանը որոշել միջդաշնակցային հանձնախմբի կողմից,
- Հետաձգել Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ Հայաստանի սահմանների քննարկումը,
- Ստեղծել Լազիստանի ինքնավար պետություն Հայաստանի անվանական գերիշխանության ներքո,
- Ապառազմականացնել Տրապիզոնի ներքին գավառները,

³¹ Ibid, p. 103.

³² Ibid.

³³ Ibid, p. 328.

- Հրավեր հղել Ազգերի լիգային, որպեսզի վերջինս նպաստի Հայաստանի ազգային բանակի ստեղծմանը,

- Պարտավորեցնել Ֆրանսիային՝ պաշտպանել հայերին Կիլիկիայում:³⁴

Սույն զեկույցի քննարկումից հետո գրեթե երկու շաբաթ Հայկական հարցը չի շոշափվել Լոնդոնի համաժողովում: Լորդ Քերզոնը միայն 1920թ. մարտի 12-ին է նորից անդրադարձել Հայաստանի սահմաններին և կարգավիճակի հարցին: Նշելով, որ արդեն կա նախնական համաձայնություն Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ, ներկաների ուշադրությունը հրավիրել է Հայաստանի ապագա գոյության նախադրյալների վրա: Նա նշել է, որ Հայաստանն իր գոյատևման համար կարիք ունի զենքի և դրամական աջակցության: Քանի որ դեռ ոչ մի երկիր հանդես չի եկել Հայաստանի խնամատարությունը ստանձնելու հանձնառությամբ, նա առաջարկել է Հայաստանը դնել Ազգերի լիգայի պաշտպանության կամ երաշխավորության (protection or guarantee) ներքո: Համաձայնություն է ձեռք բերվել նման խնդրանքով դիմել Ազգերի լիգայի խորհրդին (Council League of Nations):³⁵ Նույն օրը լորդ Քերզոնը նշյալ խորհրդին ուղարկել է համապատասխան հեռագիր, որի երկրորդ պարբերությամբ մասնավորապես ասվում էր.

*«Տևական ժամանակ հույս կար, որ այս երկրի խնամատարությունը (mandate) Ազգերի լիգայի հովանու ներքո կընդունվի Ամերիկայի կամ եվրոպական որևէ երկրի կողմից: Այսուհանդերձ, քանի որ ներկայումս չկա որևէ երկիր, որ պարտաստական լինի ստանձնելու նման հանձնառություն, Գերագույն խորհուրդն իր ցանկությունն է արտահայտել, որն, ըստ արված առաջարկի, նաև ներառվելու է Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի մեջ, հայկական ապագա պետությունը դնել Ազգերի լիգայի պաշտպանության ներքո»:*³⁶

Օրեր անց՝ 1920թ. մարտի 16-ին, լորդ Քերզոնը կրկին անդրադարձել է Հայկական հարցին: Նա տեղեկացրել է, որ հեռագրի հաջորդ իսկ օրը՝ մարտի 13-ին, շաբաթ, Ազգերի լիգայի խորհուրդը գումարել է փակ նիստ, որտեղ քննության են դրվել հեռագրում արձարժված հարցերը՝ Հայաստանի խնամատարության հարցը և Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության հարցը: Ազգերի լիգայի խորհուրդը որևէ որոշում չի կայացրել՝ անբավարար իրազեկության պատճառով, և խնդրել է նոր տեղեկություններ: Համաժողովի՝ մարտի 16-ի նիստում որոշվել է մինչև Ազգերի լիգայի խորհրդի հաջորդ նիստը՝ ապրիլի 25-ը, նրան

³⁴ DBFP, v. VII, Charter Summaries, Charter I, p. XVI.

³⁵ DBFP, VII, Document № 58.2: Decision to invite the Council of the league of Nations to be responsible for the future protection of Armenia, p. 478.

³⁶ Ibid, p. 479. Հեռագիրն անբողջությամբ հրապարակվել է Proces-Verbal of the Third Session of the Council of the League of Nations, Geneva, 1921, p. 33.

տրամադրել անհրաժեշտ տեղեկությունները, ինչպես նաև խնդրել, որ հնարավորության դեպքում Հայաստանի հարցը քննարկվի ավելի վաղ:³⁷

*Զաւէն Տէր Եղիաեան (1868-1947թթ.), Կ.Պոլսի Հայոց
պատրիարք (1913-1922թթ.)*

Ասեմք նաև, որ նույն՝ մարտի 16-ին հայկական պատվիրակությունը երրորդ անգամ է հանդիպել Հայաստանի սահմանների հարցերով զբաղվող հանձնախմբի հետ: Հայկական պատվիրակության կազմում են եղել Ավետիս Ահարոնյանը, Պողոս Նուբար փաշան, Կ.Պոլսի պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանը, գեներալ Ղորղանյանը:³⁸ Հանդիպման հենց սկզբում հանձնախմբի ատենապետ Ռոբերտ Վանսիթարթը (Robert Gilbert Vansittart), պաշտոնապես տեղեկացրել է հետևյալը.

«Գերագույն խորհուրդը միաձայն որոշում է ընդունել ազադ և անկախ հայկական պետության ստեղծման մասին, բայց քանի որ ոչ մի տերություն առ այսօր չի ստանձնել նրա մանդատը, առաջարկվել է՝ Ազգերի լիգան ստանձնի նորաստեղծ հայկական պետության հովանավորությունը (protectorate)»:³⁹

Հայաստանի ապագա կարգավիճակը հստակեցնելուց հետո հանձնախմբի ղեկավարը հայկական պատվիրակությանը խնդրել է 4-5 օրվա ընթացքում տեղեկանք ներկայացնել Հայաստանի զինվորական, ֆինանսական և վարչական կարիքների մասին: Պատասխանելով Հայաստանի սահմանների մասին Ահարոնյանի հարցին՝ բրիտանացի դիվանագետը նշել է.

Ռոբերտ Զիլբերտ Վանսիթարթ [Robert Gilbert Vansittart] (1881 – 1957թթ.) Փարիզի վեհաժողովում բրիտանական պատվիրակության անդամ, 1920-1924թթ. Բրիտանական կայսրության արտգործնախարար լորդ Քերզոնի անձնական քարտուղար, արտաքին գործերի առաջին փոխնախարար 1930-1938թթ.:

«Դուք կունենաք Հայաստանի երկու մեծ հատված՝ կովկասյան և թուրքական, ներառյալ Վանը, Բիթլիսը,

³⁷ DBFP, v. VII, Document № 62.3: Role of the League of Nations in the Turkish Peace Treaty, pp. 507-508.

³⁸ Zaven Der Yeghiayan, op. cit., p. 206.

³⁹ Av. Aharonian, op.cit., p. 65.

Մուշը, նաև Էրզրումը, ավելի հեռու, քան Էրզրումը, բայց ոչ այնքան հեռու, որքան Երզնկան, ներառյալ իհարկե Մամախաթունը»:⁴⁰

Հայաստանի կարգավիճակի և սահմանների հարցը վերստին Լոնդոնի համաժողովի հանգամանակից քննության առարկա է դարձել 1920թ. մարտի 25-ին: Այս անգամ քննարկման է դրվել արդեն բազմափուլա՝ «Ապագա հայկական պետության ձևավորման հանձնախմբի» (Commission on the Formation of a future Armenian State)⁴¹ երկրորդ զեկույցը: Ըստ էության, նոր զեկույցը Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի՝ Հայաստանին և Բաթումին վերաբերող հատվածների նախօրինակն էր: Հայաստանին վերաբերող հատվածը բաղկացած էր նախաբանից և 9 հոդվածից, իսկ Բաթումին վերաբերողը՝ 5 հոդվածից: Հայաստանին վերաբերող հատվածի առաջին հոդվածով Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը որպես ազատ և անկախ երկիր (as free and independent state): Երկրորդ հոդվածը բավականին հանգամանակից նկարագրում էր Հայաստանի և հարևան երկրների սահմանը, այդ թվում՝ 2.1 հոդվածը Թուրքիայի և Քրդստանի հետ, 2.2-ը՝ Պարսկաստանի, 2.3-ը՝ Ադրբեջանի, 2.4-ը՝ Վրաստանի, 2.5-ը՝ Բաթումի, 2.6-ը՝ Սև ծովի: Երրորդ հոդվածը հստակեցնում էր Հայաստանի և Թուրքիայի, ինչպես նաև Հայաստանի և Քրդստանի սահմանները տեղանշող հանձնախմբերի կազմը: Չորրորդ հոդվածը վերաբերում էր Հայաստանի և Վրաստանի, ինչպես նաև Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմաններին: Նշվում էր, որ նախ շահագրգիռ երկրները պիտի ուղղակի համաձայնությամբ որոշեն իրենց սահմանը: Եթե կողմերը դրան չեն հասնում Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագիրը ուժի մեջ մտնելուց հետո վեց ամսվա ընթացքում, ապա սահմանները պիտի որոշեն Մեծ տերությունները, որոնք էլ տեղերում պիտի իրականացնեն սահմանանշումը: Թեև սույն հոդվածը չի հստակեցնում այն սկզբունքները, որոնցով սահմանները որոշելիս առաջնորդվելու էին Մեծ տերությունները, այսուհանդերձ ակնհայտ է, որ այդ սկզբունքը լինելու էր նախորդ զեկույցի մեջ (24 փետրվարի, 1920թ.) ամրագրված «ազգագրական տվյալները» (ethnographical data):⁴²

Հինգերորդ հոդվածը սահմանանշում էր Հայաստանին սահմանակից Թուրքիայի այն տարածքը, որը ենթակա էր ապառազմականացման:

Վեցերորդ հոդվածը նկարագրում էր Լազիստանի սահմանները, որը պիտի տեղական ինքնավարություն (local autonomy) ունենար Հայաստանի կազմում:

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ DBFP, v. VII, Document № 71.4: Observations on the report of the Commission on the formation of a future Armenian State, p. 639.

⁴² W. Wilson, Arbitral Award, p. 102.

Յոթերորդ հոդվածը ամրագրում էր Հայաստանի պարտավորությունները փոքրամասնությունների շահերը երաշխավորելու ուղղությամբ:

Ութերորդ հոդվածը հստակեցնում էր Թուրքիայի արտաքին պարտքում Հայաստանի այն ֆինանսական պարտավորությունները, որոնք առաջանալու էին նախկին Թուրքիայի որոշակի տարածքը ստանալուց:

Իններորդ հոդվածը նախատեսում էր հետագայում առաջացած հարցերի քննարկումը նոր համաձայնագրերով:⁴³

Տևական քննարկումից հետո էական փոփոխություններ են մտցվել ներկայացված նախագծի մեջ: Կատարված ամենակարևոր փոփոխությունները վերաբերել են Լազիստանին և Բաթումի ազատ պետությանը: Որոշվել է չստեղծել Բաթումի ազատ պետություն (Free State of Batum), այլ միայն ազատ նավահանգիստ (free port): Բաթումը տալ Վրաստանին, իսկ Ճորոխի և Էմիր-խերի (Emir-Kheri) հովիտները՝ Հայաստանին:⁴⁴

Ըստ համաժողովի՝ դա մեծ զիջում էր Վրաստանին՝ այն հույսով, որ վերջինս դրա համար «բարեկամական պայմանավորվածության» (*amicable arrangement*) կգար Հայաստանի հետ: Նաև որոշվում է չստեղծել Լազիստանի ինքնավարություն, այլ այդ տարածքները ուղղակիորեն տալ Հայաստանին: Ինչհիմամբ էին պայմանավորված այս սկզբունքային փոփոխությունները: Ամենայն հավանականությամբ դա կարելի է բացատրել նախորդ օրը Միացյալ Նահանգների արտահայտած պաշտոնական դիրքորոշմամբ: Թեև ամերիկացիները պաշտոնապես ներկայացված չէին Լոնդոնի համաժողովում, այսուհանդերձ բավականին իրազեկ էին քննարկումներին և իրենց իրավասու էին համարում պարբերաբար կարծիք արտահայտել քննարկվող հարցերի շուրջ:

1920թ. մարտի 24-ին ԱՄՆ նորանշանակ⁴⁵ պետքարտուղար Բեյնբրիջ Քոլբին (Bainbridge Colby), ի պատասխան Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպանի՝ 12 մարտի 1920թ. գրության, նրա միջոցով նամակ էր հղել

Բեյնբրիջ Քոլբի [Bainbridge Colby] (1869 – 1950թթ.), ամերիկյան պետական և քաղաքական գործիչ, ԱՄՆ Առաջադիմական կուսակցության (United States Progressive Party) համահիմնադիրներից, ԱՄՆ պետքարտուղար (23 մարտի, 1920թ. – 4 մարտի, 1921թ.):

⁴³ DBFP, v. VII, Appendix I to Document № 71: Report of a Future Armenian State, pp. 642-649.

⁴⁴ DBFP, v. VII, Document № 71.4: op. cit., p. 640.

⁴⁵ Քոլբին ԱՄՆ պետքարտուղար էր նշանակվել մեկ օր առաջ՝ 1920թ. մարտի 23-ին:

Լոնդոնի համաժողովին, որում, ի մասնավորի, առարկություններ է հայտնել ապագա Հայաստանի վարչատարածքային կառուցվածքի և սահմանների վերաբերյալ: Արտահայտելով ԱՄՆ պաշտոնական տեսակետը Հայաստանի Հանրապետության սահմանների վերաբերյալ՝ նա գրել է.

«Նրա [Հայաստանի] սահմանները պիտի գծվեն այն ձևով, որպեսզի ճանաչվեն հայ ժողովրդի բոլոր օրինական պահանջները և, հատկապես, նրանց պիտի տրվի դյուրին և անխափան ելք դեպի ծով: Թեև տեղյակ չենք, թե ինչ նկարագրումներով է առաջնորդվել Գերագույն խորհուրդն իր որոշումը կայացնելիս, այսուհանդերձ գտնում ենք, որ Լազիստանի նկարմամբ հատուկ իրավունքները դժվար թե Հայաստանին ապահովեն նրա գոյության համար անհրաժեշտ ծովային ելքը: Հուսով ենք, որ հաշվի առնելով այն փաստը, որ Տրապիզոնը մշտապես ծովակայան է եղել Հայաստանի վրայով անցնող առևտրային ճանապարհների համար, ինչպես նաև պրն. Վենիզելոսը շրջանի հույների անունից արտահայտել է նրանց նախընտրությունն ավելի շուտ Հայաստանին միանալու, քան Թուրքիային, [Մեծ] տերությունները պարտաստական կլինեն Տրապիզոնը Հայաստանին հանձնելու»:⁴⁶

Էլեֆտերիոս Վենիզելոս (Eleftherios Kyriakou Venizelos) (1864–1936թթ.) հույն քաղաքական և պետական գործիչ, Հունաստանի թագավորության վարչապետ (1910-1933թթ. ընդհատումներով):

Վերոհիշյալ պաշտոնական գրավոր դիրքորոշումից դեռևս երկու շաբաթ առաջ՝ մարտի 9-ին,⁴⁷ Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպան Ժյուսերանը (Jusserand) հանդիպել էր ԱՄՆ պետքարտուղարի պաշտոնակատար Ֆրանկ Փոլքի (Frank Polk) հետ, ով հնչեցրել էր ամերիկյան տեսակետը Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ: Իր հեռագրի մեջ Ֆրանսիայի դեսպանն այն ձևակերպել էր հետևյալ կերպ.

«Նա շատ անորոշ էր այս հարցի առնչությամբ: Սակայն կարծում եմ, որ հնարավոր է, որ [ամերիկացիները] բացառեն Կիլիկիան և ներառեն Վանա լճի շրջակայքը, ինչպես նաև Տրապիզոնը և այդ նավահանգստից դեպի արևմուտք ընկած որոշ ծովեզերք»:⁴⁸

⁴⁶ W. Wilson, *Arbitral Award*, pp. 121-122.

⁴⁷ Ibid, p. 113.

⁴⁸ DBFP, v. VII, Document N° 60, Appendix 4: Paraphrase of Extract from Telegram from the British representative at Washington, dated March 11, 1920, p. 501.

Այսու, կարծում ենք, որ ամերիկյան բանավոր և գրավոր վերոշարադրյալ դիրքոշումն էր, որ Մեծ տերություններին ստիպել է լուրջ վերատեսության ենթարկել իրենց իսկ մոտեցումները, հատկապես Լազիստանի և Բաթումի հարցերում: Սույն քննարկման հաջորդ օրն իսկ՝ մարտի 26-ին, Բաթումի հարցը կրկին խնդրո առարկա է դարձել: Հարցը քննարկվել է երկու տեսանկյունից՝ Հայաստան-Բաթում սահմանի և Բաթումի կարգավիճակի: Առաջին մասով որոշվել է չեղյալ հայտարարել նախորդ օրվա զեկույցի նախաբանի վերջին պարբերությունը (որով Կարս-Արդահան-Բաթում ճանապարհի Արդահան-Բաթում հատվածը տրվում էր Վրաստանին) և Հայաստանի տնօրինմանը թողնել Կարս-Արդահան-Բաթում ճանապարհին ամբողջությամբ:⁴⁹ Այդ օրն ավելի երկարատև քննարկումների է արժանացել Բաթումի կարգավիճակի հարցը: Ֆրանսիայի պատվիրակությունը նշել է, որ եթե Բաթումն ուղղակիորեն տրվի վրացիներին, ապա «Հայաստանին երբեք թույլ չի տրվի անգամ մի մատնաչափ տեղ ունենալ այնտեղ» (*Armenia would never be allowed to have a finger in the place at all*):⁵⁰

Ֆրանսիական պատվիրակության ղեկավար Բերթելոն միաժամանակ ընդգծել է, որ «կասկած չկա, որ վրացիները պատրաստ են ստանձնելու ցանկացած պարտավորություն, որը մենք կխնդրենք, բայց միանգամայն պարզ է, որ նրանք երբեք հավատարիմ չեն լինի դրանց»: Ըստ այդմ՝ որոշվել է դիմել Ազգերի լիգայի խորհրդին, որպեսզի վերջինս ապրիլի առաջին շաբաթվա վերջին կայանալիք նիստի ժամանակ քննարկի Բաթումում միջդաշնակցային զինված ուժեր տեղակայելու հարցը:⁵¹

Հաջորդ օրը՝ մարտի 27-ին, ևս անդրադարձ է եղել Հայաստանին: Այս անգամ հարցը վերաբերել է Հայաստանի հետ կնքվելիք [ազգային] փոքրամասնությունների պայմանագրին (*Minorities Treaty with Armenia*):⁵² Քանի որ պայմանագիրը համարվել է լիովին պատրաստ՝ կողմերն ընդունել են այն ամբողջությամբ և որոշել ապրիլի 20-ին պայմանագրի մեկական օրինակ տալ նաև Հայաստանի պատվիրակությանը և թուրքերին:⁵³ Քանի որ պատրաստ էր նաև Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագիրը, ուստի Լոնդոնի համաժողովի՝ մարտի 29-ի նիստում որոշվում է հաջորդ համաժողովի ավարտին, որը նախատեսված էր հրավիրել Սան Ռեմոյում 1920թ. ապրիլի 19-23-ը, հրավիրել նաև թուրքերին և նրանց հանձնել խաղաղության պայմանագրի նախօրինակը: Դրանից հետո նախատեսվում էր 2-3 շաբաթ

⁴⁹ DBFP, v. VII, Document № 72.5: Preparation of peace with Turkey, p. 656.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

⁵² DBFP, v. VII, Appendix 2 to Document № 73: Memorandum for the Foreign Ministers and Ambassadors regarding Minorities Treaty with Armenia, pp. 662-663.

⁵³ DBFP, v. VII, Document №№ 73.2 & 73.3: Adoption of draft treaty regarding minorities in Armenia; &: Decision to accept draft clauses relative to judicial reform and capitulations in Turkey, p. 660.

հայտարարել ընդմիջում, ապա և Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագիրը ստորագրել մայիսի երկրորդ կեսին:⁵⁴

Այսպիսով, ամփոփելով Լոնդոնի համաժողովում Հայաստանի կարգավիճակի և սահմաններին վերաբերող հարցերի քննարկումները, կարող ենք դրանց զարգացման և նորափոփոխման (modifications) մասին անել հետևյալ եզրակացությունները.

- Համաժողովը միանշանակորեն հանդես է եկել Հայաստանը որպես անկախ երկիր տեսնելու օգտին: Ընդ որում՝ որպես պետականության «միջուկ» (nucleus) ընդունվել է Ռուսաստանի կայսրության հայաբնակ որոշ տարածքների վրա ստեղծված և արդեն իսկ de facto ճանաչված Հայաստանի Հանրապետությունը, որին պիտի միացվեին նախկին Օսմանյան կայսրության որոշ տարածքներ:

- Համաժողովը, հաշվի առնելով հայոց ջարդերից հետո ստեղծված ժողովրդագրական իրավիճակը, վերջնականապես հրաժարվել է Մեծ Հայաստանի (Սև ծովից Միջերկրական ծով) գաղափարից և որոշել է բավարարվել Փոքր Հայաստանի նախագծմամբ, որը պիտի ներառեր նախկին Ռուսական կայսրության հայաբնակ գավառները և նախկին Օսմանյան կայսրության Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգները: Հարավային Կովկասում Հայաստանի և Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջև սահմանների որոշման համար սկզբունքորեն հիմք է ընդունվել ազգագրական պատկերը:

- Համաժողովը հրաժարվել է Հայաստանի կազմում ինքնավար Լազիստան ստեղծելու նախնական գաղափարից և որոշել է այդ տարածքներն ուղղակիորեն տալ Հայաստանին: Ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների շահերը երաշխավորված տեսնելու համար համաժողովը որոշել է Հայաստանին պարտավորեցնել Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագիր ստորագրելիս միաժամանակ ստորագրել փոքրամասնությունների [պաշտպանության] պայմանագիր:

- Համաժողովը դեպի Սև ծով Հայաստանի ազատ և անարգել ելքն ապահովելու նպատակով, որը դիտարկվել է անհրաժեշտ նախահիմք կենսունակ պետություն ստեղծելու համար, որոշել է Տրապիզոն նավահանգստում Հայաստանին տալ արտոնյալ կարգավիճակ:

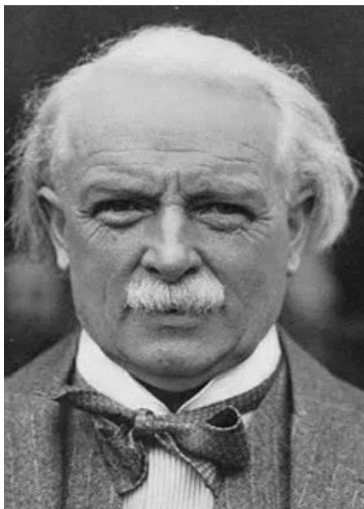
- Համաժողովը, սկսելով Բաթումի ազատ պետություն ստեղծելու գաղափարից, ի վերջո որոշել է բավարարվել Բաթումի ազատ նավահանգստի կարգավիճակով, իսկ հայ-վրացական սահման համարել Ճորոխ գետը: Մյուս հարվածներում որոշվել է սահմանն այնպես գծել, որ Կարս-Արդահան-Բաթում ճանապարհն ամբողջությամբ լինի Հայաստանի տարածքում:

⁵⁴ DBFP, v. VII, Document № 74.1: Consideration of the date of the next plenary session of the Supreme Council, p. 665.

ԳԼՈՒԽ Ե

Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի և սահմանների հարցը Սան Ռեմոյի համաժողովի ժամանակ (18 - 26 ապրիլի 1920թ.)

Սան Ռեմոյի համաժողովի (18-26 ապրիլի 1920թ.) հիմնական խնդիրը Լոնդոնի առաջին համաժողովի (12 փետրվարի - 10 ապրիլի 1920թ.) աշխատանքների ամփոփումն ու դրանք ավարտին հասցնելն էր, այդ թվում՝ Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի վերջնական պատրաստումը:⁵⁵ Սա այն պայմանագիրն էր, որը հետագայում, ըստ կնքման վայրի, առավելապես հայտնի է Սեւրի պայմանագրի (10 օգոստոսի 1920թ.) անվանումով: Սան Ռեմոյի համաժողովի հիմնական քաղաքական դերակատարներն են եղել Բրիտանական կայսրության, Ֆրանսիայի եւ Իտալիայի վարչապետերը, համապատասխանաբար՝ Դեյվիդ Լլոյդ Ջեորջը (David Lloyd George), Ալեքսանդր Միլերանը (Alexandre Millerand),

*Դեյվիդ Լլոյդ Ջեորջ [David Lloyd George], (1863 – 1945թթ.),
Բրիտանական կայսրության վարչապետ (1916-1922),
խորհրդարանի անդամ 1890-1945, Լիբերալ կուսակցության
առաջնորդ 1926-1931:*

*Ալեքսանդր Միլերան [Étienne Alexandre Millerand] (1859 –
1943թթ.) - ֆրանսիացի պետական և քաղաքական գործիչ,
Ֆրանսիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար
(1920թ.), Ֆրանսիայի նախագահ (1920 – 1924թթ.):*

⁵⁵ Documents on British Foreign Policy 1919-1939» (ed. by R. Butler, J. Bury), First Series, v. VIII, London, 1958, p. III [հետայսու՝ DBFP].

Ֆրանչեսկո Նիտտին (Francesco Nitti) [տես էջ 72] եւ Փարիզում Ճապոնիայի դեսպան Կեյշիրո Մացոին (Keishiro Matsui):

*Կեյշիրո Մացուի [Keishirō Matsui] (1868 – 1946թթ.)
ճապոնացի դիվանագետ, Ճապոնիայի դեսպանը
Ֆրանսիայում (1918 -1924թթ.), արտաքին գործերի
նախարար (1924թ.)*

Ի տարբերություն նախորդ՝ Լոնդոնի համաժողովի, ԱՄՆ պաշտոնական ներկայացուցիչը՝ Հոունում Միացյալ Նահանգների դեսպան Ռոբերտ Ջոնսոնը (Robert Underwood Johnson), որոշակի մասնակցություն է ունեցել նշյալ համաժողովին: Նա որպես դիտորդ ներկա է եղել հանդիպումներից հինգին՝ 24-26 ապրիլի 1920թ.:

Սան Ռեմոյի համաժողովի առաջին օրը՝ 18-ը ապրիլի 1920թ., հաստատվել է համաժողովի աշխատակարգը: Որոշվել է քննարկվելիք հարցերի հետեւյալ հերթականությունը՝ Թուրքիային, Գերմանիային, Ռուսաստանին եւ Ադրիատիկին աղերսվող հարցեր:⁵⁶ Ըստ այդմ, Հայաստանի սահմաններին առնչվող հարցերը՝ որպես Թուրքիայի ապագայի հետ շաղկապված խնդիրներ, Սան Ռեմոյի համաժողովում առաջին անգամ քննարկվել են 1920թ. ապրիլի 19-ի նիստի ժամանակ, երբ քննարկվել է Միացյալ Նահանգների պետքարտուղար Բեյնբրիջ Բոլբի (Bainbridge Colby) 24 մարտի 1920թ. թվակիր գրության⁵⁷ պատասխանը:⁵⁸ Թեեւ նշյալ գրությունը Վաշինգտոնում

*Ռոբերտ Անդերվուդ Ջոնսոն [Robert Underwood Johnson]
(1853 – 1937թթ.) – ամերիկյան գրող, դիվանագետ, ԱՄՆ
դեսպան Իտալիայում 1920-1921թթ., ԱՄՆ ներկայացուցիչը
Ազգերի լիգայի խորհրդի Սան Ռեմոյի համաժողովի
ժամանակ (որպես դիտորդ):*

⁵⁶ DBFP, v. VIII: Document No 1.5: Order of business, p. 3.

⁵⁷ Գրության ամբողջական տեքստը տպագրվել է հետեւյալ գրքերում. «Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson: Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia», Washington, November 22, 1920, Appendix I, No 4 (prepared by Ara Papian). Yerevan, 2011, Document: Bainbridge Colby to J.J.Jusserand, March 24, 1920, էջ 118-124. [հետապնւ՝ W. Wilson, Arbitral Award], Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920, v. III, Washington, 1936, «Document: The Secretary of State to the French Ambassador», Washington, March 24, 1920, pp. 750-753 [հետապնւ՝ FRUS].

⁵⁸ DBFP, v. VIII, Document No 4.1: Preparation of peace with Turkey: discussion of President Wilson's note of March 24, 1920, p. 20.

Բրիտանիայի դեսպանատնից վերջինիս արտգործնախարարություն էր հեռագրվել դեռեւս մարտի 26-ին,⁵⁹ այսուհանդերձ այն պաշտոնական քննարկման չէր դրվել, հետեւաբար չէր պատրաստվել նաեւ դրա վերջնական պատասխանը: Պետքարտուղար Քուլբիի հիշյալ գրությունը վերաբերում էր Օսմանյան կայսրությանն առնչվող բազում հարցերի, այդ թվում նաեւ՝ Հայաստանի կարգավիճակին եւ սահմաններին: Համաժողովն իր պատասխան գրության մեջ կետ առ կետ անդրադարձել է այդ հարցերին եւ տվել դրանց վերաբերյալ իր դիրքորոշումը:

Հայաստանին վերաբերող դիրքորոշումը ամփոփված է գրության յոթերորդ կետում: Այդտեղ նշվում է, որ համաժողովը լիովին կիսում է ԱՄՆ շահագրգռությունը՝ Հայաստանին հատկացնել բավարար տարածք: Միեւնույն ժամանակ առանձնանշվում է, որ Հայաստանին հատկացվելիք տարածքների մի մասը դեռեւս գտնվում է թուրքական ռազմակալության ներքո, իսկ Տրապիզոն-Երզնկա տարածաշրջանի ընդգրկումը Հայաստանի սահմաններում համարում է խնդրահարույց հենց Հայաստանի շահերի տեսանկյունից, քանի որ այդ շրջանն այլեւս չունի հայ բնակչություն: Գիտակցելով ծովային ելքի կարեւորությունը Հայաստանի համար՝ որպէս այլընտրանք առաջարկվում է հետեւյալ լուծումը. Հայաստանին տրամադրել անարգել ելք Բաթում ազատ նավահանգստով, Հայաստանի կազմում ներառել Սարմենեհ (Sarmeneh) եւ Օֆ (Of) նավահանգիստները, Հայաստանին շնորհել Տրապիզոն նավահանգստից ազատ օգտվելու իրավունք:

Վերջինս Երզնկայի հետ միասին ենթակա էր լիակատար ապառազմականացման: Համաժողովն իր գրության մեջ նաեւ իրազեկում է, որ դիմել է Ազգերի լիգային, եւ ստացած հուսադրող պատասխանը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ փոխգործակցությունը հնարավորություն կտա հաղթահարելու վերոհիշյալ ծրագրերի իրականացման ճանապարհին առկա բոլոր խոչընդոտները:⁶⁰

Նույն օրը՝ ապրիլի 19-ին, քննարկվել է մի հարց եւս, որը վերաբերում էր նաեւ Հայաստանի սահմանին: Դա Քրդստանի հարցն էր: Գերագույն խորհուրդը որոշում է ստեղծել հանձնախումբ՝ Բրիտանական կայսրության, Ֆրանսիայի եւ Իտալիայի մեկական ներկայացուցչի մասնակցությամբ, որը Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագիրը ուժի մեջ մտնելուց հետո՝ վեց ամսվա ընթացքում, կնախապատրաստի Քրդական ինքնավարության կառուցվածքը: Այդ միավորի սահմանների համար տրվում են խիստ անորոշ բնութագրիչներ՝ Եփրատից արեւելք, Հայաստանից հարավ, Սիրիայից եւ Միջագետքից հյուսիս: Այսպիսով, առաջին

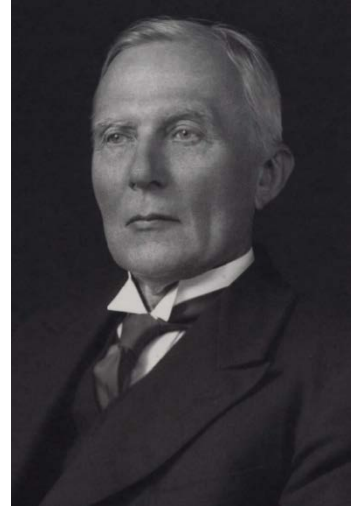
⁵⁹ DBFP, v. VII, Document No 75.3: Consideration of President Wilson's note on Turkey, n. 1, March 30, 1920, p. 679.

⁶⁰ DBFP, v. VIII, Document No 4, Appendix 2: Draft answer to American note, April 19, 1920, p. 33.

անգամ Քրդական ինքնավարության, իսկ ըստ նախատեսածի՝ հետագայում նաեւ պետության, հյուսիսային սահմանն ուղղակիորեն կախման մեջ է դրվում Հայաստանի հարավային սահմանի որոշումից:⁶¹

Հաջորդ օրը՝ 1920թ. ապրիլի 20-ին, Սան Ռեմոյի համաժողովը քննության առարկա է դարձնում Ազգերի լիգայի խորհրդի⁶² 11.04.1920թ. հուշագիրը, որը պատասխան էր Գերագույն խորհրդի 12.03.1920 թ. գրության: Այս գրությամբ Գերագույն խորհուրդը Ազգերի լիգայի խորհրդից խնդրել էր, որ Ազգերի լիգան ստանձնի Հայաստանի հովանավորությունը:⁶³

Հերբերտ Ալբերտ Ֆիշերը [Herbert Albert Laurens Fisher] (1865 – 1940թթ.) պատմաբան, Բրիտանիայի խորհրդարանի անդամ (1916-1926), Բրիտանական կայսրության կրթության նախարար (1916-1922թթ.), Օքսֆորդի համալսարանի Նյու Քոլեջի ռեկտոր (1926-1940):

Նշյալ հարցը Ազգերի լիգայի խորհրդի ուշադրությանն է ներկայացնում Բրիտանական կայսրության ներկայացուցիչ Հերբերտ Ալբերտ Ֆիշերը (Herbert Albert Fisher) իր «Հայաստանի ապագա կարգավիճակը» (*The Future Status of Armenia*) զեկույցի մեջ, որտեղ մասնավորապես ասված է.

«Ազգերի լիգայի խորհուրդն այն կարծիքին է, որ ազատ, ապահով եւ անկախ հիմքի վրա Հայաստանի պետականության սրբեղծումն այն խնդրո առարկան է, որ կստանա, եւ որն արժանի է ստանալու ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի լուսավորյալ մտքի համակրանքն ու աջակցությունը: Հնամենի հայ ազգի վերջերս ապրած աղետները լայնորեն հայտնի են: Դրանք իրենց ընդգրկումով եւ դաժանությամբ գերազանցեցին այս մոլորակի վրա մարդկության պատմության մեջ բոլոր հիշատակվածները, եւ եթե հնարավոր չլինի միջոցներ ի հայտ բերել պաշտպանելու համար այս դժբախտ ժողովրդին վերջերս ապրած արհավիրքների

⁶¹ DBFP, v. VIII, Document No 5, Appendix 5: Revised Draft Articles as to Kurdistan, April 19, 1920, pp. 44-45:

⁶² Ազգերի լիգայի չորրորդ նստաշրջանը գումարվել է Փարիզում 1920 թ. ապրիլի 9-11-ը: Ներկա են եղել հետեւյալ երկրների՝ Ֆրանսիա, Բելգիա, Բրազիլիա, Բրիտանական կայսրություն, Հունաստան, Իտալիա, Ճապոնիա եւ Իսպանիա, ներկայացուցիչները (տե՛ս «Procès-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations», «League of Nations Official Journal», No 3, April-May 1920, pp. 80-81):

⁶³ DBFP, v. VII, Document No 58.2 & n. 4: Decision to invite the Council League on Nations to be responsible for the future protection of Armenia, March 12, 1920, pp. 477-479:

կրկնությունից, ուրեմն դա հայրանիշը կլինի այն բանի, որ քաղաքակրթության պաշարները տեղափոխված են»։⁶⁴

Բրիտանացի դիվանագետը նշում է նաեւ, որ վերոհիշյալ արհավիրքներին վերջ տալու լավագույն ձեւը «Ազգերի լիգայի հովանու ներքո Հայաստանի մանդատի ընդունումն է որեւէ քաղաքակրթ երկրի կողմից»։⁶⁵ Ըստ այդմ՝ Ազգերի լիգայի խորհուրդը, քննության ենթարկելով Հայաստանի հարցը եւ շեշտելով, որ «Հայկական պետության հաստատումը՝ ապահովության եւ անկախության հիմքերի վրա, մարդկության պարտավորությունն է»,⁶⁶ միեւնոյն ժամանակ իր հուշագրում նշում է, որ Ազգերի լիգան ուղղակիորեն չի կարող ստանձնել Հայաստանի մանդատը, քանզի Ազգերի լիգայի կանոնադրության (Covenant League of Nations) 22-րդ հոդվածն ունի հստակ կանոնակարգված սահմանափակում այդ հարցում։ Մասնավորապես.

«Նա [Ազգերի լիգայի խորհուրդը] չի կարող անտեսել այն փաստը, որ 22-րդ հոդվածի մեջ առկա պայմանները Ազգերի լիգային չեն ընձեռում ինքնուրույնաբար մանդատ ստանձնելու եւ իրականացնելու հնարավորություն»։⁶⁷

Ըստ նշյալ հոդվածի երկրորդ կետի՝ խնամակալությունը (tutelage) պիտի հանձնվի «առաջադեմ երկրներին» (*advanced nations*), որոնք էլ պիտի իրականացնեն

Covenant League of Nations, Article # 22.

To those colonies and territories which as a consequence of the late war have ceased to be under the sovereignty of the States which formerly governed them and which are inhabited by peoples not yet able to stand by themselves under the strenuous conditions of the modern world, there should be applied the principle that the well-being and development of such peoples form a sacred trust of civilization and that securities for the performance of this trust should be embodied in this Covenant.

(...)

Certain communities formerly belonging to the Turkish Empire have reached a stage of development where their existence as independent nations can be provisionally recognized subject to the rendering of administrative advice and assistance by a Mandatory until such time as they are able to stand alone.

⁶⁴ H. A. Fisher, The Future Status of Armenia, April 11, 1920, League of Nations Official Journal, No 3, April-May 1920, p. 81:

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Future Status of Armenia, Memorandum agreed to by the Council of the League of Nations, meeting in Paris, on 11th April, 1920. League of Nations Official Journal, No 3, April-May 1920, p. 85 [հետայսու՝ Memorandum]: Տե՛ս նաեւ՝ The National Archives, UK, Catalogue Reference: CAB/24/104, Document: Future Status of Armenia, Memorandum agreed by the Council of the League of the Nations, Paris, April 11th, 1920.

⁶⁷ «Memorandum», op. cit. 86.

այս հանձնառությունը «որպես խնամարարներ Ազգերի լիգայի անունից»⁶⁸ (*as Mandatories on behalf of the League*):

Վերոհիշյալ հուշագրի մեջ Ազգերի լիգայի խորհուրդն առանձնանշում է մի քանի կետ եւ փորձում տալ կամ ստանալ պարզաբանումներ:

1. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը զգալի դրամական միջոցների կարիք պիտի ունենա երկրի կենսագործունեությունն ապահովելու համար: Քանի որ չկա մի երկիր, որն առանձին ի վիճակի եւ պատրաստակամ է դա անելու, խորհուրդն իր մտադրությունն է հայտնում դիմելու Ազգերի լիգայի համաժողովին (Assembly), որպեսզի նման միասնական վարկ ապահովվի Ազգերի լիգայի անդամ բոլոր երկրներից:

2. Քանի որ Հայաստանի Հանրապետության տարածքի մի զգալի մասը գտնվում է թուրքական բանակի ռազմակալման ներքո, եւ Ազգերի լիգան չունի զինված ուժեր, Ազգերի լիգայի խորհուրդն ուզում է իմանալ՝ արդյո՞ք Դաշնակից երկրները պատրաստ են հարկ եղած դեպքում ուժի միջոցով ապահովելու այդ տարածքների վերահաստատումը Հայաստանին:

3. Հաշվի առնելով, որ Հայաստանի՝ դեպի ծով ազատ ելք ունենալու հարցը կարելի է ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ հնարավոր հովանավոր երկրի համար՝ փոխադարձ անխափան հարաբերությունների տեսանկյունից, Ազգերի լիգայի խորհուրդն ուզում է իմանալ՝ ի՞նչ լուծումներ են նախանշված դրա համար խաղաղության պայմանագրի մեջ: Մասնավորապես՝ Բաթումի հարցով:

4. Ընդունելով, որ Հայկական հարցի լավագույն լուծումը կլինի քաղաքակիրթ որեւէ տերության կողմից Հայաստանի մանդատի ստանձնումը, այսուհանդերձ Ազգերի լիգայի խորհուրդը չի բացառում, որ նման երկիր չգտնվի: Ազգերի լիգայի խորհուրդն իր պատրաստակամությունն է հայտնում այդ դեպքում շարունակել քննարկումները Գերագույն խորհրդի հետ՝ Հայաստանի հովանավորության այլ լուծումներ միասնաբար գտնելու համար:⁶⁹

Ազգերի լիգայի հուշագրի շուրջ ծավալվել է մտքերի բախում: Ֆրանսիայի երկայացուցիչ Միլերանը եւ Իտալիայի ներկայացուցիչ Նիտտին նշել են, որ ներկա իրավիճակում իրենց երկրներն ի վիճակի չեն Հայաստանին ցուցաբերելու դրամական կամ ռազմական օգնություն: Լորդ Քերզոնը ներկաներին հիշեցրել է, որ Հայաստանի ազատագրման գաղափարը ամենահաճախ հնչած մտքերից է եղել, այն հռչակվել է

⁶⁸ Article 22, The Covenant of the League of Nations, League of Nations Official Journal, No 1, February, 1920, p. 9, տե՛ս նաեւ՝ Article 22, Treaty of Versailles, The Treaties of Peace, 1919-1923 (ed. by Lawrence Martin), New York, 1924, p. 19.

⁶⁹ «Memorandum», op. cit., pp. 86-87.

եւ՝ Ֆրանսիայի, եւ՝ Մեծ Բրիտանիայի, եւ՝ նախագահ Վիլսոնի կողմից: Հետեւաբար «նրանք չեն կարող իրենց ձեռքերը լվանալ այս խնդրից»:⁷⁰ Միեւնույն ժամանակ, բրիտանական արտգործնախարարը շեշտել է, որ ռազմական օգնություն չի նշանակում միայն զորքերի առաքում. տվյալ դեպքում առավելաբար պահանջվում են սպաներ եւ զինամթերք: Քննարկման վերջում ընդունվել է որոշում՝ հարցը փոխանցել ռազմական խորհրդականներին ավելի հանգամանալից եւ մասնագիտական հաշվարկ ստանալու համար:⁷¹

Հայաստանի սահմանների հարցը հաջորդ անգամ քննության առարկա է դարձել 1920թ. ապրիլի 22-ին, երբ վերստին արժարծվել է Թուրքիայի սահմանների հարցը երկու տեսանկյունից՝ հույն-թուրքական եւ հայ-թուրքական: Անհամեմատ բարդ է համարվել երկրորդը, քանի որ Հայաստանը «մի կողմում ունի ադրբեջանցիներին, որոնք կիսաքաղաքակիրթ են (*half civilized*), մյուս կողմում ունի անապոլիացիներին, իսկ մյուս կողմում՝ քրդերին»:⁷²

Հատկապես բարդագույն հարց է համարվել Էրզրումի խնդիրը, որով էլ մեծապես պայմանավորված էր հայ-թուրքական սահմանը: Քննության մասնակիցները գտել են, որ թեեւ պատերազմից առաջ էլ հայերը քաղաքում մեծամասնություն չեն կազմել, այսուհանդերձ այն պիտի տրվի Հայաստանին: Բերվել է մի քանի հիմնավորում: Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Բերթելոն իր ելույթում նշել է.

«Հաշվի առնելով, որ քաղաքում եղել է զգալի հայկական համայնք, եւ որը ոչնչացվել է՝ այն ամբողջովին տիրելու համար, ուստի բարոյական տեսանկյունից ճիշտ է քաղաքը Հայաստանին հանձնելը»:

Նա ընդգծել է քաղաքի ռազմական նշանակությունը՝ նշելով, որ եթե Էրզրում քաղաքն իր հզոր ամրություններով մնա թուրքերի ձեռքում, ապա դա ոչ միայն լուրջ վտանգ կլինի Հայաստանի համար, այլեւ թուրքերին հնարավորություն կտա Հայաստանը կտրել ծովից:

«Ինչ պիտի անի նա [Հայաստանն] առանց ծովի»,⁷³ հարց է հնչեցրել Ֆրանսիայի ներկայացուցիչը: Բրիտանական կայսրությունից Լորդ Քերզոնը, պաշտպանելով ֆրանսիացի իր գործընկերոջ տեսակետը, հիշեցրել է Լոնդոնի համաժողովի Հայաստանի սահմանները որոշող հատուկ հանձնախմբի տեսակետը,

⁷⁰ DBFP, v. VIII, Document No 6.2: Discussion of the memo of April 11 from the Council of the League of Nations concerning Armenia, April 20, 1920, p. 49.

⁷¹ Ibid., p. 50.

⁷² DBFP, v. VIII, Document No 11.2: Frontiers of Turkey, question of ceding Erzerum to Armenia, April 22, 1920, p. 108.

⁷³ Ibid., p. 109.

այն է՝ Էրզրումը պիտի տրվի Հայաստանին:⁷⁴ Նա նաեւ նշել է, որ համաժողովն ընդունել է այդ առաջարկը՝ լիովին գիտակցելով բոլոր դժվարությունները, այդ թվում նաեւ՝ ժողովրդագրական: Ըստ Քերզոնի՝ թեւէ Էրզրումի շրջանում հայերը պատերազմից առաջ եղել են 160 հազար, իսկ թուրքերը (մուսուլմանները)՝ 360 հազար, սակայն պետք է հաշվի առնել, որ.

«հայ բնակչությունը մեծապես կրճատվել է երկարատեւ տարիների ընթացքում իրականացված մի շարք ջարդերի հետեւանքով»⁷⁵ (The Armenian population, however, had been greatly reduced by a series of massacres extending over a great many years):

Այստեղ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ հնչեցված թվերը մեծապես խարսխված էին թուրքական պաշտոնական տվյալների վրա, որոնք խիստ աչառու էին: Նույն համաժողովում հայկական պատվիրակությունը ներկայացնում է այլ տվյալներ: Ըստ Ավետիս Ահարոնյանի 1920թ. ապրիլի 21-ին ներկայացրած թվերի՝ Էրզրումի վիլայեթում Առաջին աշխարհամարտից առաջ ապրել է 240 հազար թուրք եւ 227 հազար հայ: Ընդ որում, թուրքերի թվի մեջ հաշվառված են եղել նաեւ թուրքական Չորրորդ բանակը՝ 40 հազար մարդ, եւ դրսեկ պաշտոնյաներ՝ 10 հազար մարդ:⁷⁶ Ընդհանրապես, թուրքական վիճակագրությունը երբեւէ չի տարբերակել մուսուլմաններին ըստ ազգային պատկանելության, հետեւաբար գրեթե միշտ բոլոր մուսուլմանները ներկայացվել են որպես թուրքեր: Ժամանակակից գիտնականները Էրզրումի վիլայեթի հայերի թիվը 1914թ. հաշվում են 215 հազար:⁷⁷

Քանի որ համաժողովը Էրզրումի խնդրում միասնական որոշման չի կարողացել հանգել, ուստի նպատակահարմար է գտել լսել նաեւ հայկական ներկայացուցիչներին: Ըստ այդմ, 1920թ. ապրիլի 22-ի հետկեսօրյա նիստին մասնակցելու համար հրավիրվել է Պողոս Նուբար փաշան: Նրան տրված հարցերը եղել են հետեւյալ բնույթի. արդյո՞ք Հայաստանն ուզում է, որ Էրզրումն ընդգրկվի Հայաստանի կազմում, պատրա՞ստ է Հայաստանն այն ինքնուրույնաբար ազատագրել եւ պահել, ինչպես նաեւ՝ պաշտպանել Հայաստանի սահմանները: Պողոս Նուբարի պատասխանները նշյալ

⁷⁴ Լոնդոնի համաժողովի նշյալ հանձնախմբի ամփոփումն ու ամփոփիչ փաստաթղթերը տե՛ս DBFP, v. VII, Document No 34.2, Decisions concerning Armenia, Feb. 27, 1920, էջ 280-285, Document No 71, Appendix 1, Report of a Future Armenian State, էջ 642-648, նաեւ՝ W. Wilson, Arbitral Award, Appendix I, Number 2, Document: Report and Proposals of the Commission for the Delimitation of the Boundaries of Armenia, Feb. 24, 1920, pp. 98-112.

⁷⁵ DBFP, v. VIII, Document No 11.2, op. cit., p. 110.

⁷⁶ Av. Aharonian, From Sardarapat to Sevres and Lausanne, Part V, The Armenian Review, Dec., 1963, p. 45.

⁷⁷ Robert H. Hewsen, Armenia, A Historical Atlas, Chicago, 2001, p. 238.

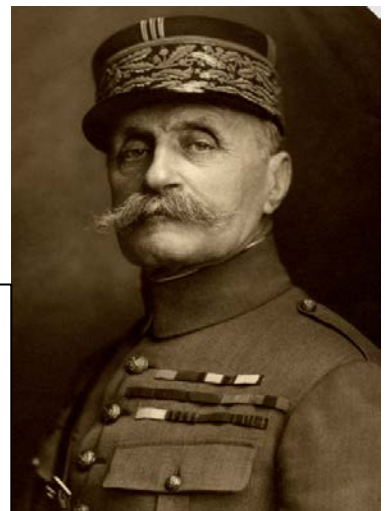
հարցերին եղել են դրական՝ պայմանով, որ Հայաստանը աջակցություն ստանա ռազմամթերքով եւ զինսարքավորումներով: Ըստ նրա՝ այդ դեպքում Հայաստանն արդեն ի վիճակի կլիներ իր ունեցած 15-հազարանոց բանակին ավելացնել եւս 40 հազարը:⁷⁸

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 23-ին, Էրզրումի հարցով հանդիպման է հրավիրվել Ավետիս Ահարոնյանը: Թեեւ նրա պատասխաններն ավելի զգուշավոր են եղել, այդուհանդերձ նա եւս գտել է, որ համապատասխան աջակցության դեպքում հայերը «*առաջիկա երկու-երեք ամսվա ընթացքում*»⁷⁹ կարող են ունենալ ոչ պակաս, քան 40-հազարանոց բանակ: Նա նաեւ ընդգծել է. «*Ով իշխի Էրզրումի վրա, նա իր տիրապետությունը կտարածի ոչ միայն ողջ նահանգի, այլեւ փաստացի ողջ Հայաստանի վրա*»:⁸⁰

Շատ հետաքրքրական է, որ լուռ պայքար է ծավալվել Էրզրումի ճակատագրի շուրջ: Ահարոնյանն իր հուշերում վկայում է, որ ելույթից առաջ իրեն է մոտեցել Բերթելոն եւ ասել, որ ինքն ու Քերզոնը կողմ են Էրզրումը Հայաստանին տալուն, իսկ Լլոյդ Ջորջն ու Նիտտին դեմ են: Նույն ժամանակ Հունաստանի վարչապետ Վենիզելոսը Ահարոնյանին խորհուրդ է տվել «*դաշնակիցներից իզուր օգնություն չխնդրել, քանի որ դա բավական կլինի զրկվելու Էրզրումից*», այլ, անկախ ամեն ինչից, պնդել, որ հայերը կարող են գրավել Էրզրումը սեփական ուժերով: Ըստ նրա, հայերը «*նախ պետք է ստանան դա անելու իրավունքը, իսկ փաստացի գրավումը կարող է հետաձգվել*»:⁸¹

Պողոս Նուբար փաշային եւ Ահարոնյանին լսելուց հետո համաժողովը կարծիք է հարցրել ռազմական հարցերով գլխավոր խորհրդական մարշալ Ֆոշից:

Վերջինս Էրզրումի գրավումը համարել է հայերի համար ծանրագույն խնդիր, քանի որ այնտեղ առկա է ծանր հրետանի, լավ մարզված եւ ամեն անհրաժեշտով

Ֆերդինանդ Ֆոշ [Ferdinand Foch] (1851 – 1929թթ.)
Ֆրանսիացի մարշալ, Ֆրանսիայի ակադեմիայի (Académie Française) անդամ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևմտյան ռազմաճակատի Դաշնակից ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատար (1918-1920):

⁷⁸ DBFP, v. VIII, Document No 11.2: op. cit., Opinion of Boghos Nubar Pasha concerning Armenian frontiers, p. 117.

⁷⁹ DBFP, v. VIII, Document No 12.1: Opinion of M. Aharonian concerning Armenian frontiers, April 23, 1920, p. 120.

⁸⁰ Ibid., p. 121.

⁸¹ Av. Aharonian, op. cit., pp. 43-44.

հագեցված կայազոր:⁸² Էրզրումի, այն է՝ Հայաստանի արեւմտյան սահմանի հարցի քննարկումը շարունակվել է ապրիլի 23-ի երկրորդ նիստի ժամանակ: Բերթելոն կտրուկ հայտարարել է, որ «*ոչ մի Հայաստան չի կարող գոյություն ունենալ առանց Էրզրումի: Էրզրումն այդ երկրի կենտրոնն է, նրա բոլոր ճանապարհների հանգույցը*»:⁸³

Ծավալված քննարկումները դարձյալ չեն բերել միասնական դիրքորոշման: Հենց այդ ժամանակ էլ առաջին անգամ Լյոյդ Ջորջը հնչեցրել է հայ-թուրքական սահմանի հարցով ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնին դիմելու գաղափարը: Նա նաեւ առաջարկել է Վիլսոնին տեղեկացնել, որ Հայաստանի սահմանների հարցը կախված կլինի Միացյալ Նահանգների՝ այդ հարցում ստանձնելիք պատասխանատվությունից:⁸⁴ Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 24-ին, հարցի քննարկումը շարունակվել է, եւ Միացյալ Նահանգներին դիմելու հարցն ավելի հստակ ձեւակերպում է ստացել: Ֆրանսիայի վարչապետ Ալեքսանդր Միլերանն առաջարկել է հարցը բաժանել երկու մասի եւ երկու խնդրով դիմել ամերիկացիներին.

1. Նախագահ Վիլսոնին առաջարկել, որ Միացյալ Նահանգները ստանձնի Հայաստանի մանդատը: Եթե այո, ապա հարցը կարելի է լուծված համարել:

2. Եթե ոչ, ապա խնդրել, որ հանդես գա իրավարարությամբ եւ ասի՝ արդյո՞ք Էրզրումը պիտի չեզոք կարգավիճակ ստանա, թե՞ պիտի Հայաստանի մաս կազմի: Լյոյդ Ջորջը լիովին պաշտպանել է Միլերանի առաջարկը:⁸⁵

Նույն օրվա երկրորդ նիստում շարունակվել են քննարկումները Հայաստանի կարգավիճակի եւ հայ-թուրքական սահմանի մասին: Իտալիայի վարչապետ Նիտտին նույնպես միացել է Վիլսոնին դիմելու առաջարկին: Ունենալով երեք Մեծ տերությունների վարչապետների հավանությունը՝ Լյոյդ Ջորջը արել է մի կարեւոր հայտարարություն, որով հաստատել է, որ Վիլսոնի իրավարար վճիռը բոլորի համար պիտի ունենա կատարման պարտադիր բնույթ.

«Ինչպիսին էլ լինի Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահի որոշումը, այսինքն՝ կորոշի [խնդրո առարկա] տարածքն ամբողջությամբ կամ մասամբ Հայաստանին կամ Թուրքիային տալ, կամ կունենա Հայաստանը ելք դեպի ծով, թե ոչ, այն [որոշումը] պիտի ընդունվի ինչպես Դաշնակից տերությունների, այնպես էլ Թուրքիայի կողմից»:⁸⁶

⁸² DBFP, v. VIII, Document No 12.1, op. cit., p. 122:

⁸³ DBFP, v. VIII, Document No 13.3: Future discussion on Armenian frontiers, April 23, 1920, p. 138.

⁸⁴ Ibid., p. 140.

⁸⁵ DBFP, v. VIII, Document No 14.3: Agreement to appeal to the United States of America to assume the Armenian Mandate or to define Armenian boundaries, April 24, 1920, p. 145.

⁸⁶ DBFP, v. VIII, Document No 15.1: Appeal to United States of America to assume Armenian mandate or to define Armenian boundaries, April 24, 1920, p. 157.

Իր գործընկերների կողմից չստանալով որեւէ առարկություն՝ Բրիտանական կայսրության վարչապետը պատրաստակամություն է հայտնել ձեռակերպել առաջարկը Վիլսոնին:⁸⁷

Դրանից հետո նիստը վարող Նիտտին ժողովասենյակ է հրավիրել Հռոմում ԱՄՆ դեսպան Ռոբերտ Ջոնսոնին (Robert Johnson), ով եկել էր դիտորդի կարգավիճակով ներկա գտնվելու օրվա քննարկումներին: Նիտտին, լավատեղյակ լինելով, որ ամերիկացիներին այդ քննարկումներից ամենից շատ հետաքրքրում է Հայաստանի ճակատագիրը, Ջոնսոնին իրազեկել է, որ Գերագույն խորհուրդը Հայաստանի վերաբերյալ եկել է վերջնական որոշման, եւ հարցը պիտի հղվի նախագահ Վիլսոնին՝ որպես իրավարարի:⁸⁸ Նույն օրը՝ երեկոյան, դեսպան Ջոնսոնը այդ մասին հեռագրել է պետքարտուղար Քուլբրին:⁸⁹

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 25-ին, համաժողովի նախագահ Նիտտին քննարկման է դրել բրիտանական պատվիրակության կողմից պատրաստված եւ ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնին հղվելիք Հայաստանի կարգավիճակի ու սահմանների մասին գրության անգլերեն եւ ֆրանսերեն տարբերակները.

1. «Դիմել նախագահ Վիլսոնին առ այն, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները ստանձնի Հայաստանի մանդատը այն սահմաններում, որը ձեռակերպված է Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի նախօրինակի առաջին տրակտատի տարրերը մասի հինգերորդ բաժնում:⁹⁰

2. Եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները պատրաստված չլինի ստանձնելու մանդատը, ապա պետք է խնդրել Միացյալ Նահանգների նախագահին, որ իրավարարությամբ որոշի Հայաստանի սահմանները, ինչպես ձեռակերպված է ներքո նախօրինակ հոդվածի մեջ:

3. Հայաստանի մասին հոդվածը պետք է ներառվի Խաղաղության պայմանագրի մեջ հետևյալ բովանդակությամբ.

Թուրքիան եւ Հայաստանը, ինչպես նաեւ մյուս պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են Միացյալ Նահանգների նախագահի իրավարարությանը հղել Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ սահմանի հարցը՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի նահանգներում, եւ ընդունել նրա որոշումն անմիջապես, ինչպես նաեւ բոլոր այն պայմանները, որոնք նա տեղին կնկարի Հայաստանի անկախ պետությանը դեպի ծով ելք տալու համար: Մինչեւ իրավարար վճիռը Թուրքիայի եւ Հայաստանի

⁸⁷ Ibid., p. 158.

⁸⁸ DBFP, v. VIII, Document No 15.2: Arrival at conference of American observer, April 24, 1920, p. 161.

⁸⁹ W. Wilson, Arbitral Award, Appendix 1, Number 6, Document: Johnson to Colby, San Remo, 24 April, 1920, p. 126:

⁹⁰ Հիշյալ սահմանի նկարագրությունը տե՛ս DBFP, v. VII, Document No 71, Appendix I: Report on Formation of a Future Armenian State, March 24, 1920, pp. 642-649.

սահմանները պիտի մնան ինչպես ներկայումս է: Հայաստանի սահմանները հյուսիսում եւ արեւելքում, այն է՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ, պիտի որոշվեն Գերագույն խորհրդի կողմից Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ սահմանը որոշելու հետ միաժամանակ, եթե սույն հարցի շուրջ ծախողվի ինքնակամ համաձայնությունը կովկասյան երեք պետությունների միջեւ:

4. Որ պայմանագրի տեքստը պատրաստող հանձնախումբը, անհրաժեշտության դեպքում խորհրդակցելով համաժողովի այլ հանձնաժողովների հետ, համապատասխան փոփոխությունների կենթարկի պայմանագրի երրորդ մասի հինգերորդ բաժինը, ինչպես նաեւ պայմանագրում կանի դրանցից բխող մյուս բոլոր վերափոխումները»:⁹¹

Դրանից հետո, քանի որ գրությունը պատրաստվել էր բրիտանական պատվիրակության կողմից, Լյոյդ Ջորջը հարցրել ու ստացել է ֆրանսիական եւ իտալական պատվիրակությունների համաձայնություններն ընթերցված գրության վերաբերյալ:⁹²

Այսպիսով, Սան Ռեմոյի համաժողովը, ընդունելով որոշում՝ Հայաստանի կարգավիճակի եւ հայ-թուրքական սահմանի հարցերով դիմել ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին, արմատական փոփոխության է ենթարկել հարցի լուծման սկզբունքը: Ըստ որդեգրած նոր մոտեցման՝ վերոհիշյալ հարցերը փոխանցվում էին չեզոք երկրի հայեցողությանը եւ իրավարարությանը, իսկ շահագրգիռ երկրներին վերապահվում էր միայն կայացված որոշումներն ընդունելու պարտավորությունը:

Համաժողովի վերջին օրը՝ 1920թ. ապրիլի 26-ին, Հայաստանին առնչվող հարցերի քննարկման տեսանկյունից ամենաբազմազբաղն էր: Այդ օրը Սան Ռեմոյի համաժողովի քննարկմանն է դրվել Հայաստանին վերաբերող չորս փաստաթուղթ:

Դրանք էին.

1. Նախագահ Վիլսոնի հեռագրի պատասխանի նախօրինակը,
2. Հայաստանին վերաբերող գրության նախօրինակը Վիլսոնին,
3. Հայաստանին վերաբերող գրության նախօրինակը Ազգերի լիգային,
4. Այն հոդվածների նախօրինակները, որոնք պիտի ներառվեին Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի հինգերորդ բաժնում:⁹³

⁹¹ DBFP, v. VIII, Document No 16.2: Frontiers of Armenia, April 25, 1920, pp. 177-178.

⁹² Ibid., pp. 178-79.

⁹³ DBFP, v. VIII, Document No 20.2: Approval of reply to President Willson's note of Mar. 24 and of draft dispatch to him concerning Armenia; approval of reply to memo. of the League of Nations; draft articles to be inserted in the Turkish peace Treaty, April 26, 1920, p. 217.

Քննարկվող առաջին փաստաթուղթը վերաբերում էր ԱՄՆ պետքարտուղար Քոլբիի ստորագրությամբ ստացված 24 մարտի 1920 թ. գրությանը:⁹⁴ Թեև վերջինիս պատասխանը քննարկվել էր դեռևս ապրիլի 19-ի նիստի ժամանակ, եւ նախապատրաստվել էր պատասխանի նախօրինակը,⁹⁵ այսուհանդերձ այն վերջնականապես չէր համաձայնեցվել եւ չէր առաքվել: Ապրիլի 26-ի քննարկումների ժամանակ առկա տեքստը զգալապես մնացել է անփոփոխ, սակայն տեղ են գտնել նաեւ էական փոփոխություններ: Գրեթե ամբողջությամբ վերաշարադրվել է Հայաստանին վերաբերող No. 7 կետը: Այն կրճատվել է՝ ավելի քան չորս անգամ: Անփոփոխ են մնացել միայն առաջին երկու նախադասությունները: Համաձայն նախորդ օրը կայացված սկզբունքային որոշման՝ պատասխանի նոր տարբերակից հանվել են Հայաստանի տարածքի եւ սահմանների մասին բոլոր հիշատակումները: Փոխարենը նշվել է, որ Հայաստանին վերաբերող հարցերը քննության են ենթարկված ԱՄՆ-ին հասցեագրված առանձին գրություններում: Ամերիկյան աղբյուրներում պահպանվել է ԱՄՆ նախագահին ուղարկված պատասխանի առնվազն երկու տարբերակ, որտեղ Հայաստանին վերաբերող հատվածները բովանդակային առումով շատ մոտ են, սակայն էապես տարբերվում են շարադրանքի մեջ: Առաջին տարբերակը պահվում է Բրիտանական ազգային արխիվում,⁹⁶ ներառված է ԱՄՆ պետքարտուղարության կողմից հրատարակված պաշտոնական փաստաթղթերի բազմահատորյակում,⁹⁷ իսկ երկրորդը՝ ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի Իրավարար վճռի փաթեթի մեջ՝ որպես 1-ին հավելվածի 9-րդ փաստաթուղթ:⁹⁸

Ահավասիկ այդ տարբերակները.

Տարբերակ No. 1	Տարբերակ No. 2
No. 7. Դաշնակիցները լիովին կիսում են Ամերիկայի շահագրգռությունը՝ հաստատել անկախ Հայաստան:	No. 7. Գերագույն խորհուրդը լիովին բաժանում է այն մտահոգությունը, որը դրսևորել է Ամերիկյան Հայաստանի անկախության վերաբերյալ:

⁹⁴ Հիշատակվող գրության ամբողջական տեքստի վերաբերյալ տե՛ս սույն հոդվածի No. 3 ծանոթագրությունը:

⁹⁵ Փաստաթղթի համառոտ վերլուծությունը կա սույն հոդվածի սկզբնամասում: Ամբողջական տեքստը տե՛ս DBFP, v. VIII, Document No 4, Appendix 2: Draft answer to American note, April 19, 1920, pp. 31-35.

⁹⁶ The National Archives, UK, Catalogue Reference: CAB/24/104, pp. 428-433, Document: Answer to American Note on the Treaty of Peace with Turkey, Approved by the Supreme Council at the San Remo on 26th April 1920:

⁹⁷ FRUS, 1920, v. III, Document: The Ambassador in Italy (Johnson) to the Secretary of State, San Remo, April 27, 1920, pp. 753-756.

⁹⁸ W. Wilson, Arbitral Award, Appendix 1, Number 9, Document: Johnson to Colby, San Remo, 27 April 1920, pp. 132-134.

Նրանց հաստատական ձգտումն է եղել Հայաստանին հատկացնել այն տարածքը, որը նա կարող է ողջամտորեն պահանջել իր ներկա կարիքների եւ ապագա ընդլայնման համար:	Դաշնակիցներն ունեն ամեն ցանկություն Հայաստանին հատկացնել այն տարածքը, որին նա կարող է ողջամտորեն ձգտել՝ ներկայիս եւ ապագայի կարիքների համար:
Հաստատապես, սա ողջ պայմանագրի ամենադժվար խնդիրն էր, եւ այն խոչընդոտները, որոնք ծառացած են եղել դաշնակիցների առջեւ, երբեմն անհաղթահարելի են թվացել:	Ամբողջ պայմանագրի միջից եւ ոչ մի հարց չի եղել լուծման համար այդքան խրթին, եւ ոչ մի հարցում Գերագույն խորհուրդը չի բախվել այդքան վիատեցնող դժվարությունների:
Խնդիրը լիարժեքորեն եւ անկեղծորեն քննարկման է ենթարկված Միացյալ Նահանգներին հղված առանձին գրագրության մեջ: ⁹⁹	Մեկ այլ գրություն Ամերիկյան կառավարությանը կներկայացնի հարցն ամբողջությամբ: ¹⁰⁰

Այս տարբերակից առաջնայինը պետք է համարել պետքարտուղարության հրատարակածը (No 1), քանի որ այն բուն փաստաթուղթն է, իսկ Իրավարար վճռի փաթեթում ընդգրկվածը Հռոմում ԱՄՆ դեսպան Ջոնսոնի վերաշարադրանքն է [paraphrase] (No 2):

Ապրիլի 26-ին քննարկված Հայաստանին վերաբերող երկրորդ փաստաթուղթը համաժողովի կողմից Վուդրո Վիլսոնին ուղարկվելիք ուղերձն է եղել: Այն պատրաստվել է լորդ Քերզոնի կողմից: Այս փաստաթուղթը եւս պահպանվել է երկու տարբերակով՝ բուն փաստաթուղթը¹⁰¹ եւ նրա վերաշարադրանքը դեսպան Ջոնսոնի կողմից:¹⁰²

Փաստաթուղթը, փաստորեն, անդրադարձ է երկու հարցի՝ Հայաստանի կարգավիճակի եւ Հայաստանի սահմանների հարցերին: Կարգավիճակի

⁹⁹ FRUS, 1920, v. III, op. cit, էջ 755: Բնօրինակը պահվում է Միացյալ Նահանգների ազգային արխիվում (National Archives and Records Administration, Records of the Department of State Relating to Political Relations between Armenia and Other States, 1910-1929, Roll 2, 760J.6715/60-760J.90C/7):

¹⁰⁰ W. Wilson, Arbitral Award, Appendix 1, Number 9, op.cit., p. 134.

¹⁰¹ Տե՛ս The National Archives, UK, Catalogue Reference: CAB/24/104, Document: Armenia, Despatch to President Wilson, San Remo, April 26, 1920, էջ 412-418, FRUS, 1920, v. III, The Ambassador in Italy (Johnson) to the Secretary of State, San Remo, April 27, 1920, pp. 779-783.

¹⁰² W. Wilson, Arbitral Award, Appendix I, Number 10, Document: Johnson to Colby, San Remo, 27 April 1920, pp. 135-143.

առնչությամբ այն տեղեկացրել է, որ դեռևս Լոնդոնի համաժողովն էր դիմել Ազգերի լիգային՝ խնդրելով, որ վերջինս ստանձնի Հայաստանի մանդատը:

Ազգերի լիգայի պատասխանից հետո, այն է՝ կազմակերպությունը չի կարող ստանձնել որեւէ մանդատ, քանզի դա միայն պետությունների իրավասությունն է, Գերագույն խորհուրդն իր գրության մեջ համոզմունք է հայտնել, որ «*միակ մեծ տերությունը, որը շնորհիվ [առկա] համակրանքի եւ նյութական պաշարների ի վիճակի է մարդկության անունից ստանձնելու*»¹⁰³ Հայաստանի մանդատը, Միացյալ Նահանգներն է:

Հայաստանի սահմանների հարցով Սան Ռեմոյի համաժողովը, վերահաստատելով, որ Միացյալ Նահանգները միշտ էլ հանդես է եկել Մեծ Հայաստան (Larger Armenia) ստեղծելու առաջարկներով, այնուամենայնիվ, ելնելով ստեղծված իրավիճակից, հրաժարվել է Հայաստանին միջերկրածովյան ավեզերք տալու գաղափարից: Ըստ համաժողովի.

«Մնացյալ հարցերը վերաբերում են նրան, թե դեռևս թուրքական իշխանության տակ գտնվող Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթների ո՞ր մասերն է հնարավոր պարզաճորեն եւ ապահով կերպով ավելացնել արդեն իսկ գոյություն ունեցող Երեւանի հայկական պետությանը».¹⁰⁴

Այսպիսով, Սան Ռեմոյի համաժողովը Միացյալ Նահանգներին է դիմել հստակորեն առանձնացված երկու հարցով.

«Ձեռք բերվեցին պայմանավորվածություններ հետեւյալի վերաբերյալ.

1. Դիմել նախագահ Վիլսոնին առ այն, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները ստանձնի Հայաստանի մանդատն այն սահմաններում, որը ձեւակերպված է Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի նախօրինակի առաջին տպագրության հինգերորդ բաժնում».¹⁰⁵

2. Անկախ այն բանից, թե ինչ կլինի Միացյալ Նահանգների կառավարության պատասխանը մանդատի հարցի վերաբերյալ, Միացյալ Նահանգների նախագահին խնդրել, որ իրավարարությամբ որոշի Հայաստանի սահմանները, ինչպես ձեւակերպված է ներքո նախօրինակ հոդվածի մեջ:

3. Հայաստանի մասին հոդվածը պետք է ներառվի Խաղաղության պայմանագիր հետեւյալ բովանդակությամբ.

Թուրքիան եւ Հայաստանը, ինչպես նաեւ մյուս պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են Միացյալ Նահանգների նախագահի իրավարարությանը հղել

¹⁰³ FRUS, 1920, v. III, op. cit., p. 779.

¹⁰⁴ Ibid., p. 780.

¹⁰⁵ Այդ սահմանների նկարագրությունը տե՛ս DBFP, v. VII, Document No71, Appendix I: Report on Formation of a Future Armenian State, pp. 642-649.

Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ սահմանի հարցը՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի նահանգներում եւ ընդունել նրա որոշումն անմիջապես, ինչպես նաեւ բոլոր այն պայմանները, որոնք նա տեղին կնկարի Հայաստանի անկախ պետությանը դեպի ծով ելք տալու համար: Մինչեւ իրավարար վճիռը Թուրքիայի եւ Հայաստանի սահմանները պիտի մնան՝ ինչպես ներկայումս է:

Հայաստանի սահմանները հյուսիսում եւ արեւելքում, այն է՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ, պիտի որոշվեն Գերագույն խորհրդի կողմից Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ սահմանը որոշելու հետ միաժամանակ, եթե սույն հարցի շուրջ ծախսողվի ինքնակամ համաձայնությունը կովկասյան երեք պետությունների միջեւ»:¹⁰⁶

Փաստորեն, այս հայցադիմումը ապրիլի 25-ին բրիտանական պատվիրակության կողմից ներկայացված եւ համաժողովի կողմից ընդունված չորս կետերից առաջին երեքի ամրագրումն էր Վիլսոնին հասցեագրված գրության մեջ, որտեղ առաջին երկու կետերը գրեթե ամբողջությամբ, իսկ երրորդ կետը բացարձակապես ամբողջությամբ կրկնում է որոշումը: Նշյալ փաստաթղթի մեջ, բացի վերոհիշյալ հարցերից, շոշափվել է նաեւ Հայաստանին ռազմական եւ նյութական օգնություն ցուցաբերելու հարցը:

Սան Ռեմոյի համաժողովի վերջին օրը՝ ապրիլի 26-ին, քննարկված երրորդ փաստաթուղթը Գերագույն խորհրդի հերթական գրությունն էր Ազգերի լիգային:¹⁰⁷ Այս ուղերձն արձագանք էր Ազգերի լիգայի 11 ապրիլի 1920թ. գրության, որն իր հերթին գրվել էր ի պատասխան Գերագույն խորհրդի 12 մարտի 1920թ. նամակի: Գերագույն խորհուրդը նախ հստակեցրել է, որ ակնկալիք չի ունեցել, թե Ազգերի լիգան կստանձնի Հայաստանի մանդատը, քանզի հասկանալի է, որ դա միայն պետությունների իրավասությունն է: Նպատակն է եղել պարզել Ազգերի լիգայի պատրաստակամության մակարդակը Հայաստանին օգնելու հարցում: Ըստ այդմ, Ազգերի լիգայի խորհրդի Հայաստանին օգնելու պատրաստակամության առումով Գերագույն խորհուրդն իրեն միանգամայն բավարարված է համարել: Միեւնույն ժամանակ խնդրո առարկա գրությամբ Գերագույն խորհուրդը Ազգերի լիգային տեղյակ է պահել, որ նախորդ օրը սկզբունքային որոշումներ են կայացվել:

1. Դիմել Միացյալ Նահանգներին Հայաստանի մանդատը ստանձնելու խնդրանքով,

¹⁰⁶ FRUS, 1920, v. III, op. cit., p. 780 - 781.

¹⁰⁷ The National Archives, UK, Catalogue Reference: CAB/24/104: Reply to the League of Nations, approved by the Supreme Council at San Remo on 26th April 1920, pp. 409-411.

2. Դիմել ԱՄՆ նախագահին, որպեսզի վերջինս իրավարար վճռով որոշի հայ-թուրքական սահմանը,

3. Խաղաղության պայմանագիր ներառել Հայաստանին վերաբերող հոդվածները:

Գերագույն խորհուրդն Ազգերի լիգային ի գիտություն է ուղարկել նաեւ Վիլսոնին հասցեագրված գրության պատճենը:¹⁰⁸

1920թ. ապրիլի 26-ին Սան Ռեմոյում քննարկված Հայաստանին վերաբերող վերջին հարցը Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի մեջ ընդգրկվելիք հինգ հոդվածների վերջնական տեքստի հաստատումն էր:¹⁰⁹ Նշյալ հինգ հոդվածների եւ Սեւրի պայմանագիր ներառված համապատասխան 88-93 հոդվածների համեմատությունը բացահայտում է հետեւյալը. No. 1 եւ No. 88 հոդվածները լրիվ նույնական են: No. 2 եւ No. 89 հոդվածների միջեւ կա զուտ խմբագրական տարբերություն, No. 89-ի վերջում ավելացված են «*վերոհիշյալ սահմանին*» (*to the said frontier*) բառերը: No. 3 եւ No. 90 հոդվածների միջեւ կա էական խմբագրական տարբերություն, սակայն բովանդակային մասն անփոփոխ է: Սան Ռեմոյում ընդունված տարբերակի No. 4 հոդվածը բաժանված է երկու մասի, եւ Սեւրի պայմանագրում այն հանդես է գալիս No. 91 եւ No. 93 հոդվածներով: Բացի որոշակի խմբագրական ձեւակերպումներից՝ կա մեկ էական տարբերություն. Սան Ռեմոյի տարբերակում, երբ խոսքը Սահմանային հանձնաժողովի մասին է (Boundary Commission), նշվում է, որ նրա անդամներին պիտի նշանակեն «*Գլխավոր դաշնակից ուժերը, [ինչպես նաեւ] մեկական անդամ Հայաստանը եւ Թուրքիան*»¹¹⁰ (*members nominated by the principal Allied Powers, one by Armenia and one by Turkey*): Սեւրի տարբերակում պարզապես նշվում է, որ հանձնաժողովի «*կազմը կորոշվի համապատասխանաբար*»¹¹¹ (*will be determined subsequently*): Սան Ռեմոյի No. 5 հոդվածը գրեթե նույնությամբ համապատասխանում է Սեւրի պայմանագրի No. 92 հոդվածին:

Վերջում Սան Ռեմոյի համաժողովը որոշում է, որ վերոհիշյալ փաստաթղթերը Գերագույն խորհրդի անունից պաշտոնապես կհանձվեն Հռոմում ԱՄՆ դեսպան Ռոբերտ Ջոնսոնին՝ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին փոխանցելու համար:¹¹²

¹⁰⁸ Ibid., pp. 410-411.

¹⁰⁹ Տե՛ս The National Archives, UK, Catalogue Reference: CAB/24/104, Image Reference: 0089, Document: Treaty of Peace with Turkey, Section V, Armenia, Articles approved by the Supreme Council on 26th April 1920, pp. 419-420.

¹¹⁰ Ibid., p. 420.

¹¹¹ Major Peace Treaties of Modern History, 1648-1967, [ed. Fred Israel], v. III, New York, 1967, Treaty of Sevres, p. 2087.

¹¹² DBFP, v. VIII, Document No 20.2: op. cit., p. 219, n. 10.

Այսպիսով, ամփոփելով Սան Ռեմոյի համաժողովում Հայաստանի կարգավիճակի եւ սահմաններին վերաբերող հարցերի քննարկումները, կարող ենք անել հետեւյալ եզրակացությունները.

- Համաժողովը վերահաստատեց Հայաստանի կարգավիճակը՝ որպես անկախ եւ ազատ երկիր, միեւնույն ժամանակ հայցով դիմեց Միացյալ Նահանգներին՝ խնդրելով ստանձնել Հայաստանի խնամատարությունը (mandate):

- Հանձնաժողովը արմատական վերատեսության ենթարկեց հայ-թուրքական սահմանի որոշման սկզբունքը: Հայաստան-Թուրքիա սահմանը որոշելու փոխարեն համաժողովը դիմեց ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին՝ հայցելով վերջինիս իրավարար վճիռը խնդրո առարկա սահմանի վերաբերյալ:

- Համաժողովը հաստատեց նախկին Օսմանյան կայսրության Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի վիլայեթների պատկանելությունը Հայաստանի Հանրապետությանը՝ վերջնական սահմանագծումը (delimitation) վերապահելով ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի՝ կատարման համար պարտադիր իրավարար վճռին:

- Հայաստան-Վրաստան եւ Հայաստան-Ադրբեջան սահմանների հարցով համաժողովը վերահաստատեց Լոնդոնի համաժողովի որոշումները:

- Համաժողովը շարունակեց եւ զարգացրեց դիվանագիտական գրագրությունը Ազգերի լիգայի հետ՝ Հայաստանին քաղաքական, ռազմական եւ նյութական աջակցություն ապահովելու նպատակով:

ԳԼՈՒԽ 2

Վուդրո Վիլսոնի Իրավարար Վճիռը

Թուրքիա-Հայաստան սահմանի վերաբերյալ

(պատմական հենքը, իրավական առումները և միջազգային ընդգրկումը)

Jus est ars boni et aequi (լատ.)

(Օրենքը բարու և արդարության արվեստն է)

2.1 Ոչ մի այլ խնդիր այնքան կրքերի ու վիճաբանությունների տեղիք չի տվել և չի զբաղեցրել արդի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ուշադրությունը, որքան Թուրքիայի հետ հարաբերությունները: Բարոյական հատուցման, նյութական կորուստների դիմաց վճարի և բռնազավթված տարածքների վերադարձի վերաբերյալ հայերի պահանջները շարունակում են մնալ միջազգային հարաբերությունների և համաշխարհային հանրության՝ նորագույն ժամանակների ամենատևական, խրթին և խորքային վտանգներ պարունակող չլուծված խնդիրներից մեկը:

2.2 Հայոց պետականության, այն է Հայաստանի Հանրապետության վերակերտումը և նրա ներկայությունը համաշխարհային քաղաքական թատերաբեմում՝ որպես Հայկական առաջին Հանրապետության (1918-1920թթ.) իրավահաջորդ, խնդրին ավելացնում է մեկ այլ վճռորոշ իրողություն: Սրա կարևորությունն այն փաստն է, որ, որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, Հայաստանի Հանրապետությունն ունի լիակատար իրավասություն և բոլոր օրինական հիմքերը՝ հետամուտ լինելու իրավական գործիքների (փաստաթղթերի) ի կատար ածմանը և պահանջելու Թուրքական Հանրապետության իրավանախորդ թուրքական պետության՝ Օսմանյան կայսրության, ստանձնած միջազգային պարտավորությունների կատարումը:

2.3 Հայ-թուրքական առճակատման իրավական բնույթը պարզաբանելու և Թուրքիայի նկատմամբ հայկական պահանջատիրության իրավական կողմերը որոշելու համար անհրաժեշտ է վերլուծել համապատասխան իրավական բոլոր փաստաթղթերը՝ երկկողմ և բազմակողմ պայմանագրերը, Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը, դիվանագիտական ու միջազգային փաստաթղթերը, միջազգային կազմակերպությունների բանաձևերը, հատուկ առաքելությունների առաջարկները, դատական մարմինների (մասնավորապես՝ Արդարադատության միջազգային դատարանի) որոշումները, հեղինակավոր կառույցների կարծիքները:

2.4 Հաշվի առնելով իրավարար վճիռների վերջնական և պարտադիր բնույթը՝ իրավական փաստաթղթերի հետազոտումը պետք է սկսել Ամերիկայի Միացյալ

Նահանգների նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռից՝ թվագրված 22 նոյեմբերի, 1920թ.:

Իրավարարությունը՝ որպես միջպետական վեճերի խաղաղ կարգավորման գործընթաց

2.5 Իրավարարությունը (արբիտրաժ) գործում է ինչպես ներպետական, այնպես էլ միջպետական, այն է միջազգային, իրավունքի շրջանակներում և կարող է գործադրվել մասնավոր անձանց, պետությունների կամ պետությունների ու մասնավոր անձանց միջև: Իրավարարությունը դատարանների իրավական այլընտրանքն է, որով վեճի մեջ գտնվող կողմերը համաձայնվում են իրենց դիրքորոշումները ներկայացնել (փոխհամաձայնության կամ դատական լսումների միջոցով) չեզոք երրորդ կողմին՝ իրավարարին/իրավարարներին (արբիտր)՝ վճիռը կայացնելու համար:

2.6 Միջազգային հանրային իրավարարությունը (հետայսու՝ իրավարարություն) միջպետական վեճերի կարգավորման իրավական արդյունավետ գործընթաց է:¹¹³ Համաձայն Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի 1953թ. զեկույցի.¹¹⁴ իրավարարությունը պետությունների միջև վեճերի լուծման ընթացակարգ է՝ օրենքի հիման վրա, կամավոր ստանձնած պարտավորության արդյունքում կայացված պարտադիր վճռով:¹¹⁵ Իրավարարության հիմնական բաղկացուցիչ տարրերն են. 1) վիճելի հարց կամ հարցեր ունեցող կողմերի/պետությունների համաձայնությունը՝ իրենց վեճը դատական ատյան հանձնելու (որը համարվում է անաչառ և կազմվում է կողմերի պայմանավորվածության համաձայն) և վերջինիս կայացրած վճռին ենթարկվելու վերաբերյալ, 2) դատական ատյանում որպես իրավարար առաջադրված անձի, անձանց կամ պետության համաձայնությունը՝ հարցը քննելու և վճիռ կայացնելու վերաբերյալ:¹¹⁶

2.7 Իրավարարությունը կիրառվել է դեռևս հնում և միջնադարում: Սովորաբար ժամանակակից իրավարարության պատմության սկիզբ է համարվում 1794թ. Մեծ Բրիտանիայի և Միացյալ Նահանգների միջև կնքված իրավարարության (արբիտրաժային) պայմանագիրը (Ջեյի պայմանագիր – *Քարեկամության, առևտրի և նավարկության պայմանագիր Նորին մեծություն Բրիտանիայի և Ամերիկայի Միացյալ*

¹¹³ Louis B. Sohn. The Role of Arbitration in Recent International Multinational Treaties. Virginia Journal of International Law 1983; 23: 171-172.

¹¹⁴ International Law Commission Yearbook, Doc. A/2436, 1953, II: 202.

¹¹⁵ Shabtai Rosenne. The Law and Practice of the International Court, 1920-1996 (3rd ed.), vol. I (The Court and the United Nations), The Hague-Boston-London, 1997:11; A Dictionary of Arbitration and its Terms (Katharine Seide, ed.), NY, 1970: 126.

¹¹⁶ Sheldon Amos. Political and Legal Remedies for War. London-Paris- New York, 1880:164-165.

Նախանգների միջև, ստորագրվել է 1794թ. նոյեմբերի 19-ին՝ նրանց նախագահի կողմից, վավերացվել է 1795թ. հունիսի 24-ին):¹¹⁷

Իրավարարության կանոններն օրինագրվել են (կոդիֆիկացիայի են ենթարկվել) Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման Հաագայի միջազգայնագրում

Convention for the Pacific Settlement of International Disputes, 1899, Article 15.

International arbitration has for its object the settlement of differences between States by judges of their own choice, and on the basis of respect for law.

Convention for the Pacific Settlement of International Disputes, 1907, Article 37:

International arbitration has for its object the settlement of disputes between States by Judges of their own choice and on the basis of respect for law.

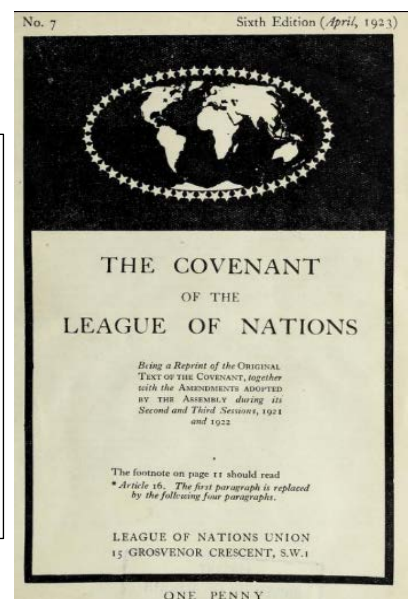
(կոնվենցիայում) (Convention for the Pacific Settlement of International Disputes), որը կնքվել է 1899թ. հուլիսի 29-ին, և չնչին փոփոխությունների են ենթարկվել 1907թ. հոկտեմբերի 18-ին կնքված համանուն միջազգայնագրում, որն ուժի մեջ է մտել 1910թ. հունվարի 26-ին: Հաագայի միջազգայնագրերի 15-րդ հոդվածը (1899թ.) և 37-րդ հոդվածը (1907թ.), սահմանում են միջազգային իրավարարությունը որպես. պետությունների միջև վեճերի կարգավորում, իրենց իսկ ընտրած դատավորների կողմից և օրենքը հարգելու հիման վրա:¹¹⁸

2.8 Ազգերի լիգայի ուխտագիրը (Covenant) (13-րդ հոդված) նախատեսում է իրավարարությունը և դատական կարգավորումն իբրև խաղաղ կարգավորման երկու հիմնական ընթացակարգերից մեկը.

Վերսալի պայմանագիր, հոդված 13.

Լիգայի անդամները համաձայնվում են, որ, եթե իրենց միջև ծագի որևէ վեճ, որն իրենք նպատակահարմար կհամարեն ներկայացնել իրավարարության և որը չի կարող բավարար կերպով կարգավորվել դիվանագիտական ճանապարհով, ապա հարցն ամբողջությամբ կներկայացվի իրավարարության:

Source: Manual of Public International Law, op. cit.: 717.

¹¹⁷ Manual of Public International Law (Max Sorensen, ed.), NY, 1968:584.

¹¹⁸ The Hague Court Reports (James Brown Scott, ed.), NY, 1916: LVI-LVII.

The Peace Treaty of Versailles, signed June 28, 1919, articles 1-26.

Part I: THE COVENANT OF THE LEAGUE OF NATIONS. ARTICLE 13:

The Members of the League agree that whenever any dispute shall arise between them which they recognise to be suitable for submission to arbitration or judicial settlement and which cannot be satisfactorily settled by diplomacy, they will submit the whole subject-matter to arbitration or judicial settlement.

Source: Manual of Public International Law, op. cit.: 717.

2.9 Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրությունն (հոդված #33, պարբերություն #1) արտահայտում է իր նախընտրությունը՝ իրավարարության միջոցով վեճերի կարգավորման վերաբերյալ:

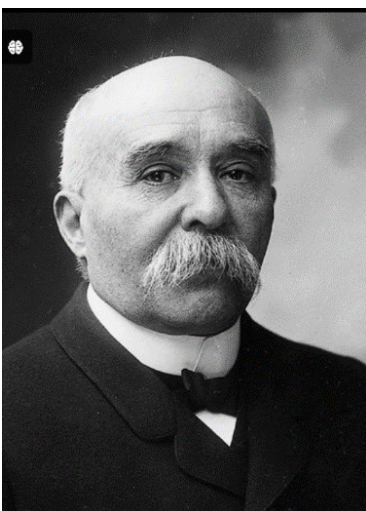
Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն, հոդված 33.

Ցանկացած վեճի կողմերը, որի շարունակվելը կարող է վտանգել միջազգային խաղաղությունն ու անվտանգությունը, առաջին հերթին պետք է լուծում փնտրեն բանակցությունների, հարցման, միջնորդության, հաշտեցման, իրավարարության, դատական կարգավորման ճանապարհով, տարածաշրջանային կառույցներին կամ պայմանավորվածություններին դիմելով կամ իրենց իսկ ընտրությամբ այլ խաղաղ միջոցներով:

United Nations Charter, Chapter VI, Pacific Settlement of Disputes, Article 33:

*The parties to any dispute, the continuance of which is likely to endanger the maintenance of international peace and security, shall, first of all, seek a solution by negotiation, enquiry, mediation, conciliation, **arbitration**, judicial settlement, resort to regional agencies or arrangements, or other peaceful means of their own choice.*

Վիլսոնի իրավարարության պատմական նախադրյալները.

2.10 1920թ. հունվարի 19-ին Փարիզում Գլխավոր դաշնակից և ընթերակա տերությունների Գերագույն խորհուրդը (Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի վարչապետներ, համապատասխանաբար՝ Լյույդ Ջորջը,

Ջորջ Կլեմանսո [Georges Benjamin Clemenceau] (1841 – 1929թթ.) - ֆրանսիացի պետական և քաղաքական գործիչ, Ֆրանսիայի վարչապետ (1906 -1909 և 1917-1920):

Կլեմանսոն և Նիտին)¹¹⁹ համաձայնեց ճանաչել Հայկական պետության կառավարությունը՝ որպես *դե ֆակտո* կառավարություն, պայմանով, որ ճանաչումը չպետք է կանխորոշի վերջնական սահմանի հարցը:¹²⁰ Միացյալ Նահանգները ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության *դե ֆակտո* կառավարությունը 1920թ. ապրիլի 23-ին,¹²¹ պայմանով, որ տարածքի սահմանները պետք է թողնվեն հետագա որոշման:¹²²

Զ.11 1920թ. ապրիլի 26-ին Գերագույն Խորհուրդը (այս անգամ՝ ներառյալ Փարիզում Ճապոնիայի դեսպան Մացուին) Սան Ռեմոյում կայացած հանդիպման ժամանակ առաջարկեց, որ. ա) Միացյալ Նահանգները ստանձնի Հայաստանի մանդատը, բ) Միացյալ Նահանգների նախագահին իրավարար վճռով որոշի Թուրքիայի հետ Հայաստանի սահմանը:¹²³

*Գերագույն Խորհուրդը հուսով է, որ, անկախ Ամերիկյան կառավարության՝ մանդատի հարցի վերաբերյալ պատասխանից, նախագահը կստանձնի այս պարզաբեր պարտականությունը ոչ միայն հանուն գլխավորապես շահագրգռված երկրի, այլ նաև՝ հանուն Մերձավոր Արևելքի խաղաղության:*¹²⁴

Զ.12 1920թ. մայիսի 17-ին ԱՄՆ պետքարտուղարը Ֆրանսիայում Ամերիկայի դեսպանին տեղեկացրեց, որ նախագահը համաձայնել է հանդես գալ որպես իրավարար:¹²⁵ Հուլիսի կեսերին պետքարտուղարությունն այդ նպատակով սկսեց հավաքել փորձագետների խումբ, որը կոչվեց *Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի հարցը քննող իրավարար հանձնաժողով*:

Վիլյամ Վեսթերման [William Linn Westermann] (1873 – 1954) – ամերիկացի պատմաբան, Վիսքոնսինի և Քոլումբիա համալսարանների պրոֆեսոր, Ամերիկայան պատմագիտական ընկերակցության (American Historical Association) նախագահ (1944):

¹¹⁹ Arnold J. Toynbee, *Survey of International Affairs (1920-1923)*, London, 1925:9.

¹²⁰ G.H. Hackworth. *Digest of International Law, Turkish-Armenian Boundary Question*, v. I, Washington, 1940:715.

¹²¹ The United States recognized the independence of Armenia, but refused to recognize that of Georgia and Azerbaijan. (H. Lauterpacht. *Recognition in International Law*. Cambridge, 1947:11. *Papers Relating to Foreign Relations of the United States, 1920*, v. III, Washington, 1936:778, hereinafter – FRUS).

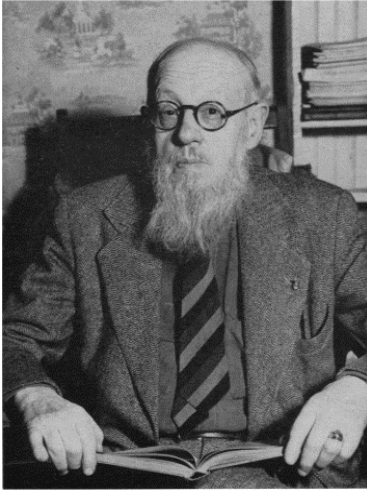
¹²² G.H. Hackworth: op. cit.: 715.

¹²³ *The Treaties of Peace, 1919-1923* (Preface by Lt.-Col. Lawrence Martin). v. I, New York, 1924:XXXII.

¹²⁴ FRUS: 780.

¹²⁵ Ibid: 783.

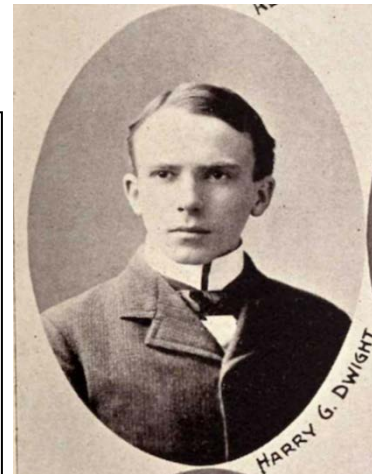
Սահմանագծման հանձնաժողովը ղեկավարում էր պրոֆեսոր Ուիլյամ Վեստերմանը, նրա հիմնական օգնականներն էին Լոուրենս Մարտինը և Հարիսոն Գ. Դուայթը: 1920թ. օգոստոսի 10-ին՝ Սևրի պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո, Սահմանագծման հանձնաժողովը սկսեց իր աշխատանքները:

LAWRENCE MARTIN, 1880-1955

Լորենս Մարթին [Lawrence Martin] (1880 – 1955) was an American geographer and president of the American Association of Geographers. He received his MA at Harvard in 1906 and PhD at Cornell in 1913. He volunteered during WWI and became General Staff officer in the Military Intelligence Division. After the war, hMartin served as the Geographer in the Office of the Geographer at the Department of State before heading the Geography & Maps Division of the Library of Congress, a position he held until 1946.

Հարիսոն Գրիսուոլդ Դուայթ [Harrison Griswold Dwight] (1875-1959թթ.) – ամերիկացի գրող և դիվանագետ: Ծնվել է Կ.Պոլսում, միսիոնների ընտանիքում: 1898թ.-ին Ավարտել է Ամհերստ քոլեջը (Amherst College) Մասաչուսեթսում: Դրանից հետո Օսմանյան կայսրության տարածքում հյուպատոսական աշխատանք է իրականացրել: Պատերազմի տարիներին եղել է թարգմանիչ:

Yearbook photo of Dwight from the late 1890s. Amherst College. Photo, Archives and Special Collections, Amherst College.

2.13 Ըստ հանձնաժողովի կողմից ընդունված ուղեցույցի՝ Հայաստանի հարավային և արևմտյան սահմանները պետք է գծվեին ազգային, կրոնական, տնտեսական, աշխարհագրական և ռազմական գործոնների համադրմամբ: Հանձնաժողովի տրամադրության տակ էին Ամերիկայի խաղաղության պատվիրակության (*The American Commission to Negotiate Peace*) և Հարբորդի առաքելության բոլոր փաստաթղթերը, պետքարտուղարության, պատերազմի նախարարության, ներքին գործերի նախարարության թղթածրարները և ԱՄՆ երկրաբանական ծառայության քարտեզագրական տվյալները: Պետական ծառայության փորձագետների խորհուրդներից և գեներալ Հարբորդի հետ անմիջական խորհրդակցություններից բացի՝ հանձնաժողովը դիմեց նաև միսիոններին և տեղերում փորձ ունեցող այլ անձանց աջակցությանը, ովքեր կարող էին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել որոշ սահմանամերձ գյուղերի

The American Commission to Negotiate Peace, successor to The Inquiry, participated in the peace negotiations from January 18 to December 9, 1919. Frank Lyon Polk headed the commission in late 1919. The peace conference was superseded by the Council of Ambassadors (1920–1931). Members of the commission were appointed by President Woodrow Wilson.

էթնիկական կազմի, որոշ գյուղեր, ավաններ և քաղաքներ կապող ճանապարհների ու շուկաների, ինչպես նաև՝ հատուկ աշխարհագրական տեղանքների վերաբերյալ:

2.14 Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի իրավարարության վերաբերյալ հանձնաժողովի ամբողջական զեկույցը պետքարտուղարությանն է ներկայացվել 1920թ. սեպտեմբերի 28-ին՝ Դաշնակիցների գերագույն խորհրդի կողմից նախագահ Վիլսոնին ուղղված հրավերից հինգ ամիս անց:¹²⁶ *Զեկույցը* սահմանում էր իրավարարությանը ենթակա տարածքը, *հանձնաժողովին* հասանելի և վերջինիս կողմից օգտագործված աղբյուրները, սկզբունքներն ու հիմքերը, որոնց հիման վրա իրականացվել էր աշխատանքը, Տրապիզոնի ընդգրկման անհրաժեշտությունը՝ դեպի ծով անարգել ելք ապահովելու համար, սահմանամերձ գոտու ապառազմականացման նպատակահարմարությունը, այս ամենի արդյունքում ստեղծվող հայկական պետության բնույթը, Հայաստանի անմիջական ֆինանսական

¹²⁶ For the Full Report with relative materials, see US Archives, General Records of the Department of State (Decimal file, 1910-1920), RG 59, RG 59, 760J.6715/65.

հեռանկարը և Մերձավոր արևելքում առկա քաղաքական իրավիճակը: Ձեկույցի յոթ հավելվածները ներառում էին իրավարարությանը վերաբերող փաստաթղթերը, սահմանագծման ժամանակ օգտագործված քարտեզները, Խարբերդի հարցը, Տրապիզոնի հարցը, Թուրքիայի և Պարսկաստանի (ներկայիս Իրանի) միջև սահմանի կարգավիճակը, Հայաստանին առնչվող ռազմական իրավիճակը և չորս վիլայեթների (նահանգների)՝ Հայաստանին հատկացված հատվածների ֆինանսական կացութակարգը:

2.15 Խնդրո առարկա չորս նահանգների հարցում վճռորոշ էին աշխարհագրական, տնտեսական և ժողովրդագրական գործոնները: Պատմական և բարոյական նկատառումները անտեսվում էին: Հանձնաժողովը փորձեց գծել այնպիսի սահմաններ, որոնցում հայկական տարրը Ռուսահայաստանում գոյություն ունեցող պետության բնակչության հետ միասին կկազմեր ամբողջ բնակչության գրեթե կեսը, իսկ մի քանի տարվա ընթացքում համարյա բոլոր շրջաններում կկազմեր բացարձակ մեծամասնություն: Նման հաշվարկները հաշվի էին առնում պատերազմի ընթացքում հայերի տեղահանություններն ու կոտորածները, մահմեդականների կրած կորուստները, ինչպես նաև՝ հավանականությունը, որ մնացած մահմեդական բնակչության որոշ մասը կօգտվեր խաղաղության պայմանագրի՝ Թուրքիային կամ ինքնավար Քրդստանին թողնվող տարածքներում կամավոր վերաբնակեցմանը վերաբերող դրույթներից:

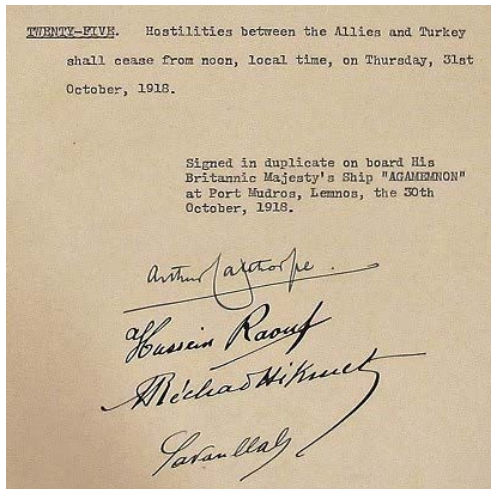
2.16 Իրավարարությամբ Հայաստանին հատկացվող տարածքն (40.000 քառակուսի մղոն = 103.599 քառ. կմ) ավելի քան կիսով չափ փոքր էր այն տարածքից (108.000 քառակուսի մղոն = 279.718 քառակուսի կիլոմետր), որն օսմանյան, ինչպես նաև բոլոր ոչ օսմանյան աղբյուրներում և քարտեզներում դարերի ընթացքում առավելապես ճանաչվել է իբրև *Էրմենիստան* (Հայաստան՝ իբրև պատմական անվանում)¹²⁷ և 1878թ.-ից¹²⁸ կրում է *Հայաստան* կամ *Հայկական վեց վիլայեթներ (նահանգներ)* իրավական տիտղոսը՝ ինչպես սահմանված է Մուդրոսի զինադադարի 24-րդ հոդվածում:¹²⁹ Հարկ է ընդգծել, որ այդ տարածքը հիշատակվում էր ոչ թե իբրև *Օսմանյան կայսրության վեց հայկական վիլայեթներ*, այլ՝ իբրև *Հայկական վեց վիլայեթներ*:

¹²⁷ The notion of an historic title is well known in international law. Historic title is a title that has been so long established by common repute that this common knowledge is itself a sufficient title.

¹²⁸ See Article 16, Treaty of San Stefano, March 3, 1878; cf. also: Gustave Rolin-Jaequemyns, *Armenia and Armenians in the Treaties*, London 1891.

¹²⁹ *Diplomacy in the Near and Middle East, 1914-56* (J.C. Hurewitz, ed.) v. II, New Jersey, 1956:37.

2.17 Հայերին հատկացվող տարածքի զգալի կրճատումը պայմանավորված էր հայերին բնաջնջելու թուրքական քաղաքականության հետևանքով բնիկ հայ

The Armistice Convention with Turkey, October 30, 1918.

(...)

XXIV.—In case of disorder in the six Armenian vilayets, the Allies reserve to themselves the right to occupy any part of them.

Source: Sir Frederick Maurice, *The Armistices of 1918*, London, New York, Toronto, 1943, pp. 85-87.

Arthur Calthorpe, Hussein Raouf, Rechad Hikmet, Saadullah signed the Armistice.

բնակչության էական քչացմամբ. Սևրի պայմանագրում հայերին վերաբերող դրույթները տերությունները համաձայնեցրին այն իրողությունը նկատի առնելով, որ Թուրքահայաստանը դադարկվել էր իր հայ բնակիչներից:¹³⁰

2.18 Հանձնաժողովը կատարեց հաշվարկներ՝ հիմնվելով նախապատերազմյան վիճակագրության վրա, ըստ որի՝ հայկական նոր պետության կազմում ընդգրկվելիք տարածքների բնակչությունը կազմում էր 3.570.000, որից մահմեդականները (թուրքեր, քրդեր, թաթար ադրբեջանցիներ և այլք) կազմում էին 49%, հայերը՝ 40%, լազերը՝ 5%, հույները՝ 4%, այլ ժողովուրդները՝ 1%: Ակնկալվում էր, որ մեծ թվով հայ փախստականներ և աքսորյալներ կվերադառնային անկախ Հայաստան: Այսպիսով, հայրենադարձության և վերաբնակեցման առաջին տարուց հետո Հայաստանի Հանրապետության բնակչությունը կկազմեր շուրջ 3 միլիոն, որում հայերը կլինեին 50%, մահմեդականները՝ 40%, լազերը՝ 6%, հույները՝ 3%, այլ ժողովուրդները՝ 1%: Հայերի բացարձակ թվաքանակի և համամասնության կայուն ու արագ աճ էր սպասվում նաև հաջորդող տարիներին:¹³¹

2.19 Թեև Վեստերմանի սահմանորոշ հանձնաժողովն իր եզրակացությունները պետքարտուղարությանը ներկայացրեց 1920թ. սեպտեմբերի 28-ին, անցավ ևս երկու ամիս, մինչ նախագահ Վիլսոնն իր իրավարար որոշումը փոխանցեց

¹³⁰ Vahan Cardashian. *Armenian Independence*. New York Times, March 30, 1922:93.

¹³¹ R. Hovannisian. *The Republic of Armenia, Between Crescent and Sickle. Partition and Sovietization*. v. IV, Berkeley, 1996:37.

դաշնակից կառավարություններին: Պետքարտուղարությունը. 1) հանձնաժողովի զեկույցն ուղարկեց պատերազմի նախարարություն՝ դիտողությունների համար, և 2) Փարիզում դեսպան Հյու Ուոլեսի միջոցով Դաշնակիցների գերագույն խորհրդից խնդրեց պաշտոնական ծանուցում Սևրի պայմանագրի ստորագրման մասին և փաստաթղթի ստուգահավաստ (authenticated) օրինակը:¹³² Միայն 1920թ. նոյեմբերի 12-ին Հանձնաժողովի զեկույցը վերջապես հանձնվեց Սպիտակ տուն:

2.20 Տասն օր անց՝ 1920թ. նոյեմբերի 22-ին,¹³³ Վուդրո Վիլսոնը ստորագրեց վերջնական Զեկույցը, որը վերնագրված էր.

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահի որոշումը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի, Հայաստանի՝ դեպի ծով ելքի և հայկական սահմանին հարակից թուրքական տարածքի ապառազմականացման վերաբերյալ:

Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarization of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier. Done on November 22, 1920, at Washington.

2.21 Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի հարցը քննող իրավարար հանձնաժողովի ամբողջական զեկույցը բաղկացած է տասը գլխից (զեկույցը՝ 89 էջ է, զեկույցի հավելվածները՝ 152 էջ).

Գլուխ I. Նախագահ Վիլսոնի իրավարար վճռի հայցադիմումը, էջ 1-3: (Իրավարարությանը նախորդող գործընթացի ակնարկ):

Գլուխ II. Նախագահ Վիլսոնի իրավարարությանը ներկայացված տարածքի վերաբերյալ խիստ սահմանափակումները, էջ 4-6: (Իրավարարությանը ներկայացված տարածքի սահմանումը):

Գլուխ III. Սույն զեկույցը կազմող հանձնաժողովին հասանելի տեղեկատվության աղբյուրները, էջ 7-9: (Հանձնաժողովին հասու և նրա կողմից օգտագործված աղբյուրները):

Գլուխ IV. Սահմանների որոշման համար որպես հիմք օգտագործված գործոնները, էջ 10-15: (Սկզբունքներն ու հիմքերը, որոնց հիման վրա ընթացել է աշխատանքը):

Գլուխ V. Տրապիզոնի սանջակում (գավառում) անարգել ծովային պահեստամատույց (տերմինալի) տրամադրման անհրաժեշտությունը, էջ 16-23: (Տրապիզոնը հայկական նոր պետության մեջ ընդգրկելու անհրաժեշտությունը):

¹³² Ibid: 40.

¹³³ Cukwurah A. The Settlement of Boundary Disputes in International Law. Manchester, 1967:165-166.

Գլուխ VI. Հարակից թուրքական տարածքի ապառազմականացման դրույթները, էջ 24-36: (Սահմանագծի ապառազմականացման նպատակահարմարությունը):

Գլուխ VII. Նախագահ Վիլսոնի առդիր նամակը Գերագույն խորհրդին և նախագահ Վիլսոնի իրավարար որոշումը, էջ 38-65: (Նախագահի իրավարար վճիռը կից գրությամբ):

Գլուխ VIII. Հայաստանի նորաստեղծ պետության տարածքը, բնակչությունը և տնտեսական բնութագիրը, էջ 66-73: (Ստեղծվող հայկական պետության բնույթը):

Գլուխ IX. Մերձավոր արևելքում առկա քաղաքական իրավիճակը, էջ 74-83: (Առկա քաղաքական իրադրությունը Մերձավոր Արևելքում):

Գլուխ X. Հայաստանի Հանրապետության անմիջական ֆինանսական հեռանկարը, էջ 84-86: (Հայաստանի ֆինանսական հեռանկարը):

Քարտեզներ. Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանը՝ որոշված Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Վուդրո Վիլսոնի կողմից, 1920թ., նոյեմբերի 22.

Չափացույց – 1: 1,000,000:

Չափացույց – 1: 200,000 (19 թերթ):

2.22 Զեկույցի յոթ հավելվածները ներառում են.

Հավելված I. Իրավարար վճռի հայցադիմումի փաստաթղթերը:

№ 1. Հայաստանի ճանաչումը դաշնակիցների կողմից, 1920թ. հունվարի 19:

№ 2. Լոնդոնի տեխնիկական հանձնաժողովի զեկույցը, 1920թ. փետրվարի 24:

№ 3. Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպանի գրությունը, 1920թ. մարտի 12:

№ 4. Պարոն Քուլբի պատասխանը վերոնշյալ գրությանը, 1920թ. մարտի 24:

№ 5. Հայաստանի ճանաչումն ԱՄՆ-ի կողմից, 1920թ. ապրիլի 23:

№ 6-10. Սան Ռեմոյից ստացված հեռագրերը, 1920թ. ապրիլի 24-27:

№ 11. Իրավարարության հրավերի ընդունումը նախագահի կողմից, 1920թ. մայիսի 17:

Հավելված II. (Առկա չէ):

Հավելված III. Քարտեզներ, որոնք օգտագործվել են չորս վիլայեթների փաստացի սահմանները որոշելու և Հայաստանի սահմանը գծելու ժամանակ:

Հավելված IV. Խարբերդի հարցը: Սահմանների որոշման մեջ Խարբերդը ներառելու հնարավորության քննարկումը:

Հավելված V. Տրապիզոնի սանջակում (գավառում) անարգել ծովային պահեստամատույց (տերմինալ) տրամադրելու անհրաժեշտությունը:

№ 1. Նավահանգիստների տնտեսական դրությունը Տրապիզոնի վիլայեթում:

№ 2. Երկաթուղու նախապատերազմյան նախագիծը Թուրքահայաստանի համար (Քարշուտի հովիտ):

№ 3. Մ. Վենիգելուսի հայտարարությունը Տրապիզոնի վերաբերյալ՝ Տասի խորհրդի առջև (1919թ. փետրվարի 4):

№ 4. Մ. Վենիգելուսի հայտարարությունը Տրապիզոնի վերաբերյալ՝ Հունաստանի խորհրդարանի առջև (1920թ. մայիսի 13):

№ 5. Պոնտոսի հույների հանրագիրը (1920թ. հուլիսի 10):

№ 6. Պոնտոսի հույները (Տրապիզոնի վիլայեթի բնակչության թվաքանակի գնահատումները):

№ 7. Հայաստանի՝ դեպի ծով ելքի խնդրի ընդհանուր քննարկումը:

№ 8. Հայաստանում փոքրամասնությունների վերաբերյալ պայմանագրի տեքստը:

№ 9. Հայկական պատվիրակության հանրագիրը Նախագահ Վիլսոնին:

Հավելված VI. (Առկա չէ):

Հավելված VII. Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև հին սահմանի կարգավիճակն այն կետում, որտեղ Թուրքիայի (Քրդստանի ինքնավար տարածքի) և Հայաստանի միջև սահմանը միանում է նրան:

Հավելված VIII. (Առկա չէ):

Հավելված IX. Հայաստանին վերաբերող ռազմական իրավիճակը: Գնահատումը 1920թ. օգոստոսի դրությամբ:

Հավելված X. Հայաստանի նոր պետությանը հատկացվող չորս վիլայեթների հատվածների ֆինանսական դրությունը:

2.23 ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

Ա. Հայաստանի սահմանները՝ առաջարկված 1920թ. փետրվարին ստեղծված Լոնդոնի միջդաշնակցային հանձնաժողովի կողմից (տես Հավելված I, № 2):

Բ. Հայերի պահանջները (տես Հավելված IV),

Խաղաղության վեհաժողովում հայկական ազգային պատվիրակության նախնական պահանջները,

Հայկական երկու պատվիրակությունների կրճատված պահանջները՝ սկսված 1920թ. հունվարից,

Նախագահ Վիլսոնի որոշմամբ հաստատված սահմանը:

Գ. Պոնտոսի հույների պահանջները (տես Հավելված V, №№ 3, 4, 5),

Նախնական պահանջները խաղաղության վեհաժողովում. կրճատված պահանջները, 1920թ.,

Հունական տարածքը Թրակիայում և Զմյուռնիայի շրջանում, նախագահ Վիլսոնի որոշմամբ հաստատված սահմանը:

Դ. Հայաստանի՝ դեպի ծով ելքի ուղիները (տես Հավելված V, №№ 2, 4, 9):

Տրապիզոն - Էրզրում քարավանային երթուղին,

Տրապիզոն - Էրզրում երկաթուղու նախագիծը,

Հայաստանի համար հույժ կարևոր արևմտյան սահմանը:

Ե. Հայաստանի հարաբերակցությունը թուրքական նոր կայսրության համեմատ (տե՛ս Հավելված IX),

Թուրքիայի սահմանները՝ հաստատված Սևրի պայմանագրով և նախագահ Վիլսոնի որոշմամբ,

Հատուկ հետաքրքրության տարածքները՝ սահմանված Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի միջև 1920թ. օգոստոսի 10-ի Եռակողմ միջազգայնագրով (կոնվենցիա):

Գոյություն ունեցող երկաթուղիները:

2.24 Գերագույն խորհրդին հղված առդիր նամակում Վիլսոնը գրում է. «Լիովին գիտակցելով Ձեր խնդրանքով ինձ վրա դրված պատասխանատվությունը՝ ես այս դժվարին գործին մոտեցել եմ հայ ժողովրդի և այս տուժած երկրում մնացած բնակիչների լավագույն շահերին ծառայելու ցանկությամբ՝ անկախ նրանց ազգային կամ կրոնական պատկանելությունից, ինչպես նաև, փորձել եմ հնարավորինս անսակարկ արդարամտություն դրսևորել հարակից տարածքներում ապրող ազգաբնակչության նկատմամբ՝ լինեն նրանք թուրք, քուրդ, հույն կամ հայ:¹³⁴

2.25 Իրավարար վճռի տեքստը (բնականաբար՝ ոչ ամբողջական զեկույցը), հեռագրվեց Փարիզում դեսպան Ուոլեսին՝ 1920թ. նոյեմբերի 24-ին, ցուցումով, որ այն պետք է հանձնվի Խաղաղության վեհաժողովի գլխավոր քարտուղարին՝ դաշնակիցների Գերագույն խորհրդին ներկայացնելու համար:¹³⁵ 1920թ. դեկտեմբերի 7-ին Ուոլեսը պատասխանեց, որ այդ առավոտյան հանձնել է փաստաթղթերը: Ուոլեսի կցած գրությունը թվագրված է 1920թ. դեկտեմբերի 6-ով:

2.26 Այսպիսով, 1920թ. նոյեմբերի 22-ի Իրավարար վճռով Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը որոշվեց վերջնականորեն,¹³⁶ որից հետո թուրք-հայկական միջազգային սահմանը սահմանազատվեց Հաագայի կոնվենցիայի¹³⁷ դրույթներին խստորեն համապատասխան (1899թ. հոդված 54, 1907թ. հոդված 81). Իրավարար վճիռը, որը պատշաճ կերպով հայտարարվել և ծանուցվել է կողմերի ներկայացուցիչներին, լուծում է վեճը վերջնականապես և առանց բողոքարկման իրավունքի:¹³⁸

¹³⁴ For the full text of Wilson's letter see: FRUS, v. III: 790-795.

¹³⁵ Ibid.: 789-90.

¹³⁶ Cukwurah A.O. op. cit.: 31. Hackworth. op., cit.: 715.

¹³⁷ The 1899 Convention was ratified by Turkey on July 12, 1907. (The Hague Court Reports, op. cit.: CII).

¹³⁸ The Hague Court Reports, op. cit.: LXXXIX. Cf. also the Article # 54 of the 1899 Convention with slightly deferent wording: The Award, duly pronounced and notified to the agents of the parties [at variance, puts an end to] the dispute definitively and without appeal.

Իրավարար վճռի վավերականությունը

2.27 Որպեսզի իրավարար վճիռը լինի վավեր, այն պետք է համապատասխանի որոշակի չափանիշների.

ա. Իրավարարները պետք է գերծ լինեն անհարկի արտաքին ազդեցություններից, ինչպիսիք են հարկադրանքը, կշառքը կամ կոռուպցիան:

բ. Ապացույցների հավաքումը պետք է գերծ լինի խարդախությունից, և ներկայացված ապացույցները չպետք է պարունակեն էական սխալներ:

գ. Իրավարար հայցը՝ կոմպրոմիս (compromis), պետք է լինի վավեր:

դ. Իրավարարները չպետք է գերազանցած լինեն իրենց լիազորությունները:¹³⁹

2.28 Չափանիշ 1. Իրավարարները պետք է գերծ լինեն անհարկի արտաքին ազդեցություններից, ինչպիսիք են հարկադրանքը, կաշառքը կամ կոռուպցիան:

Հայ-թուրքական սահմանի դեպքում իրավարարը, ինչպես համաձայնեցվել էր *իրավարար հայցի* մեջ (Սան Ռեմոյի նիստի 26.04.1920թ. նամակը նախագահ Վիլսոնին և Սևրի պայմանագրի 89-րդ հոդվածը), *Միացյալ Նահանգների նախագահին* էր, այսինքն՝ Վուդրո Վիլսոնը: Նախագահ Վիլսոնը հաճախ էր քննադատվում իր քաղաքականության համար և զանազան տարաձայնություններ ուներ այլ քաղաքական գործիչների ու քաղաքական կառույցների հետ: Այնուամենայնիվ, երբեք ոչ ոք կասկածի տակ չի դրել նրա քաղաքական կամ անձնական ազնվությունը և չի մեղադրել նրան արտաքին ազդեցության տակ գործելու համար:

Եզրակացություն. Ակնհայտ և կասկածից վեր է, որ իրավարարը *չի ենթարկվել որևէ անհարկի արտաքին ազդեցության՝ հարկադրանքի, կաշառքի կամ կոռուպցիայի:*

2.29 Չափանիշ 2. Ապացույցների հավաքումը պետք է գերծ լինի խարդախությունից, և ներկայացված ապացույցները չպետք է պարունակեն էական սխալներ:

Ինչպես նշվեց վերը, հանձնարարությունը կատարելու համար պետքարտուղարությունը 1920թ. հուլիսի կեսերին ձևավորեց հատուկ աշխատանքային խումբ, որը պաշտոնապես կոչվեց *Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի հարցը քննող իրավարար հանձնաժողով:*

2.30 Հանձնաժողովի ղեկավարն էր Վիսկոնսինի և Կոլումբիայի համալսարանների պրոֆեսոր (1923-1948թթ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի

¹³⁹ *Manual of the Terminology of Public International Law (Lack of Peace) and International Organizations*, Prepared by Isaac Paenson in Cooperation with the Office of Legal Affairs, UN, 1st ed., 1983: 588-590.

պատմության և քաղաքականության նշանավոր փորձագետ Ուիլյամ Լին Վեստերմանը: 1919թ. նա Փարիզում խաղաղության բանակցությունների ամերիկյան հանձնաժողովի՝ Արևմտյան Ասիայի բաժնի ղեկավարն էր:¹⁴⁰ Հանձնաժողովում նրա գլխավոր գործընկերներն ու օգնականներն էին բանակի գլխավոր շտաբի մայոր (դոկտոր) Լոուրենս Մարտինը, որը մասնակցում էր որպես Հարբորդ առաքելության աշխարհագրագետ, և Հարիսոն Գ. Դուայթը պետքարտուղարության Մերձավոր արևելքի բաժնից:¹⁴¹

2.31 Աշխատանքային խմբի բոլոր փորձագետները բանիմաց, փորձառու և անաչառ մասնագետներ էին: Ավելի քան երկամսյա ինտենսիվ և մանրակրկիտ աշխատանքից հետո՝ 1920թ. սեպտեմբերի վերջին, աշխատանքային խումբը պատրաստեց *Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի հարցը քննող իրավարար հանձնաժողովի ամբողջական զեկույցը*:

2.32 *Զեկույցը* 1920թ. սեպտեմբերի 28-ին ուղարկվեց պատերազմի նախարարություն՝ դիտողությունների համար: Յոթ շաբաթվա համապարփակ և բժախնդիր ուսումնասիրությունից հետո՝ 1920թ. նոյեմբերի 12-ին, հանձնաժողովի զեկույցը վերջապես հանձնվեց Սպիտակ տուն: Տասն օր անց՝ 1920թ. նոյեմբերի 22-ին, Վուդրո Վիլսոնը ստորագրեց վերջնական զեկույցը և 1920թ. դեկտեմբերի 6-ին իրավարար վճիռը ԱՄՆ դեսպանատան միջոցով պաշտոնապես ուղարկեց Փարիզ:

2.33 Նախագահ Վիլսոնի իրավարար վճիռը ներկայումս բարձր է գնահատվում միջազգայնագետ-իրավաբանների կողմից: Հմմտ. *Նախագահ Վիլսոնի իրավարար վճիռը չի իրագործվել: Այնուամենայնիվ, այդ վճիռը պետք է դիտարկել որպես միջազգային սահմանների և դրանց միջև փոխհարաբերությունների որոշման ժամանակ հաշվի առնվող տարբեր գործոնների ամենակարևոր վերլուծություններից մեկը*:¹⁴² Հմմտ. նաև *Նախագահ Վիլսոնի կողմից նորաստեղծ Հայկական պետության տարածքային սահմանների որոշումը հատկապես հետաքրքիր է, քանի որ այն ներառում է դրա դրդապատճառների բացատրությունը՝ «բնական սահմանի» անհրաժեշտությունը, «նորաստեղծ պետության աշխարհագրական և տնտեսական միասնությունը»*: Հնարավորինս հաշվի են առնվել բնակչության էթնիկական և կրոնական գործոնները, մյուս կարևոր պայմաններն էին անվտանգությունը և դեպի ծով ելքի խնդիրը:¹⁴³

¹⁴⁰ R. Hovannisian, *op. cit.*, v. IV: 30.

¹⁴¹ *Ibid.*

¹⁴² Yahuda Z. Blum. *Secure Boundaries and Middle East Peace, In Light of International Law and Practice.* Jerusalem, 1971:26.

¹⁴³ A.L.W. Munkman, “Adjudication and Adjustment – International Judicial Decision and the Settlement of Territorial and Boundary Disputes”, Malcolm N. Shaw (ed.), *Title to Territory*, Dartmouth, 2005: 139, fn. 4.

2.34 *Եզրակացություն*. Իրավարար վճիռը կայացվել է հարգված և լավատեղյակ փորձագետների կողմից և, ի լրումն, անցել է զննում ու ստուգում Միացյալ Նահանգների կառավարության երկու համապատասխան գերատեսչությունների կողմից: Ակնհայտ է, որ Պետքարտուղարությունը և Պատերազմի նախարարությունն ի վիճակի էին բացառել ցանկացած *խարդախություն* կամ նկատել ցանկացած *էական սխալ ապացույցների հավաքման մեջ*: Ի վերջո, վճիռը ստորագրվել է ԱՄՆ նախագահի կողմից, որը երբեք չէր հանդուրժի որևէ խախտում:

2.35 Չափանիշ 3. Իրավարար հայցը (compromis) պետք է լինի վավեր:

Առկա են իրավարար հայցի վավերականությունն ապացուցող մի քանի գործոններ:

Գործոն ա) Իրավարար հայցը պատշաճ կերպով ներառվել է պայմանագրում:

Վեճն իրավարարության ներկայացնելու վերաբերյալ պետությունների համաձայնությունը կարող է արտահայտվել տարբեր ձևերով. ա) հատուկ արբիտրաժային պայմանագրով կամ իրավարար հայցով. բ) ցանկացած պայմանագրի մեջ հատուկ իրավարար դրույթի ներառմամբ, որը նախատեսում է իրավարարության ներկայացնել ցանկացած վեճ, որը կարող է ծագել կողմերի միջև այդ պայմանագրի կիրառման հետ կապված. գ) իրավարարության ընդհանուր պայմանագրով, համաձայն որի՝ կողմերը պարտավորվում են իրավարարության ներկայացնել իրենց միջև բոլոր կամ որոշակի բնույթի վեճերը, որոնք կարող են ծագել ապագայում:¹⁴⁴

2.36 Հայաստանի և Թուրքիայի, ինչպես նաև այլ Բարձր պայմանավորվող կողմերի համաձայնությունը՝ *Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի որոշման հարցը Միացյալ Նահանգների նախագահի իրավարարությանը ներկայացնելու և իրավարար վճիռն անմիջապես ընդունելու* պարտավորություն ստանձնելու վերաբերյալ, ամրագրվել է Սևրի պայմանագրում (1920թ. օգոստոսի 10) հատուկ իրավարար դրույթի ընդգրկմամբ [89-րդ հոդված]. *Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես նաև այլ Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայն են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահի իրավարարությանը ներկայացնել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի որոշման հարցը և ընդունել նրա որոշումն անմիջապես, ինչպես նաև՝ այն դրույթները, որոնք նա կարող է սահմանել Հայաստանին դեպի ծով ելք տրամադրելու և վերոնշյալ*

¹⁴⁴ *Manual of the Terminology of Public International Law, op. cit.: 586.*

սահմանին հարակից թուրքական տարածքի ցանկացած հատված ապառազմականացնելու վերաբերյալ:¹⁴⁵

2.37 Գործոն ք) Իրավարար հայցը պատշաճ կերպով բանակցվել է:

1920թ. ապրիլի 20-ին Ստամբուլում Դաշնակիցների գերագույն հանձնակատարները համատեղ գրությամբ թուրքական իշխանություններին կոչ արեցին խաղաղության պատվիրակություն ուղարկել՝ ընդունելու խաղաղության պայմանագրի նախագիծը: Օսմանյան պատվիրակությունը սենատոր Թեվֆիկ փաշայի (Բեյ) [նախկին մեծ վեզիրի] գլխավորությամբ 1920թ. մայիսի 1-ին մեկնեց Փարիզ:¹⁴⁶ Տասն օր անց՝ մայիսի 11-ին, նրան պաշտոնապես տրամադրվեց խաղաղության պայմանագրի նախագիծը: Թուրքիայի կառավարությանը մեկ ամիս ժամանակ տրվեց՝ գրավոր ներկայացնելու պայմանագրի վերաբերյալ ցանկացած դիտողություն կամ առարկություն:¹⁴⁷ Թեվֆիք բեյը պաշտոնապես հաստատեց պայմանագրի ստացումը և հայտարարեց, որ փաստաթուղթը կարժանանա իր կառավարության լուրջ ու անհապաղ ուշադրությանը:¹⁴⁸ Մայիսի վերջին Թուրքիայի մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդը դիմեց Գերագույն խորհրդին՝ կարգավորման վերաբերյալ թուրքական դիտողությունները ներկայացնելու ժամկետը մեկ ամսով երկարաձգելու խնդրանքով: Գերագույն խորհուրդը համաձայնեց ժամկետը երկարաձգել երկու շաբաթով՝ մինչև 1920թ. հունիսի 25-ը:¹⁴⁹

2.38 Դամադ Ֆերիդ փաշայի ստորագրությամբ թուրքական դիտողությունների առաջին փաթեթը ներկայացվեց 1920թ. հունիսի 25-ին: Հուլիսի 7-ին ստացվեց թուրքական երկրորդ հուշագիրը: Պատասխանը ստանալուց հետո Գերագույն խորհուրդը լիազորեց նախագծող հանձնաժողովին աննշան վերանայումներ կատարել պայմանագրի ձևակերպման մեջ՝ առանց էությունը փոփոխելու:¹⁵⁰ Հայաստանի ապագայի և սահմանների իրավարարության վերաբերյալ Գերագույն խորհուրդը որոշեց. *Նրանք չեն կարող որևէ փոփոխություն կատարել այն դրույթներում, որոնք նախատեսում են ազատ Հայաստանի ստեղծումն այն սահմաններով, որոնք Միացյալ Նահանգների նախագահը կորոշի որպես արդար*

¹⁴⁵ The official full text of the Treaty of Sevres was published in *British and Foreign State Papers*, 1920. v. CXIII, printed and published by His Majesty's Stationary Office, London, 1923: 652-776 (hereinafter - British Papers) and separately, as *Command Paper* # 964, Treaty Series No. 11 (1920), *Treaty of Peace with Turkey*, signed at Sevres, August 10, 1920, HMSO, London, 1920, 100 pages.

¹⁴⁶ R. Hovannisian, *op. cit.*, v. III: 106.

¹⁴⁷ Herbert Adams Gibbons. *An Introduction to World Politics*. New York, 1922:430; Paul C. Helmreich. *From Paris to Sevres*. Ohio, 1974:309.

¹⁴⁸ British Papers, v. XIII: 70.

¹⁴⁹ *Ibid*: 79.

¹⁵⁰ *Ibid*, v. VIII: 553-556.

և օրինական։¹⁵¹ Համոզվածությունը, որ հայերն անվտանգ չեն լինի և թուրքական իշխանությունների կողմից արդար վերաբերմունքի չեն արժանանա, հիմնված էր այն անսասան համոզման վրա, որ. *Վերջին քսան տարիների ընթացքում հայերը կոտորվել են անօրինակ բարբարոսության պայմաններում, իսկ պատերազմի ընթացքում թուրքական կառավարությունը կոտորածի, տեղահանության և ռազմագերիների նկատմամբ դաժան վերաբերմունքի մեջ իր մասնակցությամբ անչափելիորեն գերազանցել է նույնիսկ իր նախորդներին (...): Թուրքական կառավարությունը ոչ միայն չի կարողացել պաշտպանել իր այլազգի հպատակներին կողոպուտից, բռնությունից և սպանությունից, այլև, բազմաթիվ վկայությունների համաձայն, պատասխանատու է եղել այն մարդկանց դեմ դաժանություն հրահրելու և կազմակերպելու համար, որոնց պարտավոր էր պաշտպանել։¹⁵² Դաշնակիցների պատասխանը թուրքական պատվիրակությանն է հանձնվել 1920թ. հուլիսի 17-ին։*

2.39 *Գործոն գ)* Իրավարար հայցը (կոմպրոմիս) ստորագրվել է Օսմանյան կայսրության օրինական կառավարության լիազոր ներկայացուցիչների կողմից։

1918-1922թթ. սուլթան-խալիֆ Մեհմեդ VI-ը Օսմանյան կայսրության ղեկավարն էր, քաղաքականապես ճանաչված օրինական կառավարիչը։¹⁵³ Սուլթանը ներկայացնում էր *դե յուրե* կառավարությունը։¹⁵⁴ Օսմանյան սահմանադրության 3-րդ հոդվածի [1876թ. դեկտեմբերի 23, 1908թ. հուլիսի 23] համաձայն՝ *Օսմանյան գահը (...) պատկանում է Օսմանյան տան ավագ արքայազնին*։ Միջազգային պայմանագրեր կնքելու իրավունքը պատկանում էր սուլթանին։¹⁵⁵ Սուլթանն ուներ օրենսդրական միանձնյա իշխանություն։ Սուլթանի ինքնիշխան իրավունքներից էր նաև պայմանագրերի կնքումը (Օսմանյան Սահմանադրություն, հոդված 7)։

2.40 1920թ. հուլիսի 22-ին սուլթան Մեհմեդ VI-ը՝ պետության սահմանադրական ղեկավարը, գլխավոր նստավայր Յըլդըզ պալատում գումարեց *Սուրայ-ի Սալթանաթ* (Թագի խորհուրդ)։ Խորհուրդ գումարելու հիմքը *իրավիճակից բխող անհրաժեշտությունն* էր։ Խորհուրդը, որին մասնակցում էր հիսուն թուրքականավոր քաղաքական և ռազմական գործիչ, այդ թվում՝ նախկին նախարարներ, սենատորներ և գեներալներ, ինչպես նաև վարչապետ Դամադ Ֆերիդ փաշան, հանդես եկավ պայմանագրի ստորագրման օգտին։ Սուլթանը եզրափակեց նիստը՝ խնդրելով ստորագրության կողմնակիցներին ոտքի կանգնել։ Բոլորը, բացի մեկից,

¹⁵¹ *Ibid.*

¹⁵² *Ibid.*

¹⁵³ Arnold J. Toynbee, Kenneth P. Kirkwood. *Turkey*, New York, 1927:151.

¹⁵⁴ Harold Armstrong. *Turkey in Travail, The Birth of a New Nation*. London, 1925:113.

¹⁵⁵ [Lord] Eversley. *The Turkish Empire, From 1288 to 1914, and From 1914 to 1924* (Abridged version by Sir Valentine Chirol). Lahore, 1958:295.

ոտքի կանգնեցին: Պայմանագիրն ընդունվեց:¹⁵⁶ Վերջնական պայմանագիրը, ներառյալ իրավարար դրույթը [89-րդ հոդվածը], ստորագրվեց Կոստանդնուպոլսում գտնվող Սուլթանի կառավարության ուղարկած թուրք լիազոր ներկայացուցիչների կողմից [գեներալ Հաադի փաշա, սենատոր, Ռըզա Թեվֆիկ բեյ, սենատոր, Ռեշադ Հալիս բեյ, Բեռնում Թուրքիայի արտակարգ դեսպանորդ և լիազոր նախարար]՝ Դամադ Ֆերիդ փաշայի գլխավորությամբ:¹⁵⁷

Եզրակացություն. Իրավարար հայցը վավեր է:

2.41 Չափանիշ 4. Իրավարարները չպետք է գերազանցեն իրենց լիազորությունները:

Իրավարար հայցը [Սևրի պայմանագրի 89-րդ հոդվածը] իրավարարին խնդրում էր. 1) որոշել Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանը Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում, 2) ապահովել Հայաստանի ելքը դեպի ծով, 3) սահմանել դրույթներ հայ-թուրքական սահմանին հարակից թուրքական տարածքի ապառազմականացման վերաբերյալ:

2.42 Նախագահ Վուդրո Վիլսոնը խստորեն մնաց իրավարար հայցով սահմանված հանձնարարության շրջանակներում: Չնայած այն բանին, որ միսիոներական խմբերը նրա վրա ուժեղ ճնշում էին գործադրում Խարբերդ քաղաքը և նրա շրջակայքը ապագա Հայաստանի Հանրապետության կազմում ներառելու համար, Վիլսոնն, այնուամենայնիվ, չգերազանցեց իր լիազորությունները:

Եզրակացություն. Նախագահ Վիլսոնի վճռի պաշտոնական անվանումը հստակորեն ցույց է տալիս, որ նա *ճշգրտորեն կատարել է* իր պարտականությունը:

Իրավարար վճռի իրավական առանձնահատկությունները և ներկա կարգավիճակը

2.43 ա) Թեև իրավարարությունը հիմնականում ընթանում է դատարաններից դուրս, այն իրավական գործընթաց է: Իրավարարությունը հիմնված է պայմանագրային օրենքի կամ, միջազգային իրավարարության դեպքում՝ միջազգային պայմանագրերի մասին օրենքի վրա, իսկ կողմերի միջև իրենց վեճն իրավարարության ներկայացնելու վերաբերյալ համաձայնությունն իրավաբանորեն պարտավորեցնող պայմանագիր է: Այսպիսով, իրավարարության անբաժանելի

¹⁵⁶ Salahi Ramsdan Sonyel. *Turkish Diplomacy 1918-1923, Mustafa Kemal and the Turkish National Movement*. London, 1975: 82

¹⁵⁷ A. Toynbee, K. Kirkwood, *op. cit.*: 76; Elaine Diana Smith. *Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly (1919-1923)*. The American University, Washington D.C., 1959, (Ph.D. thesis): 133.

առանձնահատկությունն այն է, որ այն ընդունում է վերջնական և պարտադիր վճիռ. *իրավարար վճիռն իրավարարի վերջնական և պարտադիր որոշումն է վեճի ամբողջական կարգավորման վերաբերյալ*:¹⁵⁸ Համաձայնելով վեճը ներկայացնել իրավարարության կոմպրոմիսի (*compromis*)՝¹⁵⁹ միջոցով՝ կողմերը նախապես պարտավորվում են ընդունել կայացվելիք որոշումը:¹⁶⁰

2.44 բ) Համաձայն Սևրի պայմանագրի 89-րդ հոդվածի՝ իրավարար դրույթը հաստատվել է *այլ Բարձր պայմանավորվող կողմերի կողմից*, ուստի սահմանի որոշման հարցն իրավարարության է ներկայացվել նաև Սևրի պայմանագիրը ստորագրած բոլոր պետությունների անունից: Սևրի պայմանագիրը ստորագրել են 18 երկրների (Բրիտանական կայսրություն [առանձին] 1. Միացյալ Թագավորություն, 2. Կանադա, 3. Ավստրալիա, 4. Նոր Զելանդիա, 5. Հարավաֆրիկյան միություն, 6. Հնդկաստան,¹⁶¹ 7. Ֆրանսիա, 8. Իտալիա և 9. Ճապոնիա [որպես գլխավոր դաշնակից պետություններ], ինչպես նաև՝ 10. Հայաստան, 11. Բելգիա, 12. Հունաստան, 13. Լեհաստան, 14. Պորտուգալիա, 15. Ռումինիա, 16. Սերբերի, խորվաթների և սլովենների Թագավորություն,¹⁶² 17. Չեխոսլովակիայի Հանրապետություն՝¹⁶³ մի կողմից և 18. Թուրքիա՝ մյուս կողմից) օրինական ներկայացուցիչները (*փոխանցելով իրենց լիազորությունները՝ ընդունված կարգին և պարզաճ ձևին համապատասխան*), որոնք պարտավորվել են *ընդունել որոշումն անմիջապես*: Այսպիսով, իրավարար վճիռը միանշանակ պարտադիր է վերոնշյալ բոլոր պետությունների համար:

2.45 գ) Այն բանից հետո, երբ իրավարար վճիռն ընդունվում է՝ այն դառնում է անբեկանելի: Այն ենթակա է *res judicata* (*դատարանական վերջնականության սկզբունք*) իրավական դոկտրինին, որը պնդում է, որ իրավական հայցը վերջնական եզրակացությունից հետո այլևս չի կարող վերաքննվել:¹⁶⁴ *Res judicata* դոկտրինը համարվում է կիրառելի բոլոր իրավարար վճիռների նկատմամբ՝ անկախ այն բանից, թե հատուկ համաձայնագրում կամ իրավարարության ընդհանուր պայմանագրում կա նման դրույթ, թե ոչ:

¹⁵⁸ *A Dictionary of Arbitration and its Terms, op. cit.: 32.*

¹⁵⁹ The *compromis* is the arbitration agreement between sovereign States, which empowers them to arbitrate an existing dispute. (*A Dictionary of Arbitration and its Terms, op. cit.: 54*)

¹⁶⁰ *Ibid: 27.*

¹⁶¹ At present: India, Pakistan and Bangladesh.

¹⁶² At present: Serbia, Croatia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Montenegro.

¹⁶³ At present: Czech Republic and Slovak Republic.

¹⁶⁴ *A Dictionary of Arbitration and its Terms, op. cit.: 198.*

2.46 դ) Իրավարար վճիռները և դատական վճիռներն իրենց բնույթով նման են, քանի որ երկուսն էլ հիմնված են օրենքի վրա:¹⁶⁵ Երկուսն էլ օրենքի վրա խարսխված որոշումներ են: Հետևաբար, Անուղղակի էստոպելի դոկտրինը, (The Doctrine of Collateral Estoppel) որը հաստատում է, որ իրավականորեն պատշաճ կերպով արդեն լուծված հարցը չի կարող վերաբացվել կամ նորից վիճարկվել հետագա վարույթում, կիրառվում է նաև իրավարարության գործերում:¹⁶⁶

2.47 ե) Եթե իրավարարության կողմը հաստատում է վճիռը կամ, խելամիտ ժամկետներում որևէ գործողության չձեռնարկելով, երբևէ չի առարկում այդ վճռի դեմ (ինչը համարվում է լուռ համաձայնություն), ապա իրավարար վճիռը համարվում է վավեր և պարտադիր: Դրանից հետո այլևս բացառվում է կողմի՝ այդ ճանաչումից հրաժարումը և վճռի վավերականության վիճարկումը [Իսպանիայի թագավորի իրավարար վճիռ (1960թ.), Արդարադատության միջազգային դատարան, զեկույց # 213]:¹⁶⁷

Թուրքիան երբեք չի վիճարկել նախագահ Վիլսոնի իրավարար վճռի վավերականությունը, երբևէ չի ձեռնարկել վճռի չեղարկմանն ուղղված որևէ քայլ և, որևէ գործողություն չձեռնարկելով, տվել է իր *լռելյայն համաձայնությունը*, հետևաբար՝ որոշումը բացարձակապես և հաստատապես *վավեր է և պարտադիր*:

2.48 գ) Իրավարար որոշումները կողմերին պարտավորեցնում են անսահմանափակ ժամկետով:¹⁶⁸ Իրավարարության վավերականությունը կախված չէ դրա հետագա իրականացումից:

2.49 է) Նախագահը Միացյալ Նահանգների ներկայացուցչական մարմինն է. *նրա ծայնը պետության ծայնն է*:¹⁶⁹ Նախագահի ներկայացուցչական կարգավիճակը ենթադրում է նաև, որ նախագահի բոլոր պաշտոնական հայտարարությունները ճանաչվում են միջազգայնորեն և համարվում են հեղինակավոր:¹⁷⁰ Օտարերկրյա պետությունները նախագահի հայտարարությունը պետք է ընդունեն որպես վերջնական:¹⁷¹ Իրավարարի պաշտոնի զորությամբ իրավարար վճիռը պարտադիր է նաև ԱՄՆ-ի համար:

¹⁶⁵ *Manual of Public International Law, op. cit.*: 584.

¹⁶⁶ *A Dictionary of Arbitration and its Terms, op. cit.*: 49.

¹⁶⁷ *Manual of Public International Laws, op. cit.*: 694.

¹⁶⁸ Luzius Wildhaber . *Treaty Making Power and Constitution*. Basel and Stuttgart, 1971:98.

¹⁶⁹ Quincy Wright. *The Control of American Foreign Relations*. New York, 1922:36.

¹⁷⁰ *Ibid*: 37.

¹⁷¹ *Ibid*: 38.

2.50 ը) Իրավարար վճռի չեղարկումը (օրինականության վերացումը) տեղի է ունենում միայն այն դեպքում, երբ առկա է այն անվավեր ճանաչելու հիմքերի հասարակական կամ դատական որևէ հեղինակավոր հաստատում: Այդ հաստատումը կարող է գալ այնպիսի միջազգային կառույցից, ինչպիսին, օրինակ, Արդարադատության միջազգային դատարանն է: Չեղարկման հիմքերի հաստատումը կարող է հիմնված լինել նաև միջազգային հանրության կարծիքի վրա, որը բխում է իրավունքի՝ բոլոր ազգերի համար միանման ընդհանուր սկզբունքներից:¹⁷² Պարտված կողմի՝ վճռի կատարումից հրաժարվելն ինքնին համարժեք չէ օրինական չեղարկմանը: Անվավեր ճանաչելու հայցն ընդհանրապես ընդունելի չէ, և այս տեսակետը հիմնված է 1907թ. Հաագայի առաջին կոնվենցիայի 81-րդ հոդվածի և իրավարար վճիռներն անվավեր ճանաչելու միջազգային մեխանիզմների բացակայության վրա:¹⁷³

Եզրակացություններ

2.51 Անգամ փոքր ընդգրկում ունեցող տարածքային վեճերը շարունակում են լուրջ սպառնալիք հանդիսանալ միջազգային խաղաղության և անվտանգության համար: Խոսքը վերաբերում է հատկապես այն հակամարտություններին, որոնք երկար ժամանակ մնում են չլուծված, ինչը թույլ է տալիս, որ կարգավորման ռացիոնալ հիմքերը շերտավորվեն ցավոտ հույզերով: Օրինակ՝ Արարատը հայերի համար սոսկ լեռ չէ: Այն միլիոնավոր տոննա քար, հող ու ձյուն չէ: Այն հայ ազգային և աստվածաշնչյան-քրիստոնեական ինքնության առանցքն է: Այսպիսով, Արարատի թուրքական *գերությունը* և աշխարհի կողմից այդ փաստի անտեսումը վերածվել են նշանակալից հոգեբանական գործոնի, որը հնարավոր չէ անտեսել:

2.52 ԱՄՆ Նախագահի իրավարար վճռից հետո (ստորագրվել է 1920թ. նոյեմբերի 22-ին և պատշաճ կերպով ծանուցվել է 1920թ. դեկտեմբերի 6-ին) *Վիլսոնյան Հայաստանում Թուրքիայի Հանրապետության ներկայությունը* և նրա ձեռնարկած բոլոր գործողությունները, ըստ էության, ապօրինի են և անվավեր: Հետևաբար, չնայած երկարամյա օկուպացիային՝ Թուրքիան այդ տարածքի նկատմամբ չունի որևէ իրավական տիտղոս, և նրա *դե ֆակտո* տիրապետությունը ավելին չէ, քան զենքի ուժով վարչական վերահսկողություն: Ռազմական օկուպացիան չի ընձեռում տարածքի վրա օրինական իշխանության իրավունք: Միայն վերահսկողության փաստը բավարար չէ սեփականության իրավունքի (տիտղոսի) փոխանցումը հաստատելու համար, ինչպես կարող է հույս ունենալ Թուրքիան: Մինչև իսկ 1920թ.-ից ի վեր շարունակվող բռնազավթումը, տարածքների ժողովրդա-

¹⁷² A Dictionary of Arbitration and its Terms, op. cit.: 15.

¹⁷³ Manual of Public International Law, op. cit.: 693-694.

գրության և սովորույթների բռնի փոփոխումը (տեղանքների, ավանների, գյուղերի, շրջանների, և այլնի հին հայկական անունների թրքացում)՝ ուղղված երկրի ժառանգությունն ու բնույթը փոխելուն, չեն կարող օգնել Թուրքիային ստանալ այդ տիտղոսը:

2.53 Միացյալ Նահանգների նախագահի իրավարար վճիռը երբևէ չեղյալ չի հայտարարվել և չի կարող հայտարարվել: Գոյություն չունի *Վիլսոնյան Հայաստանը* Թուրքիային հանձնող և ո՛չ մի իրավական փաստաթուղթ: Ավելին, Հայաստանի և Թուրքիայի միջև Միացյալ Նահանգների նախագահի կողմից որոշված սահմանը վերահաստատվել է Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Լոզանի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով (1923թ. հուլիսի 24): Լոզանի պայմանագրով, որը համարվում է *Թուրքիայի Հանրապետության ծննդյան վկայականը*, Թուրքիան և այլ Բարձր պայմանավորվող կողմերը ճանաչել են թուրքական տիտղոսը միայն Լոզանի պայմանագրով ամրագրված *սահմաններից ներս գտնվող* տարածքների վրա: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահման չի որոշվել, ուստի *Վիլսոնյան Հայաստանը* հաստատապես և ակնհայտորեն չի ընդգրկվել Թուրքիայի Հանրապետության կազմում: Հրաժարվելով Լոզանի պայմանագրով *որոշված սահմաններից դուրս գտնվող* տարածքների նկատմամբ բոլոր *իրավունքներից և տիրույթից՝* Թուրքիայի Հանրապետությունը հրաժարվեց *Վիլսոնյան Հայաստանի* նկատմամբ որևէ տիրույթից և միջազգային պայմանագրի հիման վրա վերահաստատեց Միացյալ Նահանգների նախագահի իրավարար վճռի իրավական հետևանքները. *Սույնով Թուրքիան հրաժարվում է սույն պայմանագրով որոշված սահմաններից դուրս գտնվող տարածքների և կղզիների (բացառությամբ այն կղզիների, որոնց նկատմամբ իր տիրապետությունը ճանաչված է նշված պայմանագրով) նկատմամբ ցանկացած իրավունքից և որևէ տիրույթից. այդ տարածքների և կղզիների ապագան կարգավորվում է կամ կարգավորվելու է շահագրգիռ կողմերի կողմից (հոդված 16):*

2.54 Ճիշտ է, Հայաստանն ունի օրինական իրավունքներ *Վիլսոնյան Հայաստանի* նկատմամբ, բայց ճիշտ է նաև, որ օրինական իրավունքն ինքնին լուծման չի հանգեցնի: Ամեն դեպքում, Հայաստանն այդ տիտղոսի *դե յուրե* կրողն է, իսկ Թուրքիան՝ այդ տարածքի նկատմամբ վերահսկողությունը զավթողը, և նրանցից ոչ մեկը չի հրաժարվի իր պահանջներից, որոնք հայկական կողմից հիմնված են իրավական ուժի, իսկ թուրքական կողմից՝ ռազմական հզորության վրա:

Ճիշտ է, միջազգային իրավունքն ինքնին չի կարող լուծում տալ հայ-թուրքական առճակատմանը: Այնուամենայնիվ, կասկածից վեր է, որ միջազգային իրավունքն արդար և խաղաղ կարգավորման, ուստի և՛ երկարատև ու վերջնական լուծման միակ ճանապարհն է:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հարաբերությունների ձևավորումը, զարգացումը և անկումը Երիտթուրքերի և բոլշևիկների միջև 1919 - 1922թթ. (Էնվեր փաշայի գործունեության լույսի ներքո)

Համաշխարհային հեղափոխության հայեցակարգը մարքսիզմի գաղափարախոսության հիմնասյուներից էր: Երբ բոլշևիկները իշխանության եկան 1917 թվականի հոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7 - նոր տոմարով), նրանք անմիջապես սկսեցին քարոզել հեղափոխական պատերազմների գաղափարը ամբողջ աշխարհում, որը սկզբնապես մեծ ձեռքբերումներ և զգալի հաջողություն ունեցավ: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը առաջ բերեց կոմունիստական ապստամբություններ ողջ Եվրոպայում, հատկապես Գերմանիայում և Հունգարիայում (1918-1919թթ.): Բայց, ի դժբախտություն կոմունիստների, նրանց բոլոր ձեռքբերումները Եվրոպայում տևեցին ընդամենը մի քանի ամիս: Ըստ այդմ, բոլշևիկներն իրենց գործունեությունը կենտրոնացրին մահմեդական աշխարհի վրա: Դեռևս 1917թ. դեկտեմբերին Լենինը և նրա ազգություների կոմիսար Ստալինը հրապարակեցին մի հռչակագիր, որի նպատակն էր բոլոր մուսուլմաններին ապստամբության դրդել իրենց ճնշողների դեմ՝ «Ժողովրդական կոմիսարների

խորհրդի դիմումը Ռուսաստանի և Արևելքի մուսուլմաններին»: («*Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока*»), 3 դեկտեմբերի, 1917թ.¹ Բոլշևիկների հետապնդած նպատակները մահմեդական աշխարհում երկակի էին. Նախ մարտավարական՝ ունենալ պայքարող դաշնակից ընդհանուր թշնամու՝ Արևմուտքի, դեմ: Երկրորդ՝ ռազմավարական՝

գոնե մասամբ իրականացնել համաշխարհային հեղափոխության գաղափարը մահմեդական երկրներում:

Պարտված և ջախջախված Օսմանյան կայսրությունը բացառիկ թիրախ էր բոլշևիկյան նպատակների իրականացման համար: Ուստի 1919թ. մայիսի վերջին Կարմիր բանակի նշանավոր հրամանատարներից մեկը՝ Սեմյոն Բուդյոննին (Семён Будённый), Տրապիզոնի մերձակայքում գտնվող փոքրիկ Հավլա քաղաքում այցելեց

¹ Russia and the East, 1920-1927: A Documentary Survey, eds. X. Joukoff Eudin, R.C.North, Stanford, 1964, pp. 77-78; Soviet Documents on Foreign Policy, ed. by Jane Degas, vol. 1, 1917-1924, London, 1951, pp. 15-17.

Մուստաֆա Քեմալ փաշային և Արևմուտքի դեմ նրանց պայքարում բոլշևիկների կողմից առաջարկեց աջակցություն՝ փողով, զենքով և այլ մատակարարումներով:² Այսպիսով, բոլշևիկները հենց սկզբից չափազանց ջերմ և արդյունավետ հարաբերություններ հաստատեցին Քեմալ փաշայի հետ:³ Այդուհանդերձ, նրանք կապեր հաստատեցին Քեմալի գլխավոր հակառակորդ և մրցակից Էնվեր փաշայի հետ ևս:

Իսմայիլ Էնվեր փաշան⁴ մինչև երիտթուրքական հեղափոխության (1908թ. հուլիս) և նախապատերազմյան օսմանյան քաղաքականության կարևորագույն գործիչներից էր, «Միություն և առաջադիմություն կուսակցության» (C.U.P.) իշխող կոմիտեի ամենահզոր առաջնորդներից մեկը, սուլթանի փեսան⁵ և Օսմանյան կայսրության փոխգեներալի սիմուլը և պատերազմի նախարարը (1914թ. հունվարի 4-ից մինչև 1918թ. հոկտեմբերի 13-ը): Նա եղել է հայերի, հույների և ասորիների ցեղասպանությունների (1914-1923թթ.) գլխավոր մեղավորներից մեկը և, հետևաբար, պատասխանատու է 2,5-3,5 միլիոն օսմանցի և ոչ օսմանցի հպատակների մահվան համար:⁶ Իշխանությունը կորցնելուց հետո Էնվեր փաշայի կյանքի վերջին փուլի մասին, որը նա հիմնականում անցկացրել է Խորհրդային Ռուսաստանում, քիչ բան է հայտնի: 1920-ից մինչև 1922թ.-ը, կարճաժամկետ ընդհատումներով, Էնվեր փաշան այցելել կամ ապրել է Խորհրդային Ռուսաստանում:

1918թ. հոկտեմբերի 30-ին պարտված Օսմանյան կայսրության և Անտանտի տերությունների միջև կնքվեց Մուդրոսի զինադադարը: Զինադադարից անմիջապես հետո՝ նոյեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, երիտթուրքերի⁷ վարկաբեկված առաջնորդները Բոսֆորի ափին բարձրանալով գերմանական սուզանավ, թաքուն փախան պարտված ու ավերված երկրից: Վտարանդիները, որոնց թվում էին Եռապետության⁸ բոլոր երեք անդամները՝ Էնվեր, Թալեաթ և Ջեմալ փաշաները, ապահով ափ դուրս եկան Ղրիմում

² Hüsameddin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, yazan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1957, s. 338-342.

³ Louis Fischer, The Soviets in World Affairs, A History of the Relations between the Soviet Union and the Rest of the World, 1917-1929, vol. 1, Princeton, New Jersey, 1951, p. 383. (Hereinafter: Louis Fischer, 1951)

⁴ İsmail Enver Paşa ([Ottoman Turkish](#): اسماعیل انور پاشا; [Turkish](#): İsmail Enver Paşa, 22 November 1881- 4 August 1922)

⁵ Enver Paşa married Princess Emine Naciye Sultan (1898-1957), the daughter of Prince Süleyman, granddaughter of Sultan Abdülmecid I (1839 – 1861), on February 24th, 1914.

⁶ See: [Kévorkian, Raymond](#). The Armenian Genocide: A Complete History. London: I.B. Tauris, 2011; Akçam, Taner , [The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire](#). Princeton University Press. 2012; [Bloxham, Donald](#). The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians. Oxfordrd, Oxford University Press, 2005.

⁷ In the Western, Russian and Armenian historiographies the members of the C.U.P. are usually called "Young Turks", while in the Ottoman Empire its members were known as "Unionists".

⁸ After the 1913 coup d'état (January 23, 1913) carried by a number of [Committee of Union and Progress](#) (CUP) members led by [İsmail Enver Bey](#) and [Mehmed Talaat Bey](#), the government fell into the hands of the C.U.P., now under the leadership of the triumvirate known as the "[Three Pashas](#)", made up of Enver, Talaat, and [Djemal Pasha](#).

(Ռուսական կայսրություն, Ուկրաինա), որը դեռևս ռազմակալված էր գերմանական բանակի կողմից:⁹ Սկզբում Էնվեր փաշան մտադիր էր ճանապարհ ընկնել դեպի Կովկաս:¹⁰ Նրա մտադրությունն էր «*ձևավորել անկախ թուրքական կառավարություն, հնարավոր է Ադրբեջանում*»:¹¹ Զինադադարից անմիջապես առաջ Էնվերը հրամայել էր մի հսկայական գումարը՝ 700 000 լիրա, ուղարկել Ադրբեջան և փորձել զենք ու զինամթերք պահեստավորել դիմադրության համար:¹² Կովկասում թուրք-թաթարական զորքերը փաստացի գտնվում էին Էնվերի հորեղբոր՝ Հալիլ փաշայի¹³ և կրտսեր եղբոր՝ Նուրի փաշայի¹⁴ հրամանատարության ներքո: Ուստի, Էնվերը փոքր նավակով մի վտանգավոր նավարկություն ձեռնարկեց Սև ծովի ափերի երկայնքով դեպի Կովկաս՝ միանալու Հալիլին և Նուրիին: Բայց նրա նավարկությանը խանգարեց Սև ծովում սկսված փոթորիկը, և նա մի կերպ փրկվեց ափամերձ խութերին ջախջախված նավից: Ավելին, այդ ժամանակ նա իմացավ, որ Կովկասի զորախումբը լուծարվել է, իսկ իր հարազատները, որոնք այդ զորախմբի հրամանատարներն էին, բանտարկվել են: Այսու, Էնվերը, հավանաբար 1919թ. ապրիլի կեսերին, որոշեց ուղևորվել դեպի Գերմանիա: Քանի որ այդ ժամանակ Գերմանիան միակ ապահով վայրն էր երիտթուրքերի առաջնորդների համար՝ նրանք վերախմբավորվում էին այնտեղ: Թալեաթ փաշան, Ջեմալ փաշան, դոկտոր Նազիմ Բեդրին, դոկտոր Բահաեդդին Սաքիրը, Ջեմալ Ազմին, Իսմայիլ Հաքքին արդեն Բեռլինում էին:¹⁵

Միաժամանակ Արևելքի քաղաքական հորիզոնում շատ հուսադրող նշաններ էին ի հայտ եկել: Բոլշևիկները որդեգրել էին նոր քաղաքականություն՝ իրենց դարավոր թշնամու՝ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ: Կամաց կամաց ուշքի եկող երիտթուրքերը աստիճանաբար սկսեցին հասկանալ, որ բոլշևիկներն արժեքավոր են

⁹ Some sources speak not about Crimea but about Odessa. See: Azade-Ayşe Rorlich, *Fellow Travellers: Enver Pasha and the Bolshevik Government 1918-1920*, Journal Asian Affairs, vol. 13, 1982, issue 3, p. 288.

¹⁰ See: Letter from Enver Pasha (Crimea) to Kamil Bay (Berlin), Nov. 12, 1919. In: Yamauchi Masayuki, *The Green Crescent Under the Red Star, Enver Pasha in Soviet Russia 1919-1922*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo, 1991, p. 79. (Hereinafter: Yamauchi Masayuki, 1991).

¹¹ Halil Pasa, Bitmeyen Savas. Kutul Amare Kahramani Halil Pasa'nin Anilar. Hazirlayan: M. T. Sorgan, Istanbul: Yedi Gun Yay., 1972, s. 253. (Hereinafter – Halil Pasha, 1972).

¹² Yamauchi Masayuki, 1991, p. 10. Halil Pasha, 1972, s. 247-249.

¹³ Halil Pasha, Kut (1881 – 1957) *mirliva* (major general) in the Ottoman army. One of the main organizers of the [Armenian](#) and [Assyrian genocides](#), he oversaw the massacre of Armenian men, women and children in [Bitlis](#), [Mush](#), and [Beyazit](#). He also crossed into neighboring Persia and massacred Armenians, Assyrians and Persians. He participated in Russian-Turkish Moscow Conference (February-March, 1921) and later carried the gold bullion sent by [Lenin](#) to [Ankara](#).

¹⁴ Nuri Pasha, Killigil (1889–1949) *ferik* (lieutenant general) in the [Ottoman Army](#), Enver's the half-brother, organizer and commander of the Army of Islam, which was formed officially at Yelizavetpol (present day: [Ganja](#), Republic of Azerbaijan) on July 10, 1918. During World War II he helped to establish the [Turkestan legion which fought](#) on the side of the [Nazi Germany](#).

¹⁵ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 13.

իրենց համար, և որ իրենք կարող են օգտագործվել Մերձավոր Արևելքի, Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի մահմեդական երկրներում: Ուստի երիտթուրքերը փորձեցին կապ հաստատել բոլշևիկների հետ:

Կարլ Ռադեկը առաջին բարձրաստիճան բոլշևիկ առաջնորդն էր, ում հետ

Կարլ Ռադեկ [Karol Sobelsohn, Կարոլ Ջոբելզոհն] (1885-1939թթ.), 1919-1924թթ. Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի անդամ, 1920-1924թթ. Կոմունիստական ինտերնացիոնալի գործադիր կոմիտեի անդամ, քարտուղար:

երիտթուրքերը կայուն կապեր հաստատեցին: Ռադեկը մեկն էր կապարակնքված գնացքի այն ուղևորներից, որոնք Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, 1917թ. ապրիլին, Լենինի և այլ բոլշևիկների հետ Շվեյցարիայից Գերմանիայի վրայով տեղափոխվեցին Ռուսաստան:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռադեկը դարձավ արտաքին գործերի փոխկոմիսար՝ մասնակցելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի բանակցություններին, ինչպես նաև պատասխանատու էր գերմանական զորքերի և ռազմագերիների մեջ բոլշևիկյան քարոզչություն տարածելու համար: Պայմանագրի ստորագրման շուրջ քննարկումների ժամանակ Ռադեկը հեղափոխական պատերազմի ջատագովներից էր: Այսպիսով, Գերմանիայում հեղափոխություն հրահրելու համար նա 1918թ. դեկտեմբերին ապօրինի հատել էր Գերմանիայի սահմանը և ժամանել Բեռլին, որտեղ մասնակցել է Գերմանիայի կոմունիստական կուսակցության (KPD) հիմնադրման քննարկումներին և կոնֆերանսներին: Ռադեկը ձերբակալվել է 1919թ. փետրվարի 12-ին սպարտակիստների¹⁶ ապստամբությունից հետո (1919թ. հունվարի 4-ից 15-ը) և մոտ մեկ տարի մինչև 1919թ. դեկտեմբերին կամ 1920թ. հունվարին ազատ արձակվելը պահվել է Մոսկվա բանտում:¹⁷

Այդ ժամանակ հետպատերազմյան Գերմանիայի առաջատար քաղաքական գործիչներից և հզոր սպաններից մեկը գեներալ Հանս ֆոն Չեկտն (Hans von Seeckt)

¹⁶ The Spartacus League ([German: Spartakusbund](#)) was a [Marxist](#) revolutionary movement organized in Germany during World War I. The League was named after [Spartacus](#), leader of the largest slave rebellion of the [Roman Republic](#). It was founded by [Karl Liebknecht](#), [Rosa Luxemburg](#), [Clara Zetkin](#), and others. The League subsequently renamed itself the [Kommunistische Partei Deutschlands](#) (KPD), joining the [Comintern](#) in 1919. Its period of greatest activity was during the [German Revolution](#) of 1918, when it sought to incite a revolution by circulating the newspaper *Spartacus Letters*.

¹⁷ Warren Lerner, Karl Radek, *The Last Internationalist*, Stanford University Press, Stanford, 1970, p. 84.

էր: 1919թ. նա պատասխանատու էր գերմանական բանակի հյուսիսային հրամանատարության համար, ավելի ուշ՝ 1919թ. հուլիսին դարձավ Գերմանական գլխավոր շտաբի պետ: 1919թ. գարնանը նա ուղարկվեց Փարիզի խաղաղության վեհաժողով՝ ներկայացնելու Գերմանիայի գլխավոր շտաբը:

Յոհաննես «Հանս» Ֆրիդրիխ Լեոպոլդ ֆոն Ջեկտ (1866–1936թթ.) [Johannes "Hans" Friedrich Leopold von Seeckt] գերմանական բանակի գեներալ-գնդապետ, 1919-1920թթ. գերմանական բանակի՝ Ռեյխսվերի (Reichswehr), շտաբի պետ, ապա՝ 1920-1926թթ., հրամանատար:

Դեկտեմբեր 1917թ. – նոյեմբեր 1918թ. եղել է Օսմանյան բանակի Գլխավոր շտաբի պետը, Էնվեր փաշայի մերձավորագույն խորհրդականը:

Այնտեղ ֆոն Ջեկտն անհաջող փորձ արեց համոզելու դաշնակիցներին սահմանափակել Գերմանիայի զինաթափման իրենց պահանջները: Այսպիսով, 1919թ. գարնանը Ջեկտը սկսեց

զգուշորեն շոշոփել Սովետների մոտ Մոսկվա պատվիրակ ուղարկելու գործընթացը:¹⁸ Սակայն նա ցանկանում էր դա անել առանց գերմանացի պաշտոնյաների անմիջական մասնակցության, զոնե նախնական փուլում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայում տեղակայված գեներալ Հանս ֆոն Ջեկտը մտերիմ հարաբերություններ էր հաստատել Էնվեր փաշայի հետ: Ֆոն Սեքլը ծառայում էր որպես Օսմանյան բանակի շտաբի պետ 1917թ. դեկտեմբերից մինչև 1918թ. նոյեմբերը, երբ վերադարձավ Գերմանիա՝ Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո: Հետևաբար, սովետա-գերմանական պաշտոնական հարաբերությունների դեֆոլտի պայմաններում, Բեռլինում հաստատվել էին խիստ անսովոր բնույթի որոշ անձնական շփումներ: Երիտթուրքերի երկու նախկին առաջնորդները՝ Թալեաթ և Էնվեր փաշաները, համապատասխանաբար, Օսմանյան Մեծ վեզիրը և պատերազմի նախարարը, հանդես են եկել որպես միջնորդ: Նրանք Կարլ Ռադեկի առաջին բանտ այցելողներից էին Բեռլինում՝ 1919թ. օգոստոսին կամ սեպտեմբերին:¹⁹ Թալեաթը Ռադեկին ճանաչում էր Բրեստ-Լիտովսկ բանակցությունների ժամանակներից

¹⁸ Vasilis Vourkoutiotis, Making Common Cause, German-Soviet Secret Relations, 1919-1922, New York, 2007, p. 36.

¹⁹ Edward Hallett Carr, The Bolshevik Revolution, 1917-1923, (vol.s 1-3), vol. 3, New York, 1953, p. 246. (Hereinafter: Edward Hallett Carr, vol. 3, 1953)

(1917թ. դեկտեմբեր-1918թ. մարտ):²⁰ Այնուամենայնիվ, երիտթուրքական առաջնորդներն ունեին իրենց սեփական ձգտումները: Հատկապես Էնվերը Խորհրդային Միության հետ շփումներ կազմակերպելու իր հավակնություններն ունի: Էնվերը նպատակ ուներ գնալ Մոսկվա՝ այնտեղ իրականացնելու սովետամահմեդական դաշինքի համարձակ նախագիծը, որը պայմանագիր է կնքել ռուսական բոլշևիզմի և թուրքական ազգայնականության միջև:

Թվում էր, թե Ռադեկը համաձայնել էր Խորհրդային

ENVER PASHA

Enver Pasha

Source: Louise Bryant, The Mirrors of Moscow (with five illustrations by Cesare), N.Y., 1923, p. 148a.

կառավարությանը Խորհուրդ տալ աջակցել թուրքական ազգայնական դիմադրությանը, պայմանով, որ թուրքերը կփորձեն ազդել մահմեդական աշխարհի վրա՝ աջակցելու հակաբրիտանական պայքարին: Ռադեկը երկու կարևոր այցելություններին հրավիրեց Խորհրդային Ռուսաստան, և Էնվերն ընդունեց հրավերը, մինչդեռ Թալեաթը մերժեց:²¹ Հետագայում Ռադեկը խոստովանեց, որ «Էնվերն առաջինն էր, ով գերմանացի միլիտարիստներին գլխի գցեց, որ Խորհրդային Ռուսաստանը նոր և աճող համաշխարհային ուժ է, որի հետք նրանք պետք է պայքարեն, եթե նրանք

իրականում մտադիր են պայքարել Անտանտի դեմ»:²²

Իսմայիլ Էնվեր փաշան տիկնոջ՝ Նաջիյե Սուլթանի, հետ: Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի թոռն էր,

²⁰ Lionel Kochan, *Russia and the Weimar Republic*, Cambridge, 1954, p. 17. (Hereinafter: Lionel Kochan, 1954)

²¹ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 15.

²² E.H. Carr, "Radek's 'Political Salon' in Berlin 1919", *Soviet Studies*, vol. III, issue # 4, April 1952, pp. 411-430. p. 419. The original was published in: Карл Радек, Ноябрь (страничка из воспоминаний), *Красная Новь*, # 10, 1926, стр. 139-175

Այսպիսով, գեներալ ֆոն Ջեկտը գնդապետ Քոստրինգի²³ միջոցով անհրաժեշտ պայմանավորվածություններ ձեռք բերեց Էնվերի Մոսկվա մեկնելու համար՝ նրան տրամադրելով Յունկերի նոր ինքնաթիռ: Այնուամենայնիվ, Էնվերի ջանքերը սկզբնական փուլում հեռու էին հաջողությամբ պսակվելուց: Նա մի քանի անգամ փորձեց օդային ճանապարհով հասնել Մոսկվա՝ 1919թ. ապրիլից մինչև 1920թ. օգոստոսը:²⁴

Առաջին ինքնաթիռը վայր ընկավ գերմանական տարածքում, և Էնվերը հրաշքով փրկվեց 1919թ. ապրիլին: Երկրորդ փորձը կատարվեց դոկտոր Բահաեդդին (Բահաթթին) Շաքիր բեյի²⁵ հետ, ով օրենքից դուրս գործող երիտթուրքերի հայտնի հիմնադիր անդամներից մեկն էր: Կուսակցություն: Նրանք 1919թ. հոկտեմբերի 10-ին,²⁶ որպես թուրքական Կարմիր մահիկի պատվիրակներ, կեղծ անուններով հեռացան Գերմանիայից: Ցավոք, Էնվերի՝ «Մուհամեդ Ալի Սամի» մականունով, եղանակային պայմանների և մթության պատճառով ինքնաթիռը ստիպված է եղել հարկադիր վայրէջք կատարել Կոֆնոյում (Կաունաս): Լիտվա.²⁷ Անձնակազմը, պատվիրակությունը և ռուս-հրեական թարգմանիչը ձերբակալվել են բրիտանական ռազմական իշխանությունների կողմից՝ լրտես լինելու կասկածանքով և կալանավորվել երկու ամսով:²⁸ Այնուամենայնիվ, երկու թուրքեր փախան և վերադարձան Բեռլին մայոր Ֆ. Յունկեի օգնությամբ, որը պատերազմի ժամանակ եղել է ֆոն Ջեկտի օգնականը, որը կապված էր գերմանական գաղտնի ծառայության հետ:²⁹ Բեռլինում երրորդ ճանապարհորդությունը կրկին պլանավորվեց ֆոն Ջեկտի հովանավորությամբ: Այս անգամ Ռադեկը, որը նոր էր ազատ արձակվել բանտից (1919թ. դեկտեմբերի առաջին տասնօրյակ),³⁰ կարծես Էնվերի միջամտությամբ, պետք է ուղեկցեր նրան, բայց չկարողացավ ժամանակին ստանալ լեհական թույլտվությունը: Այնուամենայնիվ, 1919թ. դեկտեմբերի 31-ին օդանավը կրկին ընկավ այգու մեջ թռիչքից ընդամենը տասը րոպե անց: Հաջորդ՝ չորրորդ անգամ (Էնվերը որոշեց ճանապարհորդել օդային ճանապարհով և կրկին թողնել Ռադեկին: Այս անգամ նույնպես ինքնաթիռը վթարի ենթարկվեց, հավանաբար, 1920թ. փետրվարի 23-ին, թեև Էնվերը կարողացավ կենդանի վերադառնալ: Վերջապես Էնվերին ևս մեկ անգամ՝ հինգերորդ, դժբախտություն պատահեց: Չնայած այս անգամ հաջող

²³ Edward Hallett Carr, vol. 3, 1953, p. 247.

²⁴ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 16.

²⁵ Behaeddin Shakir was claimed to be the central figure of the [Teşkilat-i Mahsusa](#) (Special Organization)

²⁶ Yamauchi Masayuki, p. 16.

²⁷ Lionel Kochan, 1954, p. 20-21.

²⁸ Documents on British Foreign Policy, First Series, vol. II, ed. Woodward and Butler, London, 1948, pp. 44-47.

²⁹ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 16.

³⁰ At the end of 1919 Radek was released and went to stay in the Berlin apartment of Baron Reignitz, a former war-time colleague of Ludendorff's. (Lionel Kochan, 1954, p. 18.)

թոփչքին՝ ներկայանալով որպես ոչ մի կարևորություն չունեցող հրեա գերմանացի կոմունիստ՝ «պրն. Ալթման», նա կրկին ձերբակալվեց ճանապարհին, այս անգամ Լատվիայի Ռիգայում և որոշ ժամանակ բանտարկվեց Լատվիայի հյուսիսում գտնվող Վոլմար քաղաքում, որտեղից նա ազատ արձակվեց: Վերջին (6) փորձը կատարվել է, հավանաբար, 1920թ. օգոստոսի սկզբին: Էնվերն ինքը հետագայում գրեց Մուստաֆա Քեմալ փաշային, որ իր ծրագրերը վեց անգամ խափանվել են, և նա ընդհանուր առմամբ հինգ ամիս բանտում է եղել:³¹

Վերջապես Էնվերը հրաժարվեց օդային ճանապարհով Մոսկվա հասնելուց և գնաց ցամաքային ճանապարհով: Էնվեր փաշան հեռացավ Բեռլինից 1920թ. օգոստոսի 4-ին: Ֆոն Զեեկտը, գերմանական բարձր հրամանատարության գլխավորությամբ, կրկին հանձնարարեց Կոստրինգին կազմակերպել Մոսկվա ճանապարհորդությունը և անձամբ ուղեկցել նրան մինչև ռուսական սահման:³² Էնվերին ուղեկցում էին Հայրեթի բեյը, Զիյա բեյը և Միսիրլի Ֆուադ բեյը: Այս անգամ նրանք երթուղի են ընտրում Շտետինի վրայով:³³ Այնտեղից նրանք նավով գնացին Պրուսիայի Կոնիգսբերգ քաղաք: Կոնիգսբերգից ճանապարհը գնացքով շարունակվեց դեպի Յոհանեսբուրգ՝ Ռուսաստանի սահմանին գտնվող փոքրիկ քաղաք, որտեղ նրան սպասում էին Կարմիր բանակի հրամանատարները: Սահմանն անցնելուց հետո նա ճանապարհը շարունակել է մեքենայով: Մինսկում և Սմոլենսկում կարճատև կանգառներից հետո նա ապահով հասավ Մոսկվա 1920թ. օգոստոսի 15-ին:³⁴

Զուգադիպումով հենց այդ ժամանակ Մոսկվայում էին Անկարայի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչները՝ պայմանագիր կնքելու, ռազմական և ֆինանսական օգնություն ստանալու նպատակով: Էնվերն ինքը 1920թ. օգոստոսի 26-ի նամակում գրում է ֆոն Զեեկտին. «Նախօրեին մենք կնքեցինք թուրք-ռուսական բարեկամության պայմանագիր. սրա հիման վրա Ռուսաստանը մեզ կաջակցի ոսկով ու բոլոր միջոցներով»:³⁵ Փաստորեն, Կարմիր բանակի գլխավոր հրամանատար Սերգեյ Կամենևը պայմանավորվել է թուրքական առաքելության զինվորական գնդապետ Թալի բեյի և փոխգնդապետ Սեյֆի բեյի հետ 15000 ավստրիական հրացան տրամադրել 2000-ական փամփուշտով: Ֆրանսիական հրացաններ 3 մարտկոցի համար՝ յուրաքանչյուրը 1000 և 1 միլիոն պարկուճով:³⁶ Էնվերն իրեն կապում էր Գերմանիայի հետ, մասամբ այն պատճառով, որ Չիչերինը և Կարախանը

³¹ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 17.

³² Yamauchi Masayuki, 1991, p. 24.

³³ A town in West Pomerania, Germany. Currently in Poland.

³⁴ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 25.

³⁵ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 26.

³⁶ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 26

խոստացել էին տեխնիկայի և սպառազինության մի մասը, որը նրանք ձեռք կբերեն գերմանական ընկերություններից, տեղափոխել Ռուսաստանի տարածքով Անատոլիա:³⁷ 1920թ. օգոստոսի 25-ին ֆոն Ջեեկտին ուղղված իր նամակում Էնվերն գրում է, որ Տրոցկին խոստացել է հնարավոր բոլոր օգնությունը Անատոլիայի բանակին:³⁸

Խորհրդային առաջնորդներն օգտագործում էին Էնվերի խիստ ատելությունը բրիտանացիների նկատմամբ, նրանք հույս ունեին օգտագործել նրա ենթադրյալ ժողովրդականությունը մուսուլմանների շրջանում՝ արևելյան ժողովուրդների շրջանում դրական իմիջ ստեղծելու համար: Ռուսաստանի և Թուրքեստանի զանգվածային լրատվամիջոցներում Էնվերը հաճախ բարձր են գնահատվել որպես մահմեդական աշխարհի փրկիչ (հալասկար) և համեմատվել «Առանց բանակի Նապոլեոնի» հետ: Իր հերթին, Էնվերը վճռական էր տրամադրված օգտագործել Խորհրդային Միությունը որպես սեփական քաղաքական վերականգնման ցատկահարթակ և օգտվել ռուսաստանցի մահմեդականների հետ առնչվելու բացառիկ հնարավորությունից: Երբ նա ժամանեց Մոսկվա, զգալի բարեհաճությամբ դիտարկվեց որպես խորհրդային արևելյան ռազմավարության պոտենցիալ դաշնակից և նրան թույլատրվեց որպես հյուր այցելու ներկ գտնվել Արևելքի ժողովուրդների Բաքվի համագումարին:³⁹ Հարկավոր էր, որ խորհրդային իշխանությունները հրապարակավ պրոպագանդեին Էնվերին: Այսպիսով, Էնվերին թույլատրվեց որպես հատուկ այցելու ներկայանալ Բաքվում կայանալիք Արևելյան ժողովուրդների համագումարին՝ իրեն որպես խորհրդային քաղաքականության դաշնակից ցույց տալու համար:

1920թ. սեպտեմբերի 1-ից 8-ը կոմունիստական (երրորդ) ինտերնացիոնալի ղեկավար Գրիգորի Ջինովիևի, Կոմինտերնի քարտուղար Կարլ Ռադեկի և Հունգարիայի հեղափոխական առաջնորդ Բելա Կունի նախագահությամբ, Բաքվում տեղի ունեցավ «Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը»⁴⁰:

Կոմինտերնի քաղաքականությունը ուրվագծել էր Ջինովևը. «Կոմունիստական ինտերնացիոնալն այսօր դիմում է Արևելքի ժողովուրդներին և ասում նրանց. Եղբայրներ, մենք ձեզ կոչ ենք անում սուրբ պայքերազմի առաջին հերթին բրիտանական իմպերիալիզմի դեմ»:⁴¹ Դա անհամեմատ ամենամեծ հավաքն էր, որը

³⁷ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 27.

³⁸ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 29. Rorlich, 1982, p. 292.

³⁹ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 30

⁴⁰ The Communist International, abbreviated as Comintern and also known as the Third International (1919–1943), was an international communist organization that advocated [world communism](#).

⁴¹ Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets: The Turks of the World and Their Political Objectives*, London, 1957, p. 154.

Գրիգորի Զինովկա [իրական ազգանունը՝ Ռադումիսլսկի] (1883-1936) ռուս հեղափոխական, խորհրդային քաղաքական և պետական գործիչ: 1919-1921թթ. ՌԿԿ քաղբյուրոյի անդամության թեկնածու, 1921-1926թթ. Կենտրոնի քաղբյուրոյի անդամ:

Կոմունիստական ինտերնացիոնալի գործկոմի նախագահ (1919-1926թթ.):

Կոմիստերնը դեռ հավաքել էր: 1891 պատվիրակների թվում եղել են 235 թուրք, 192 «պարսիկներ և պարսիկներ»,⁴² 8 չինացի, 8 քուրդ և 3 արաբ:

Մնացածը, այդ թվում՝ 157 հայ և 100 վրացի, հիմնականում եկել են նախկինում Ռուսական կայսրությանը պատկանող կովկասյան և միջինասիական ժողովուրդներից:⁴³ Համագումարում ելույթ են ունեցել պարսիկ երեք պատվիրակներ:⁴⁴

Համագումարի մասնակիցները Մոսկվայից մեկնում են Բաքու (1920թ. օգոստոս):

Ձախից 4-րդը Անաստաս Միկոյանն է՝ այդ ժամանակ Ադրբեջանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի անդամ, Ադրբեջանի արհեստակցական միությունների խորհրդի նախագահ:

Իրանցի պատվիրակներից Ավետիս Սուլթան Զադեին (Միքայելյան)⁴⁵ նոր 48 անդամ է նշանակվել «Արևելքում գործողության և քարոզչության խորհուրդ»:⁴⁶

⁴² This category in the Congress report is unclear. It is possibly meant to include both Persians and other Farsi (Persian language) speakers.

⁴³ 1-ый Съезд народов Востока, Баку, 1-8 сент. 19 20 г., Стенографические отчеты, Петроград: Коммунистический интернационал, 1920, ст. 5.

⁴⁴ Sepehr Zabih, The Communist Movement in Iran, Berkeley, L.A., 1966, p. 32.

⁴⁵ Avetis Sultan-Zade (Mikaelian), (Maragheh, 1889 - Moscow, 1938), a Persian-born ethnic Armenian communist revolutionary and economist, one of the founders and leaders of the Communist Party of Persia.

⁴⁶ Cosroe Chaqueri, Sultanzade: The Forgotten Revolutionary Theoretician of Iran: A Biographical Sketch, Iranian Studies, vol. 17, no. 2/3 (Spring–Summer) 1984, p. 216.

Էնվերը խորհրդային քաղաքականության պոտենցիալ ակտիվն էր: Սա էր պատճառը, որ 1920թ. օգոստոսի վերջին նրան ուղարկեցին Բաքվի Կոնգրես: Այնուամենայնիվ, ոչ մուսուլման պատվիրակների մեծամասնության կողմից նրան հեշտությամբ չէր կարող համարվել ոչ ազգային-ազատագրական, ոչ էլ համաշխարհային հեղափոխության կողմնակից:⁴⁷ Ավելին, Էնվերը նոտարների հայկական ջարդերի հեղինակներից էր, և համագումարում հայկական մեծ պատվիրակություն կար: Չնայած այն բանին, որ Էնվերը պատվավոր հյուր էր, իսկ Բաքվում նրա գլխավոր հովանավորը հենց ինքը՝ Ջինովան էր,⁴⁸ առաջին օրը նրան չհաջողվեց ավարտել ելույթը. այնպիսի աղմուկ բարձրացավ, որ Էնվերը ստիպված եղավ դուրս գալ և կատաղած հեռացավ Կոնգրեսից: Նա հրաժարվեց մասնակցել հաջորդ նիստին, սակայն երկար գրավոր փաստաթուղթ ուղարկեց, որը սեպտեմբերի 8-ին ընթերցվեց Վեհաժողովին իր անունից: Տեքստը կարող էր ընթերցվել 1920թ. սեպտեմբերի 4-ին, ինչպես հուշում է ռուսական արձանագրությունը:⁴⁹

Էնվերի մասնակցությունը Բաքվի կոնգրեսին բոլշևիկների հետ նրա համագործակցության գագաթնակետն էր, բայց դրան հաջորդեց անկումը:⁵⁰ Թվում էր, որ նրա բոլշևիկ հովանավորների՝ Ջինովիևի և Ռադեկի նպատակները լիովին ջախջախված էին, և անհնար էր ստեղծել մեկ միասնական մահմեդական ճակատ Արևմուտքի դեմ բոլշևիկների առաջնորդությամբ, նույնիսկ Էնվերի եռանդուն աջակցությամբ:⁵¹

Բաքվի կոնգրեսի փակումից հետո Էնվերը անմիջապես վերադարձավ Մոսկվա, այնուհետև 1920թ. հոկտեմբերի սկզբին Պետրոգրադի և Ռավելի (Տալլին) վրայով անցավ Բեռլին: Եվրոպայում գտնվելու ընթացքում Էնվերն ընտանիքի հետ հաճելի արձակուրդ անցկացրեց Շվեյցարիայում և Իտալիայում:⁵² 1921թ. փետրվարի 20-ին Էնվերը Բեռլին-Ռիգա արագընթաց գնացքով ապահով վերադարձավ Մոսկվա: Ամբողջ ուղևորությունը տևեց 36 ժամ: Էնվերը մտածում էր իր ընտանիքը⁵³ Մոսկվա բերելու մասին 1921թ. ամռանը:⁵⁴

Իր առաջին Մոսկվա ժամանելուց անմիջապես առաջ (օգոստոս, 1920թ.) Էնվերը մշակել էր մուսուլմանական խմբերի համակարգող կազմակերպության գաղափարը: Եվրոպայում իր երկրորդ գտնվելու ընթացքում (1920թ. հոկտեմբեր –

⁴⁷ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 33.

⁴⁸ Edward Hallett Carr, vol. 3, 1953, p. 265.

⁴⁹ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 32. Съезд народов востока, ст. 97.

⁵⁰ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 36

⁵¹ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 33.

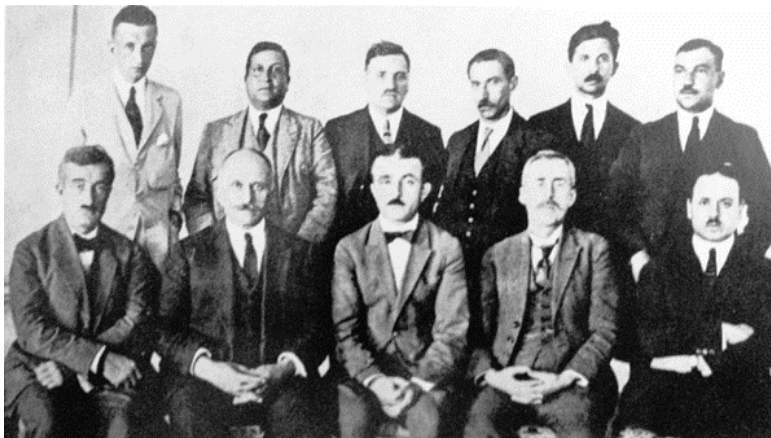
⁵² Yamauchi Masayuki, 1991, p. 37.

⁵³ Enver Pasha had two daughters and one son: Mahpeyker Enver Hanimsultan (1917-2000), Turkan Enver Hanimsultan (1919-1989) and Ali Enver Beyefendi (1921-1971).

⁵⁴ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 38.

1921թ. փետրվար) նա ստեղծել էր «Իսլամական հեղափոխական կազմակերպությունների լիգա» (Islam Ihtilal Cemiyelleri Ittihadi) հովանոց կազմակերպությունը:⁵⁵ Չնայած կազմակերպության անվանը՝ այս խմբավորումը ոչ «իսլամական» էր, ոչ էլ «հեղափոխական»: Քիչ բան կա ավելացնելու Մուստաֆա Քեմալի մոսկովյան բանագնաց Ալի Ֆուադի [Ջեբեսոյ] գնահատականին, ով գրել է, որ «կազմակերպությունը պարզապես այլ անուն էր տվել «Միության և առաջադիմության կոմիտեի» վարարանդի մնացորդներին»:⁵⁶ Այդ ժամանակ Եվրոպան հյուրընկալել էր տարբեր վտարանդի մահմեդական նորաստեղծ կազմակերպությունների, բայց սա ամենահավակնոտն էր, քանի որ նրա անդամների գրած կանոնադրությունը (*նիզամնամե*)⁵⁷ հավակնում էր կարգավորելու մահմեդական կազմակերպությունների լայն ցանցը:⁵⁸ Վերադառնալով Մոսկվա՝ Էնվեր փաշան փորձեց առավելագույնս օգտագործել այս հավակնոտ անվանումով նոր կազմակերպությունը և վերակերտել իրեն որպես բոլշևիկների առանցքային քաղաքական գործչի:

Իսլամական հեղափոխական կազմակերպությունների լիգայի երկրորդ համագումարը բացվեց Մոսկվայում 1921թ. հունիսի 27-ին:⁵⁹

Էնվեր փաշան (առաջին շարքի կենտրոնում) իր երկրորդը ընկերների հետ Մոսկվայում իր հիմնած Իսլամական հեղափոխական ընկերության համագումարում: Congress of Islamic Revolutionary Societies.

Ֆահրի փաշան առաջին շարքում, ձախից երկրորդը:

Նշանավոր մասնակիցների թվում էին Ֆահրի փաշան՝ պատերազմի ժամանակ արաբական պաշարումից Մադինայի պաշտպանը, Շաքիբ Արսլանը և Շեյխ Աբդ ալ-Ազիզ Շավիշը:⁶⁰ Չիչերինը Կոնգրեսում հանդես եկավ շնորհավորական ուղերձով, որում Քաբուլում Ջեմալ փաշայի միջոցով նյութական օգնություն էր

⁵⁵ Martin Kramer, *Islam Assembled, The Advent of Muslim Congresses*, N.Y., 1986, p. 70-71. (Hereinafter: Martin Kramer, 1986)

⁵⁶ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatiralari*, Istanbul, 1982, s. 230. (Hereinafter: Ali Cebesoy, 1982)

⁵⁷ For the English full translation of the *Nizamname* see: Martin Kramer, 1986, pp. 175-177.

⁵⁸ Martin Kramer, 1986, p. 71.

⁵⁹ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 43.

⁶⁰ Martin Kramer, 1986, p. 71.

խոստանում հատկապես Հնդկաստանի հեղափոխական շարժումներին: «Մահմեդական աշխարհը և Եվրոպան» վերնագրով կոչը, հավանաբար, կազմվել էր Էնվերի կողմից 1921թ. ապրիլին՝ Կոնգրեսի նախապատրաստման ժամանակ:⁶¹ Սակայն իրականում Մոսկվայի Կոնգրեսը շատ փոքր հավաք էր: Հավաքվել էին, թերևս ոչ ավելի, քան մեկ տասնյակ մահմեդական փախստականներ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից: Նրանցից շատերը՝ և՛ թուրքերը, և՛ արաբները, իրականում Օսմանյան հատուկ կազմակերպության (Teşkilat-ı Mahsusa) նախկին գործակալներ էին:⁶² Նրանց այցը համընկավ Կոմիտեների երրորդ համագումարին: Կոնգրեսն ավարտվեց մահմեդական աշխարհին ուղղված կոչով:⁶³

Միևնույն ժամանակ, Անատոլիայում թուրքերի համար լարված իրավիճակ էր: Հունական առաջին հարձակումը հմտորեն կասեցվել էր Ինոնյուի ճակատամարտում 1921թ. մարտին, բայց դրանից հետո հույները հաջողությամբ վերախմբավորվել էին: Երբ հուլիս ամսին հունական բանակը սկսեց հուժկու հարձակումը, չնայած թուրքական դիմադրությանը, նա արագորեն առաջ շարժվեց: Հուլիսի 17-ին ընկավ Քութահիան, 19-ին՝ Էսքիշեհիրը: Հունական ուժերի առաջխաղացումից ճնշված՝ թուրքական զորքերը քաշվեցին դեպի Սաքարիա: Թվում էր, թե թուրքական բանակի վեջնական ջախջախումն անխուսափելի էր: Քեմալի տապալման ակնկալիքով Էնվեր փաշան փնտրում էր Անատոլիա վերադառնալու հնարավորություն՝ որպես հաղթական գեներալ: Նա երազում էր, որ ինքը դառնա թուրքական հեղափոխության փրկիչը:⁶⁴ Այսպիսով, 1921 թ. հուլիսի 28-ին, թուրքական բանակի դեպի Սաքարյա գետ նահանջի 3-րդ օրը, բուլղարիկների արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գեորգի Չիչերինը Մոսկվայում ընդունեց Էնվերի: Թերևս, Չիչերինը խոստանալ էր օգնել Էնվերին սահմանն հատելու հարցում, քանի որ վախենում էին, որ եթե Մուստաֆա Քեմալը մարտի դաշտում կրի հերթական պարտությունը, ապա կարող է քաղաքականապես հակվել դեպի Անտանտի տերությունները:⁶⁵ 1921թ. հուլիսի 30-ին Էնվերը Մոսկվայից մեկնեց Բաթում: Նա, հավանաբար տասն օր անց, Նովոռոսիսկի և Սոչիի վրայով ժամանեց Բաթում:⁶⁶

Հենց այդ ժամանակ՝ 1921թ. սեպտեմբերի 5-8-ը, Բաթումում տեղի ունեցավ Ժողովրդական սովետական կուսակցության համագումարը (HALK ŞÛRALAR FIRKASI): Էնվերը ստեղծել էր այս կուսակցությունը՝ որպես Իսլամական

⁶¹ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 43-44.

⁶² Yamauchi Masayuki, 1991, p. 44.

⁶³ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 44. For the full text, cf. TM 106 (Tanin, 24-1-1945); Mete Tuncay, Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925, Ucuncu Basım. Ankara: Bilgi Yeyinevi, 1978, s. 464-467.

⁶⁴ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 56.

⁶⁵ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 58. Ali Cebesoy, 1982, s. 295-296.

⁶⁶ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 58.

հեղափոխական կազմակերպությունների լիգայի Անատոլիայի մասնաճյուղ:⁶⁷ Կոնգրեսը հանդիսավոր կերպով հաստատեց, որ երիտթուրքերը կողմ են Կոմիտեին հեղափոխական տեսությանը և նրանց դերին որպես Միության և առաջադիմության կոմիտեի ավանգարդի: Ծրագիրը, որը բաղկացած է 12 մասից՝ 85 հոդվածներով, ընդունվել է առանց նույնիսկ աննշան փոփոխության:

Դրա ամենակարեւոր դրույթը «Խորհրդային Թուրքիայի» հիմնադրման քարոզչությունն է:⁶⁸

Անատոլիայի կենտրոնական դաշտում՝ Սաքարիայի շրջակայքում, 1921թ. սեպտեմբերի 13-ին Մուստաֆա Քեմալը հաղթանակ տարավ հելլենական բանակի նկատմամբ, ինչը հաստատվեց սեպտեմբերի 15-ին, երբ հույները նահանջեցին: Այսպիսով երիտթուրքերի ծրագիրը ձախողվեց:⁶⁹ Սա արագորեն փոխեց քաղաքական պատկերը, և Խորհրդային կառավարությունն իր շեշտը տեղափոխեց քեմալական խոստումնալից վարչակարգի հետ ընդլայնվող դաշինքի զարգացման վրա: Սովետներն այլևս ոչ մի անհրաժեշտություն չէին զգում Էնվերին Բաթումում՝ Անատոլիա տանող կարևորագույն դարպասում, իրենց թևի տակ պահելու համար:⁷⁰

Այսպիսով, 1921թ. դեկտեմբերի 25-ին Ֆրունզեն, ով Ուկրաինայի Հանրապետության հատուկ բանագնացն էր Անկարայում հավանաբար Չիչերինի ցուցումով, խոստացավ Քեմալին, որ

*Ֆրունզեի դեսպանությունը
Անկարայում (13 դեկտեմբերի, 1921թ. –
5 հունվարի, 1922թ.):
Ֆրունզեն առաջին շարքում,
ձախից երրորդը:*

սովետները կիսգն կապերը Էնվերի հետ:⁷¹ Նրա կարճատև այցը, որը տևել է 23 օր, օգտագործվել է ռուսական ռազմամթերքի ծանր բեռնափոխադրումներ կազմակերպելու և հույների դեմ արշավի մանրամասն պլանի քարտեզագրման համար:⁷² 1922թ. հունվարի 2-ին ազգայնականների (քեմալականների) կառավարության և Ուկրաինայի միջև ստորագրվեց պաշտո-

⁶⁷ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 43.

⁶⁸ Yamauchi Masayuki, 1991, p. 59-60.

⁶⁹ Yamauchi Masayuki, p. 60.

⁷⁰ Yamauchi Masayuki, p. 61.

⁷¹ Хейфиц А. Н., Советская дипломатия и народы Востока, М. 1968, с. 183.

⁷² Louis Fischer, 1951, p. 393.

նական պայմանագիր, որը վերաբերում էր ռազմական մատակարարումներին:⁷³ Էնվեր փաշան ինքն էլ էր հասկանում, որ իր հավակնոտ ծրագիրն ավարտվել է կատարյալ ձախողմամբ: Շուտով նա գործադրեց իր վերջին ճիգերը և այցելեց Թիֆլիսում գտնվող կոմունիստական ազդեցիկ առաջնորդ Գ. Օրջոնիկիձեին:⁷⁴ Հանդիպումն Էնվերի համար ոչ մի դրական արդյունք չտվեց. Միանշանակ էր, որ խորհրդային իշխանությունները կորցրել էին իրենց հետաքրքրությունը Էնվերի, նրա հին կամ նոր կուսակցությունների նկատմամբ: Այսպիսով, Էնվերը 1921թ. սեպտեմբերի 28-ին Բաթումից Բաքվով մեկնեց Միջին Ասիա և հոկտեմբերի կեսերին հասավ Բուխարա:⁷⁵ Այնտեղ նա հանդիպեց Ջեմալ փաշային,⁷⁶ որը եկել էր Քարուլից:⁷⁷

Էնվեր փաշայի ժամանումը Բուխարա խթանեց բասմաչիների ապստամբությունը: Սովետների մոտ հստակ տպավորություն էր ստեղծվել, որ բասմաչական շարժման ամրապնդումը և դրա տարածումը դեպի Սամարղանդ և այլ շրջաններ, տեղի է ունեցել Էնվերի հայտնվելու շնորհիվ: Նրա կողմից բասմաչական ուժերի հրամանատարության ստանձնումը և «*Իսլամի բոլոր բանակների գլխավոր հրամանատար, խալիֆի փեսա և մարգարեի ներկայացուցիչ*» տիտղոսի ընդունումը, նրա կողմնակիցների աչքին համաթյուրքական գաղափարների իրականացում էր թվում: Պանթյուրքական գաղափարները, որոնք հանդիսանում էին երիտթուրքերի գաղափարախոսության միջուկը, այդ ժամանակ վայելու էին աճող ժողովրդականություն և դրա շնորհիվ էլ հաջողվեց հավաքագրել նոր հետևորդների:⁷⁸ Այնուամենայնիվ, Թուրքեստանում իրավիճակը անհուսալի էր: Էնվերը հագիվ ուներ 3000 մարդ և ընդամենը մի քանի թնդանոթ, մինչդեռ խորհրդային դիվիզիան, որը կռվում էր Էնվերի դեմ, 8000 հոգանոց էր՝ գերազանց հրետանիով և մարզված հեծելազորով:⁷⁹ Թուրանի տեսիլքը, որ եկել է Էնվերին, ասես միրաժ լինե, երբեք չի իրականացվել ու չի կարող իրականացվել: Գաղափարը վերջնական տապալվեց հենց Էնվեր փաշայի մահով:

1922թ. օգոստոսի 4-ին Էնվերը զոհվեց բուլշևիկների հետ տեղի ունեցած փոխհրաձգության ժամանակ՝ երբ փորձում էր ճեղքել թշնամու շրջափակումը:⁸⁰

⁷³ Edward Hallett Carr, v. 3, 1953, p. 475

⁷⁴ Yamauchi Masayuki, 1991, p.62

⁷⁵ Yamauchi Masayuki, 1991, p.64.

⁷⁶ Djemal Pasha, who had made peace with Kemal, left Moscow for Ankara on July 5, 1922. On 22nd he was killed by Armenians in Tiflis in retribution for his role in the [Armenian Genocide](#). (See: Louis Fischer, 1951, p.390f)

⁷⁷ Louis Fischer, 1951, p. 387.

⁷⁸ Yamauchi Masayuki, 1991, p.66. Edward Hallett Carr, v. 3, 1953, p. 468.

⁷⁹ Louis Fischer, 1951, p. 388.

⁸⁰ Yamauchi Masayuki, 1991, p.70. Louis Fischer, 1951 p. 389

Այսպիսով ավարտվեց տարագրության մեջ գտնվող երիտթուրքերի պանթյուրքական երազանքը:

Ամփոփում.

1920-1922թթ. բուլճարիկների և երիտթուրքերի մնացորդների հարաբերությունները հստակորեն վկայում են այս երկու կուսակցությունների սերտ համագործակցության մասին՝ հիմնված ընդհանուր նպատակների և հակաարևմտյան ու հակակայսերական հռետորաբանության վրա: Էնվեր փաշան այս դաշտում առանցքային դերակատար էր: Հարաբերությունները սկսվեցին Գերմանիայի օգնությամբ 1919թ., զարգացան և իրենց գագաթնակետին հասան Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարին Էնվերսի մասնակցությամբ (Բաքու, սեպտեմբեր, 1920թ.), իսկ անկում ապրեցին 1921թ. վերջին, երբ բուլճարիկները կատարեցին իրենց վերջնական քաղաքական ընտրությունը Քեմալ փաշայի օգտին:

Օգտագործված աղբյուրներ և գրականություն

1. Aharonian Av., From Sardarapat to Sevres and Lausanne, Part III, The Armenian Review, March, 1963.
2. Aharonian Av., From Sardarapat to Sevres and Lausanne, Part V, The Armenian Review, Dec., 1963.
3. Akçam Taner, The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire. Princeton University Press. 2012.
4. Amos Sheldon, Political and Legal Remedies for War, London-Paris- New York, 1880.
5. Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson: Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia, Washington, November 22, 1920, (prepared by Ara Papian). Yerevan, 2011,
6. Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson: Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia, US Archives (NARA), General Records of the Department of State (Decimal file, 1910-1920), RG 59, RG 59, 760J.6715/65.
7. Armstrong Harold, Turkey in Travail, The Birth of a New Nation. London, 1925.
8. Article 22, The Covenant of the League of Nations, League of Nations Official Journal, No 1, February, 1920.
9. Article 22, Treaty of Versailles, The Treaties of Peace, 1919-1923 (ed. by Lawrence Martin), New York, 1924.
10. Ataturk. A Speech delivered by Mustafa Kemal Ataturk on October 15-20, 1927, Istanbul, 1963.
11. Avalishvili Zourab, The Independence of Georgia in International Politics, 1918-1921, London, 1940.
12. Bloxham Donald, The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians, Oxford, Oxford University Press, 2005.
13. Blum Yahuda Z., Secure Boundaries and Middle East Peace, In Light of International Law and Practice, Jerusalem, 1971.
14. Burdett Anita (ed.), Armenia, Political and Ethic Boundaries, 1878-1948, London, 1998.
15. Cardashian Vahan, Armenian Independence, New York Times, March 30, 1922.
16. Carr E.H., Radek's 'Political Salon' in Berlin 1919, Soviet Studies, vol. III, issue # 4, April 1952.
17. Carr E.H., The Bolshevik Revolution, 1917-1923, vol. 3, New York, 1953.
18. Cebesoy Ali Fuat, Moskova Hatiralari, Istanbul, 1982.
19. Chaqueri Cosroe, Sultanzade: The Forgotten Revolutionary Theoretician of Iran: A Biographical Sketch, Iranian Studies, vol. 17, no. 2/3 (Spring-Summer) 1984.
20. Chen T.C., The International Law of Recognition. London, 1951.
21. Cline Ray S., World Power Assessment: The Calculus of Strategic Drift, Boulder, Colo.: Westview Press, Georgetown University, Washington D.C., 1975.

22. Collier J., *The Settlement of Disputes in International Law*. Oxford, 1999.
23. Cukwurah A., *The Settlement of Boundary Disputes in International Law*. Manchester, 1967.
24. Degas Jane (ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy*, vol. 1, 1917-1924, London, 1951.
25. Der Yeghiayan Zaven, *My Patriarchal Memories*, Barrington, 2002.
26. *Documents on British Foreign Policy 1919-1939 First Series*, vol. VIII, (ed. by R. Butler, J. Bury), London, 1958.
27. *Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series*, vol. VII, (ed. Butler R. and Bury J.), London, 1958.
28. *Documents on British Foreign Policy 1919-1939, First Series*, vol. II, (ed. Woodward E. L. and Butler Rohan), London, 1948.
29. Eversley [Lord], *The Turkish Empire, From 1288 to 1914, and From 1914 to 1924*, Lahore, 1958.
30. Fischer Louis, *The Soviets in World Affairs, A History of the Relations between the Soviet Union and the Rest of the World, 1917-1929*, vol. 1, Princeton, New Jersey, 1951.
31. Fred Israel, (ed.), *Treaty of Sevres, Major Peace Treaties of Modern History, 1648-1967*, v. III, New York, 1967.
32. *Future Status of Armenia, Memorandum agreed to by the Council of the League of Nations, meeting in Paris, on 11th April, 1920*. League of Nations Official Journal, No 3, April-May 1920, p. 85. St'u ūwūl' The National Archives, UK, Catalogue Reference: CAB/24/104.
33. Gibbons Herbert Adams, *An Introduction to World Politics*. New York, 1922.
34. Gordon L.J., *Turkish-American Political Relations*. The American Political Science Review, Vol. 22, No. 3 (Aug., 1928).
35. Greene F.V., *The Russian Army and its Companies in Turkey 1877-1878*, New York, 1879, Part III, The Campaign in Armenia.
36. Gustave Rolin-Jaequemyns, *Armenia and Armenians in the Treaties*, London 1891.
37. H. A. Fisher, *The Future Status of Armenia*, April 11, 1920, League of Nations Official Journal, No 3, April-May 1920, p. 81:
38. Hackworth G.H., *Digest of International Law, Turkish-Armenian Boundary Question*, v. I, Washington, 1940.
39. Halil Pasa, *Bitmeyen Savas. Kutul Amare Kahramani Halil Pasa'nin Anilar*, Hazirlayan: M. T. Sorgan, Istanbul: Yedi Gun Yay., 1972.
40. Helmreich Paul C., *From Paris to Sevres*. Ohio, 1974.
41. Hertslet, Edward, (Sir), *The Map of Europe by Treaty, Showing the various Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814*. vol. 4, 1875 to 1891, London.
42. Hewsen Robert H., *Armenia, A Historical Atlas*, Chicago, 2001.
43. Hostler Charles Warren, *Turkism and the Soviets: The Turks of the World and Their Political Objectives*, London, 1957.
44. Hovannisian R., *The Republic of Armenia, Between Crescent and Sickle. Partition and Sovetization*. v. IV, Berkeley, 1996.
45. Hovhannisian R., *The Republic of Armenia*, v. III, Berkeley, 1996.

46. Hudson M.O., Annual Digest of Public International Law. Cambridge, 1931-1932, Case No. 28.
47. Hurewitz J.C., (ed.) Diplomacy in the Near and Middle East, 1914-56 v. II, New Jersey, 1956.
48. Hüsameddin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, yazan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1957.
49. International Law Commission Yearbook, Doc. A/2436, 1953, II.
50. Jankovic B.M. Public International Law. NY, 1984.
51. Joukoff Eudin (ed.), Russia and the East, 1920-1927: A Documentary Survey, R.C. North, Stanford, 1964.
52. Keith Arthur Berriedale (ed.), Speeches and Documents on International Affairs 1918-1937, Oxford University Press, v. 1, London, 1938.
53. Kévorkian, Raymond, The Armenian Genocide: A Complete History. London, I.B. Tauris, 2011.
54. Kochan Lionel, Russia and the Weimar Republic, Cambridge, 1954.
55. Kramer Martin, Islam Assembled, The Advent of Muslim Congresses, NY, 1986.
56. Lausanne Treaty is Defeated. Davenport Democrat, 19 Jan 1927, p. 1.
57. Lauterpacht H., Recognition in International Law. Cambridge, 1947.
58. Lerner Warren, Karl Radek, The Last Internationalist, Stanford University Press, Stanford, 1970.
59. Louis B. Sohn, The Role of Arbitration in Recent International Multinational Treaties. Virginia Journal of International Law, 1983, # 23.
60. Manual of the Terminology of Public International Law (Lack of Peace) and International Organizations, Prepared by Isaac Paenson in Cooperation with the Office of Legal Affairs, UN, 1st ed., 1983.
61. Moore J.B., Digest of International Law, vol. I, Washington, 1906.
62. Munkman A.L.W., Adjudication and Adjustment – International Judicial Decision and the Settlement of Territorial and Boundary Disputes, in Malcolm N. Shaw (ed.), Title to Territory, Dartmouth, 2005.
63. National Archives and Records Administration, Records of the Department of State Relating to Political Relations between Armenia and Other States, 1910-1929, Roll 2, 760J.6715/60-760J.90C/7):
64. O'Connell D.P., State Succession in Municipal Law and International Law, Cambridge, v. I, 1967.
65. Papers Relating to Foreign Relations of the United States, 1920, v. III, Washington, 1936.
66. Proces-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, League of Nations Official Journal, No 3, April-May 1920, pp. 80-81.
67. Rorlich Azade-Ayse, Fellow Travelers: Enver Pasha and the Bolshevik Government 1918-1920, Journal Asian Affairs, vol. 13, 1982, issue 3.
68. Rosenne Shabtai, The Law and Practice of the International Court, 1920-1996 (3rd ed.), vol. I (The Court and the United Nations), The Hague-Boston-London, 1997.

69. Schuman F.L., American Policy toward Russia since 1917: A Study of Diplomatic History, International Law and Public Opinion, London, 1928.
70. Scott James Brown, (ed.), The Hague Court Reports NY, 1916.
71. Seide Katharine (ed.), A Dictionary of Arbitration and its Terms NY, 1970.
72. Sepehr Zabih, The Communist Movement in Iran, Berkeley, L.A., 1966.
73. Smith, Elaine Diana, Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly (1919-1923). The American University, Washington D.C., 1959, (Ph.D. thesis).
74. Sonyel, Salahi Ramsdan, Turkish Diplomacy 1918-1923, Mustafa Kemal and the Turkish National Movement. London, 1975.
75. Sorensen Max, Manual of Public International Law (ed.), NY, 1968.
76. Temperley H.W.V. (ed.), A History of the Peace Conference of Paris, vol. I, London, 1920.
77. The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia, New York, 1926.
78. The National Archives, UK, Catalogue Reference: CAB/24/104, pp. 428-433, Document: Answer to American Note on the Treaty of Peace with Turkey, Approved by the Supreme Council at the San Remo on 26th April 1920:
79. The Treaties of Peace, 1919-1923 (Preface by Lt.-Col. Lawrence Martin). v. I, New York, 1924.
80. Toynbee Arnold J., Kirkwood Kenneth P., Turkey, New York, 1927.
81. Toynbee Arnold J., Survey of International Affairs 1920-1923, London, 1925.
82. Toynbee Arnold J., Survey of International Affairs 1924. London, 1926.
83. Traite de Paix entre la Russie et la Porte Ottomane. Signe d'Andrinople, le 14 Septembre, 1829. British and Foreign State Papers, v. 16, 1828-1829, London, 1832.
84. Traité de Paix et d'Amitié entre Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies et Sa Majesté Le Schah de Perse, 10/22 Février, 1828. British and Foreign State Papers, v. 15, 1827-1828, London, 1829.
85. Treaty of Peace with Turkey, signed at Sevres, August 10, 1920, Command Paper # 964, Treaty Series No. 11 (1920), HMSO, London, 1920.
86. Treaty of Sevres, British and Foreign State Papers, 1920. v. CXIII, HMSO, London, 1923, pp. 652-776.
87. Vienna Convention on the Law of Treaties, UNO, NY, 1969.
88. Yourkoutiotis Vasilis, Making Common Cause, German-Soviet Secret Relations, 1919-1922, New York, 2007.
89. Wiktor C.L. (ed.), Unperfected Treaties of the United States of America (1776-1976) 1919-1925, v. 6, NY, 1984.
90. Wildhaber, Luzius, Treaty Making Power and Constitution. Basel and Stuttgart, 1971.
91. Wilson Woodrow, Arbitral Award, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920, v. III, Washington, 1936.
92. Woodward E.L., The Congress of Berlin 1878, London, HMSO, 1920.
93. Wright Quincy, The Control of American Foreign Relations, NY, 1922.

94. Yamauchi Masayuki, *The Green Crescent Under the Red Star, Enver Pasha in Soviet Russia 1919-1922*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo, 1991.
95. Декреты Советской власти. Т. IV. 10 ноября 1918 г. – 31 марта 1919г., М., 1968.
96. Маргарита Цугунян, К истории создания герба Армянской области, *Լրաբեր հասարակական գիտություններ*, 1983, # 3, էջ 100
97. Первый Съезд народов Востока, Баку, 1-8 сент. 1920 г., Стенографические отчеты, Петроград, Коммунистический интернационал, 1920.
98. Под стягом России: Сборник архивных документов. М., Русская книга, 1992.
99. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, (Первое собрание), том XXVI, 1800–1801, Санкт-Петербург, 1830.
100. Полное собрание законов Российской Империи, (Собрание второе). т. 3, законы от 1677 до 2574, 1828, Санкт-Петербург, 1830.
101. Полное собрание законов Российской Империи, Собрание второе. т. 3, от 1677 до 2574, 1828г., Санкт-Петербург, 1830г., ст. 272-273.
102. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами. Выпуск I – II: Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу до 1 января 1925 года, Издание третье, исправленное и дополненное, под редакцией А. В. Сабанина и В.О. Брауна, Издание Народного комиссариата по иностранным делам, Москва, 1935.
103. Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917, М., Гос. изд-во полит. литературы, 1952.
104. Хейфиц А. Н., Советская дипломатия и народы Востока, М. 1968.
105. Худабашев А., Обзорение Армении, в географическом, историческом и литературном отношениях, Санкт-Петербург, 1859.
106. Юзефович Т., Договоры России с Востоком, политические и торговые, С. Петербург, 1869.
107. Վրացեան Ս. Հայաստանի Հանրապետութիւն. Թեհրան, 1982:

ԱՐԱ ՊԱՊՅԱՆ

Մոդուս վիվենդի
հետազոտական կենտրոնի
ղեկավար

Աշխատանքային գործունեությունը

- 2000-2006թթ. – ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան Կանադայում:
- 1999-2000թթ. – ՀՀ արտգործնախարարության խոսնակ, Հասարակության հետ հարաբերությունների վարչության պետ:
- 1997-99թթ. – ՀՀ ԱԳՆ անվտանգության համագործակցության բաժնի վարիչ:
- 1995-97թթ. – Բուխարեստում (Ռումինիա) ՀՀ դեսպանության առաջին քարտուղար, ՀՀ գործերի ժամանակավոր հավատարմատար:
- 1994-95թթ. – ՀՀ ԱԳՆ Իրանի բաժնի վարիչ:
- 1992-93թթ. – Թեհրանում (Իրան) ՀՀ դեսպանության երկրորդ քարտուղար:
- 1992թ. – երկրորդ քարտուղար ՀՀ ԱԳՆ ԱՄՆ և Կանադայի, ապա Իրանի բաժնում:
- 1989-91թթ. – հայոց լեզվի և գրականության դասախոս Կիպրոսի Մելքոնյան կրթահամալիրում (Նիկոսիա):
- 1981-82թթ. և 1984-86թթ. – զինվորական թարգմանիչ Աֆղանստանում:

Կրթությունը

- 1999թ. – ավարտել է Օքսֆորդի (Մեծ Բրիտանիա) համալսարանի Հանրային դիվանագիտության դասընթացը:
- 1998թ. – ավարտել է ՆԱՏՕ-ի ռազմադիվանագիտական ակադեմիան (Հռոմ, Իտալիա):

- 1994թ. – գերազանցությամբ ավարտել է Ռուսաստանի Դաշնության ԱԳՆ դիվանագիտական ակադեմիան (Մոսկվա):
- 1989թ. – ավարտել է ԵՊՀ Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի ասպիրանտուրան:
- 1984թ. – գերազանցությամբ ավարտել է ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետը՝ իրանագիտություն մասնագիտությամբ:

Այլ տեղեկություններ

- Ծնվել է 1961թ. հունիսի 6-ին, Երևանում:
- Ամուսնացած է, ունի երկու որդի՝ Նարեկ և Տարոն:
- Տիրապետում է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն և պարսկերեն լեզուներին:
- Պարգևատրվել է յոթ մարտական շքանշանով և մեդալով:
- 2005թ. Ամերիկյան կենսագրական ինստիտուտի (ABI) կողմից ճանաչվել է «Տարվա մարդ» (Man of the Year):
- 2006թ. պարգևատրվել է Կանադայի ԱԳՆ "Corps Diplomatique" և Կանադահայոց առաջնորդարանի «Յոժնան Մանդակունի» մեդալով:

